

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије
2/2015.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia
2/2015

ИНИС

Београд, 2015.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Миле Бјелајац

Главни и одговорни уредник
Editor-in-Chief
Др Гордана Кривокапић Јовић

Редакција – Editorial Board
Др Драган Богетић
Проф. др Дубравка Стојановић
Доц. др Александар Животић
Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)
Проф. др Јан Пеликан (Праг)
Др Јелена Гускова (Москва)
Др Диана Мишкова (Софија)
Др Владимир Гајгер (Загреб)
Др Слободан Селинић

Секретар редакције – Editorial Secretary
Др Бојан Симић

Лектура и коректура – Editing and proofreading
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста – Text editing
Мирјана Вујашевић

Редактура текстова на енглеском – English editing and proofreading
Ванда Перовић

УДК 949.71
YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа *Токови историје* финансира Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије часопис је ослобођен плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ
CONTENTS
1/2015.

ЧЛАНЦИ
ARTICLES

<i>Др Момчило ИСИЋ</i> САВЕЗ ЗЕМЉОРАДНИКА У НАРОДНОМ ФРОНТУ <i>Momčilo ISIĆ, Ph. D.</i> THE PEASANT ALLIANCE IN THE NATIONAL FRONT.....	11
--	----

<i>Др Бојан СИМИЋ</i> ТОРИНСКИ ДНЕВНИК <i>ЛА СТАМПА</i> О МИЛАНУ СТОЈАДИНОВИЋУ <i>Bojan SIMIĆ, Ph. D.</i> TURIN DAILY <i>LA STAMPA</i> ON MILAN STOJADINOVIC.....	41
--	----

<i>Раде РИСТАНОВИЋ</i> БЕОГРАДСКА ПЕРИОДИЧНА ШТАМПА О ПОЧЕТКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА <i>Rade RISTANOVIĆ</i> BELGRADE PERIODICAL PRESS ON THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR.....	57
--	----

<i>Никола БАКОВИЋ</i> ИСТОЧНО ОД МОДЕРНИСТИЧКОГ РАЈА. СРПСКИ „УВЕЗЕНИ“ АНТИМОДЕРНИЗАМ У ДЕЛИМА <i>ЧУЈТЕ СРБИ!</i> АРЧИБАЛДА РАЈСА И <i>ЦРНОГОРСКИ ЧОВЈЕК</i> ГЕРХАРДА ГЕЗЕМАНА <i>Nikola BAKOVIĆ</i> EAST OF MODERNIST EDEN. SERBIA'S "IMPORTED" ANTIMODERNISM IN THE WORKS <i>ČUЈTE SRBI!</i> BY ARCHIBALD REISS AND <i>CRNOGORSKI ČOVЈEK</i> BY GERHARD GESEMANN.....	73
--	----

<i>Срђан МИЛОШЕВИЋ</i> КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ О СЕЉАЧКОМ И АГРАРНОМ ПИТАЊУ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА <i>Srđan MILOŠEVIĆ</i> COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA ON THE PEASANT AND AGRARIAN QUESTIONS IN THE INTERWAR PERIOD	101
---	-----

Момир НИНКОВИЋ
 НЕУСПЕШНИ ПРЕГОВОРИ О ОРГАНИЗАЦИЈИ
 ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ МЕШОВИТИХ ДРУШТАВА (1945–1947)
Momir NINKOVIĆ
 UNSUCCESSFUL NEGOTIATIONS ON THE FORMATION OF YUGOSLAV-SOVIET
 JOINT-STOCK COMPANIES (1945–1947)..... 129

Оливера ДРАГИШИЋ
 ПЕРЦЕПЦИЈА ИСТОКА, ЗАПАДА И САМОПЕРЦЕПЦИЈА
 У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ШТАМПИ 1948–1949. ГОДИНЕ
Olivera DRAGIŠIĆ
 PERCEPTION OF THE EAST, WEST AND SELF-PERCEPTION IN THE
 YUGOSLAV PRESS 1948–1949 155

Др Петар ДРАГИШИЋ
 ГАСТАРБАЈТЕР КАО ФИЛМСКИ ЛИК.
 ФЕНОМЕН ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЕКОНОМСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У ИГРАНИМ
 ФИЛМОВИМА И СЕРИЈАМА 70-ИХ И 80-ИХ ГОДИНА
Petar DRAGIŠIĆ, Ph. D.
 GUEST WORKER AS A FILM CHARACTER.
 PHENOMENON OF THE YUGOSLAV ECONOMIC EMIGRATION IN FEATURE
 FILMS AND TELEVISION SERIES IN THE 1970S AND 1980S..... 175

ПРИКАЗИ REVIEWS

Душан БОЈКОВИЋ
 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013.
Dušan BOJKOVIĆ
 Miloš Jagodić, *New Serbian Territories (1912–1915)*, Belgrade, 2013..... 193

Милан ПИЉАК
 Момчило Исић, *Угашен, а да није засијао:*
Институт за изучавање села САН 1947–1954, Београд, 2014.
Milan PILJAK
 Momčilo Isić, *Closed Before It Had Time To Shine:*
Serbian Academy of Sciences – Institute for the Study of Villages 1947–1954,
 Belgrade, 2014 198

Др Александар РАКОВИЋ
 Радмила Радић, Момчило Исић
Српска црква у Великом рату 1914–1918, Београд–Гацко, 2014.
Aleksandar RAKOVIĆ, Ph. D.
Radmila Radić, Momčilo Isić
Serbian Church in the Great War 1914–1918, Belgrade–Gacko, 2014200

Никола МАРКОВИЋ
 Бранко Надовеца, Хрватско, македонско и црногорско питање:
алтернативни предлози преуређења Краљевине Југославије, Београд, 2014.
Nikola MARKOVIĆ
Branko Nadoveza, Croatian, Macedonian and Montenegrin Questions:
Alternative Proposals for the Reorganization of the Kingdom of Yugoslavia,
 Belgrade, 2014202

Др Александар СТОЈАНОВИЋ
 Dejan Zec, Filip Baljkas, Miloš Paunović, *Sport pamti: srpsko-britanski sportski*
kontakti u vreme Prvog svetskog rata/Sport remembers: Serbian-British
Sporting Contacts During the First World War, Beograd, 2015.....205

Александар ЛУКИЋ
 Милан Гулић, Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату,
 Херцег Нови, 2015.
Aleksandar LUKIĆ
Milan Gulić, People of Boka Kotorska on the Serbian Side in the First
World War, Herceg Novi, 2015.....210

ЧЛАНЦИ
Articles

УДК 323(497.1)"1945/1946"
329.71(497.1)"1945/1946"
32:929 Московљевић М.(093.3)

Оригиналан научни рад

Примљен: 2. 6. 2015.

Прихваћен: 27. 7. 2015.

Момчило ИСИЋ

Институт за новију историју Србије

e-mail: isicmomcilo@open.telekom.rs

Савез земљорадника у Народном фронту*

Апстракт: Рад представља покушај да се, на примеру Савеза земљорадника, прикаже однос комуниста према грађанским политичким странкама које су, због спољних и унутрашњополитичких разлога, примили у Народни фронт, као и диференцијација у вођству Савеза земљорадника, умногоме изазвана деловањем управо комуниста.

Кључне речи: Комунистичка партија Југославије, Савез земљорадника, Народни фронт, Србија, Југославија, Милош Московљевић, Васо Чубриловић

Израстао из Народнослободилачког покрета „као масовни демократски револуционарни покрет“ на челу са Комунистичком партијом Југославије, Народни фронт је требало да, у складу са спољнополитичким и унутрашњополитичким условима, изврши „диференцирање политичких снага“ у држави.¹ Формалне ознаке коалиције, изазване „међународним обзирима и унутрашњим процесима целисходности ширине Народног фронта“, нису доводиле у питање „његову јединственост и организациону чврстину“,² скоро да нису имале никаквог значаја, будући да је победа Народноослободилачког покрета била потпуна и очигледна, а надмоћ Комунистичке партије Југославије толика да вођства грађанских политичких странака „осим нереалних захтева Драгољуба Јовановића“ нису ни постављала питање коалиције.³ „Грађански представници у ЈНОФ-у налазе се

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Katarina Spehnbjak, „Narodni front Jugoslavije (SSRNJ) 1945–1983 – razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi“, *Povijesni prilozi* 3, (Zagreb, 1984), 36.

2 Јелена Попов, *Народни фронт у Војводини 1944–1953*, (Нови Сад, 1986), 154.

3 Ђоко Tripković, „Komunistička partija, Narodni front i građanske stranke u Srbiji (novembar 1944 – maj 1945)“, *Vojnoistorijski glasnik* 3/1985, 218.

очи у очи са народнофронтовском већином која следи курс непомирљиве бробоје против непријатеља и даљих револуционарних промена.“⁴

Чврсто држећи сву власт КПЈ је, и поред споразума са краљевском владом о омогућавању слободног политичког живота у држави, посебну пажњу усмеравала „на елиминацију односно укидање странака и остварење потпуног политичког јединства“. У том циљу она је помоћу Народног фронта неутралисала и слабила вођства политичких странака, изазивајући расцепе у њима и одвајајући их од чланства „које је било обухваћено фронтовским организацијама“.⁵

Диференцијација у вођству сељачких странака у Србији, Народној сељачкој странци и Савезу земљорадника, убрзавана је како због односа према Народном фронту тако и због општег става КПЈ према сељаштву, посебно по питањима: прихватања аграрне реформе, откупа, задругарства. Јачање „левице“ у њима и спољни притисак Народног фронта доводили су, прво, до њихове све веће изолације, а затим и до уједињавања њихових „левих“ снага.⁶ Пример Савеза земљорадника то најбоље показује.

Извршни одбор Савеза земљорадника је, на седници од 21. марта 1945, одредио Милоша Московљевића и Милана Поповића за чланове Извршног одбора ЈНОФ-а. Они су 23. марта присуствовали и његовој првој седници, на којој се расправљало о владиној декларацији. У свом говору, Московљевић је похвалио декларацију, „сматрајући да она треба да даде само опште идеје, смернице, на основу којих ће се изградити детаљан програм и закони“.⁷

Поводом четворогодишњице 27. марта, Милош Московљевић је био задужен за манифестације у Шапцу и Подрињу.⁸ Ова посета родном округу послужила му је да уочи отпор комунистичких локалних власти према Савезу земљорадника, али и недостатак сарадње централе ЈНОФ-а са среским и месним одборима. „Ја сам отишао тамо. Видео сам да попреко гледају што Земљорадничка странка издаје свој лист, месни и срески одбори ометају читање тога листа. Претседник среског одбора није дозволио растурање тога листа и људи не знају да га смеју читати или не. Ту су односи непречишћени. Опасио сам и да нас политичка руководства некако попреко гледају. 27. марта требало је да буде велики збор у граду. Међутим, сељаци нису дошли. На моје питање објашњено ми је: да би се 27. март што

4 Branko Petranović, „Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ) – порекло и карактер, Народноослободилачка борба и социјалистичка револуција у Хрватској 1944. године“, *Симпозијум у поводу 30. obljetnice III zasjedanja ZAVNOH-a*, (Zagreb, 1976), 88.

5 Momčilo Pavlović, „Zatiranje političkog pluralizma u Srbiji 1945–1948“, *Istorija 20. veka* 3/2011, 10, 11.

6 Branko Petranović, „Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije 1945–1949“, *Istraživanja* br. 8, (Novi Sad, 1979), 367.

7 Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 23. марта 1945.

8 Исто, белешка од 3. априла 1945.

боље прославио и што јаче осетио прославе ће бити у сваком селу. Међутим, прославе по селима нису биле. Овим сам хтео да кажем да наша веза са среским, месним одборима фронта није довољно јака, а она баш треба да буде, да би се могла објашњавати политика Фронта.“⁹

Због искуства приликом посете Шапцу и Подрињу 27. марта 1945, Московљевић је о пропустима у раду ЈНОФ-а 2. априла 1945. разговарао са Марком Вујачићем. Од њега је, са Бранком Чубриловићем и Миланом Поповићем, отишао код Ивана Рибара, са којим су се сви сложили „о даљем раду на јачању Фронта народне власти“.¹⁰

О потреби снажења Народног фронта Московљевић је говорио и на седници Извршног одбора ЈНОФ-а за Србију, одржаној 5. априла 1945. Сматрао је да је Фронт „политичка организација“ која има да замени „некадашњу владајућу политичку партију“ и да зато „треба да има утицаја на политику владе и да буде њен тумач код народа“ и наглашавао „да Фронт активно није ишао ни према влади, ни према народу“, јер „његова организација није спроведена онако како би се могла да спроведе, да би се постигла већа активност“. Извршни одбор ЈНОФ-а се ретко састаје и његове одлуке зато нису имале „утицаја на владу“, па је Московљевић истакао потребу чешћег састајања Извршног одбора и јачање везе „између месних, среских, окружних одбора Фронта и народа“. Препоручио је претресање пројекта организације Фронта, како би се онда „с више права“ могло говорити и о сазиву конгреса. Ради већег активизирања Извршног одбора, предлагао је да се у њему формирају поједине секције, које би са готовим предлозима излазиле пред Одбор.¹¹

Постављање Московљевића за министра шума у влади Републике Србије није у страначком Главном извршном одбору једнодушно примљено, што му је додатно отежавало положај, продубљујући нејединство у вођству странке. С тим у вези, он је записао: „А они у Главном извршном одбору странке незадовољни што су испали Мундрић и М. Станисављевић, Коста Костић је чак мислио да ја не треба ни да уђем. Видим да ћу стално имати муке и пећи се на две ватре: између фронта и странке.“¹²

О Кости Костићу Московљевић је записао: „Он стално `забада трн у здраву рану`. Уствари он не воли што сам ја постао министар и тиме добио већи утицај у Извршном одбору. Срећом М. Поповић води правилну линију, коју водим и ја, М. Станисављевић и Мундрић. Тегле у страну само Костић, Стевановић и донекле Баранин, а остали су поводљиви.“¹³

Васо Чубриловић и Милош Московљевић, на седници Извршног одбора ЈНОФ-а Србије, одржаној 26. априла 1945, мада не потпуно уса-

9 Архив Србије (АС), Народни фронт Србије, ф-1.

10 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 3. априла 1945.

11 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

12 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 14. априла 1945.

13 Исто, белешка од 12. априла 1945.

глашено, прихватили су Пројект прогласа поводом 1. маја, који је требало да потпишу извршни одбори ЈНОФ-а свих федералних јединица Југославије. Васо Чубриловић је подржавао противљење Јаше Продановића да Црна Гора буде засебна федерална јединица и његово објашњење да се ниједна скупштина Црне Горе није изјаснила „да су Црногорци посебан народ и да нису Срби“, с тим што је, у складу са својим генералним ставом о незамерању властима, изјавио: „Црногорци су исто тако Срби, као нпр. Босанци или други. Свакако је ово пролазна фаза. Но с обзиром на политички моменат треба да остане тако како је предложено.“ С друге стране, Милош Московљевић је сматрао да нацрт првوماјског прогласа треба да се прими „такав какав је“, али да се у њему још помену и муслимани, зато што се у прогласу не набрајају народи „него становници појединих федералних јединица“.¹⁴

На састанку ЈНОФ-а Србије 2. маја 1945, Московљевић је навео да постоји „доста погрешака“ у питању цена и да се оно „не може решити декретима“. Захтевао је да се сељаштву мора нешто дати у накнаду за његове производе, а тражио је и обавештење шта се може „очекивати од Совјетског Савеза и од УНРЕ“, као и обавештење о мандатима народноослободилачких одбора, захтевајући прописивање времена и начина њихових избора. Истичући да се народ „жали на неке принудне зајмове за које се не дају ни потврде, него се зајмодавци бележе у спискове“ и да је то, према једној информацији, „управљено против ратних богаташа и познатих зеленаша“, питао је: „На шта ти зајмови иду и да ли је њихово остваривање ствар нахођења локалних власти или ствар федералне владе, па можда и централне?“ Предлагао је да се у Извршном одбору ЈНОФ-а створе секције „које би се бавиле појединим питањима“.¹⁵

Иако без потпуне подршке у сопственој странци, Московљевић је, захваљујући своме преданом раду у ЈНОФ-у, на седници Извршног одбора ЈНОФ-а 23. јуна 1945. именован у редакциони одбор дневног листа *Глас*,¹⁶ док је, на седници од 28. јуна 1945, за једно место у Акционом одбору за припрему југословенског конгреса ЈНОФ-а, победио противкандидата Васа Чубриловића.¹⁷

На првом састанку Акционог одбора за припрему југословенског Конгреса ЈНОФ-а, одржаном 5. јула 1945, Едвард Кардељ је предложио да се у њега кооптирају: Бранко Чубриловић, Сава Косановић и Иван Шубашић, са образложењем да „су они радили за Фронт у иностранству“. Од ове тројице, само је Бранко Чубриловић прихватио чланство,¹⁸ што је Московљевић прокометарисао: „Бранко ће на овај начин доћи унутра, кад није

14 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

15 Исто.

16 Исто.

17 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешке од 24. и 28. јуна 1945.

18 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

ушао раније, јер га је на прошлој седници предложио Нешковић, заједно са мнош, иако није Србијанац.¹⁹

И док је улазак Бранка Чубриловића у Акциони одбор за припрему југословенског конгреса ЈНОФ-а требало да представља чвршће повезивање Савеза земљорадника и комуниста, Коста Костић је све више расписивао неповерење према Фронту. Зато је на седници Извршног одбора Савеза земљорадника 6. јула 1945, на којој је расправљано о положају Савеза у ЈНОФ-у и о конгресу ЈНОФ-а, одлучено да се са Кардељом претресу сва спорна питања.²⁰

После разговора са Кардељом, неколико првака Савез земљорадника 15. јула 1945, разговарало је три и по сата и с др Благојем Нешковићем о учешћу Савеза земљорадника у ЈНОФ-у. За разлику од Кардеља, он никако није пристајао „да се у народу посебно ради са земљорадницима“, подвлачећи да избори „треба да буду потпуно слободни, па макар комунисти изгубили“. Прецењујући утицај комуниста на сељачке масе, Нешковић није веровао да је народ незадовољан и да су тачне његове жалбе које су му пренели прваци Савеза земљорадника, истичући „да тако говоре само реакционари“. Зато није ни постигнут споразум који би Савезу омогућио јачи утицај „на земљораднике да прилазе Фронту и имају у њега поверења“.²¹

Када је на седници Извршног одбора ЈНОФ-а Србије, одржаној 17. јула 1945, расправљано о припремама за југословенски конгрес ЈНОФ-а, Милош Московљевић је изразио бојазан да ће оне бити завршене до 5. августа. Није се слагао са ставом Јаше Продановића да се на конгрес мора изаћи „с нечим сигурним“, о чему би се дискутовало, попут расправе о законима у Народној скупштини. Истицао је да би такав поступак био прихватљив кад би се стварало нешто ново, а не кад се регулише нешто што већ постоји. „Фронт је стварност, он постоји већ четири године. Он има своју платформу, декларацију. Ми сад треба да израдимо детаљан програм и организацију, да све групе у Фронту још више срасту, да се то осећа и у народу.“ За њега је било битно „и како и са колико да свака група у Фронту буде заступљена“.²²

За разлику од Московљевића, Васо Чубриловић је тврдио „да је Фронт нова појава“ и да ће се он распасти уколико се у њему пређе на условну сарадњу. Предлагао је да се изаберу делегати за конгрес, а не да се одуговлачи, тражећи да се не одустаје од јединствености Фронта. „Ако хоћемо да сарађујемо на обнови земље, ми морамо да се привикнемо на дисциплину. Одустати од начела да се Фронт појави у народу као јединствен, било би убитачно. Ако се сумња да ће избори на терену бити правед-

19 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 5. јула 1945.

20 Исто, белешка од 6. јула 1945.

21 Исто.

22 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

ни, не треба дирати у темеље Фронта. Сви ћемо ми имати да попуштамо, али треба имати пред очима земљу.”²³

Извршни одбор Савеза земљорадника је 19. јула одржао бурну седницу. Коста Костић и Радојица Стевановић су толико оштро расправљали о сарадњи странке са комунистима, тако да је Марко Вујачић „морао употребити и оштрије изразе“. Костић је чак предлагао утапање Савеза у ЈНОФ, у чему је Милан Поповић видео његову задњу намеру „да се после на изборима појаве незадовољници као земљорадничка странка“, тврдећи да они „свакако, одржавају везе с тим незадовољницима“. Бележећи у дневник ток ове седнице, Московљевић је подвукао и да су секретари Баранин и Јевремовић „сасвим непоуздани“, да они „сељацима који долазе пуне уши свакојаким објашњењима“. Он је Извршни одбор оценио као „немогуће друштво“, у коме се осећа врло нелагодно и које му отежава рад у ЈНОФ-у. „Треба да дајем рачуна којеквким типовима који су испали неки Главни извршни одбор, а никог не представљају. Није чудо што комунисти немају поверења у нас, што ја осећам као тежак терет.”²⁴

Нејединство и опречни ставови обележили су и седницу Главног извршног одбора Савеза земљорадника 26. јула. Косан Павловић се залагао за што тешњу сарадњу са ЈНОФ-ом, „за борбу против реакције ма у коме виду она долазила“. Истицао је да је програм Савеза земљорадника за „доследно спровођење праве, пуне политичке и економске демократије, у свим њеним облицима“, конкретно: „за слободу штампе, за слободу збора и договора, за слободу удруживања и организовања, за старање о радном човеку и за процену људи према ономе шта својим радом дају друштву“. Сматрао је да се „ЈНОФ Југославије мора изградити на широко демократским основама, како би све странке, групе и појединци у њему били једнаки и по правима и по дужностима“, да би се, преко њих, активирале најшире народне масе, које би онда „својом циновском снагом самлеле све што би им се ставило на пут“. Припадници Савеза земљорадника очекују од ЈНОФ-а да „нађе најсрећније решење на коме може да окупи и повеже све прогресивне, истински демократске странке и појединце, како би после завршеног рата, повео земљу у једно срећније доба обнављања ратом упропашћене земље и демократизирање државе“. С друге стране, Коста Костић, Радојица Стевановић и Баранин су истицали „потребу страначког оживљавања“, поткрепљујући то вешћу „да ће по новом изборном закону бити допуштене и друге листе осим ЈНОФ-а.”²⁵

Са вођством које се, на различите начине, додворавало комунисти-ма зарад својих личних интереса, Савез земљорадника није могао да буде значајнији партнер у власти. Московљевић зато бележи: „Марко Вујачић ми се ништа не свиђа. Он простачки галами и напада људе који не ми-

23 Исто.

24 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 19. јула 1945.

25 Село 561, 29. јул 1945, 1.

сле као комунисти, а сам ниједан предлог није поднео, већ само аминује. Земљорадничка странка би могла врло много учинити на прикупљању земљорадничких маса у Фронт, које су грдно незадовољне, али она је осрамоћена кад је воде људи као Вујачић и Бранко Чубриловић, који се само подлачки улагују комунистима, не зато што су им пријатељи, већ ради своје користи.”²⁶

На седници Главног извршног одбора и Секретаријата ЈНОФ-а 3. августа 1945. усвојен је Статут ЈНОФ-а и утврђен рад конгреса Фронта. Тито је предложен за председника, а Милош Московљевић за потпредседника, испред Савеза земљорадника, чији је Главни извршни одбор, на седници 4. августа, водио, поново, дугу дискусију о положају странке у Фронту, замерајући што она није добила „јаче позиције“ у њему. Предводник противника Фронта, и овога пута, био је Коста Костић. Јевто Павић је посебно истицао „како комунисти ништа не фермају Земљораднике у Црној Гори“. Трезвеним гледањем на проблем, усијане главе је расхладно Добросав Томашевић. Резултат углавном бесплодне дискусије било је усвајање претенциозне изјаве, коју је сутрадан, на конгресу ЈНОФ-а, требало да прочита Милан Поповић.²⁷

Првог дана конгреса ЈНОФ-а 5. августа 1945. Едвард Кардељ је поднео уводни реферат, који је Московљевић оценио исцрпним, свеобухватним и државничким, и да је у њему „са пуно такта“ обрађено „питање учешћа странака у Фронту“ и нарочито подвучена улога Савеза земљорадника. И амблем конгреса састављен је из две боје: црвене и зелене; венац је зелен, а звезда црвена. За представника Савеза земљорадника и секретара Главног извршног одбора ЈНОФ-а Милана Поповића констатовао је, пак, да својим говором није био на висини задатка, као ни изјава страначког Главног извршног одбора коју је Поповић прочитао.²⁸

26 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 2. августа 1945.

27 Исто, белешка од 4. августа 1945.

28 „Земљорадничка странка, стојећи на начелу приватне својине, малог и средњег поседа окупља широке слојеве земљорадника. По своје програму, странка се бори за политичко-економско-културно подизање села. Земљорадничка странка својим двадесетпетогодишњим радом и политичком борбом била је изразито опозициона према готово свим ранијим режимима бивше Југославије и залагала се од увек за широка демократска права народа, за социјалну правду и за увођење пуне политичке демократије. Она је у својој прошлости доказала да је изразито југословенска и доследна својој концепцији о државном јединству, она је увек била против шовинистичко племенских и верских нетрпељивих груписања. Према томе Земљорадничка странка је и данас за братство и јединство народа, за социјалну правду и за пуну политичку као и економску демократију. Поред тога Земљорадничка странка по своје програму и раду била је од увек за сарадњу и уједињење Јужних Словена и за наслон на братску Русију, као и за пријатељску сарадњу са великим западним демократијама: Великом Британијом, Сједињеним америчким државама и Француском. Зато, полазећи од овог програма и доследна своје досадашњем раду, Земљорадничка странка приступила је Народном фронту са вером да ће са другим политичким странкама, групама и политичким снагама у фронту остварити напред истакнута

Први конгрес ЈНОФ-а завршио је рад у подне 7. августа 1945. године. Маршал Тито је изабран за председника, а Милош Московљевић за првог потпредседника. Члан Секретаријата ЈНОФ-а постао је Васо Чубриловић, Извршног одбора Марко Вујачић, а члан Пленума за Србију Милан С. Поповић.²⁹

Објашњавајући зашто ЈНОФ треба да постоји и после рата, уместо слободног рада свих предратних странака, Московљевић је истакао „да је борбом против окупатора и његових домаћих помагача извршен само први део великог општеномлавног посла – ослобођење државе као предуслов за успешно изграђивање нове, истински демократске и напредне Југославије“ и да су за то потребни „слога и напор целог народа“, и то не само „што јачи удео радних маса у привреди“ већ и „активно и свесно, а не само формално учешће њихово и у политици, и у управљању државом“. То се најбоље може постићи кроз Народни фронт, као јединствену политичку организацију, која ће представљати „извор народне власти“. Зато је позвао све земљораднике да што активније сарађују у Народном фронту, јер се кроз њега најбрже може остварити и програм Савеза земљорадника.³⁰

Прихватајући све више нову власт и Народни фронт, Главни извршни одбор Савеза земљорадника ипак није у томе био потпуно јединствен. Док су се, на седници од 11. августа 1945, сложили „да треба радити на спајању с Драгољубовом групом, и то прво у један парламентарни клуб“, на седници 18. августа чак четири сата се расправљало „о дисциплини“. Била је то заправо препирка Јована Ђетковића и Јевте Павића, који се никако нису слагали ни трпели, а Павића је Московљевић видео као антикомунисту.³¹

Антикомунистички став Јевто Павић је показивао и као члан земљорадничког клуба, у оквиру јединственог клуба Народног фронта, чији је председник био Мита Станисављевић а секретар Коста Костић. Уз Павића су и Коста Костић, Чедомир Спасић, Мато Русковић, Спасоје Димитријевић и Радмило Митровић показивали, у свакој прилици, „да су преко срца у Фрон-

начела, да ће допринети окупљању Јужних Словена у једну државну заједницу, да ће помоћи обнови порушене и од нацифашистичких окупатора опљачкане земље и да ће омогућити стварање бољег и срећнијег живота нашим народима.

С обзиром на све то, данас на конгресу Народног фронта Земљорадничка странка прихвата предложену платформу и статут, у толико пре што су баш земљорадници у народноослободилачком покрету и борби дали максимум напора и жртава, па су тиме знатно допринели за ослобођење наше земље од спољних непријатеља и унутрашњих издајника. Прихватајући програм и Статут, Земљорадничка странка изјављује, да ће се заложити свом својом снагом за остварење Народног фронта.

На крају изјављујем, да Земљорадничка странка, верна својој дугогодишњој борби и данас верује у заједнички пут и трајан савез сељака и радника помоћу кога ће се сачувати скупе тековине наше народноослободилачке борбе изражене у програму Народног фронта.“ *Село 563, 12. август 1945, 1.*

29 *Село 563, 12. август 1945, 5.*

30 *Исто, 1.*

31 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 19. августа 1945.

ту, да мрзе комунисте“ и да „све нешто очекују са стране“. Московљевић је разлог за такво понашање видео у вести „да су у Бугарској, на захтев Енгле-ске и Америке, избори одложени“, па они то прижељкују и у Југославији.³²

Раскол у врху Савеза земљорадника поспешиван је различитим гледањем на њихове засебне земљорадничке листе на скупштинским изборима у новембру 1945, али и настојањем комуниста да Савез земљорадника и Народна сељачка странка истакну јединствену кандидатску листу. Питање истицања посебне земљорадничке листе компликовало је најпре условљавање Драгољуба Јовановића да он буде носилац, што је Московљевић оценио као његов покушај „да задовољи свој фараонски прохтев и да припише себи успех те листе“, уз коментар да Јовановић „прилично багателише Савез земљорадника и истиче своју странку“. С друге стране, подвлачио је како је „дружина“ у Извршном одбору Савеза земљорадника „запелушила тражећи посебну листу“, инсистирајући на „пребројавању“, наспрот Марку Вујачићу који „опет хоће силом све да натера да се прими његово гледиште уствари комунистичко“, да се истакне јединствена земљорадничка листа, као и Васу Чубриловићу, за кога Московљевић каже да је „већи католик од папе“, да увек има „своје“ мишљење, „које се разликује од званичног страначког“, којим истрчава и „испред комуниста“.³³

Морајући да прихвати став већине Главног извршног одбора да странка на изборе излази са сопственом листом, Милош Московљевић је записао: „Ја се врло рђаво осећам у целој тој шареној дружини и у овој лажној ситуацији да морам да браним мишљење неколицине људи, који тобож представљају странку.“ Такав став Главног извршног одбора своје странке он је правдао неопходношћу да „једна покојна странка треба пред јавношћу да изиграва неку моћну странку“ како би се оповргли гласови да је у Југославији „тоталитарни режим“. На седници Главног извршног одбора Фронта 12. септембра 1945. он је, противно свом уверењу, износио разлоге за постојање две изборне листе. Без дефинитивног става, изјавио је: „Пошто ми данас нећемо донети коначну одлуку, то ни ја по овом питању нећу дати свој став“, да би онда подвукао, „да, ако се већ дозвољава да се могу партије појављивати на Савезној листи, зашто се не би могло дозволити да и на листи народа буду“, закључујући: „Нисам за то да свака партија има своју листу. Можда би било добро да буду две листе.“ На то је први реаговао нико други до Васо Чубриловић, побијајући све Московљевићеве наводе, иако је знао да то нису његови, већ ставови вођства странке. На крају је, пак, истакао да се „не треба колебати и да треба прихватити једну општефронтовску листу“.³⁴ Револтиран Чубриловићевим иступањем, Московљевић је упитао: „Зашто су допуштене кандидације партијских људи по срезовима ако је Фронт једнодушан и ако добро стоји у народу?“ Затим

32 Исто, белешка од 26. августа 1945.

33 Исто, белешка од 12. септембра 1945.

34 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

је додао да је потребно да друга листа буде на партијској основи: „Ако за то има разлога, има и за партијске земљорадничке листе.“³⁵

Након изјаве др Благоја Нешковића да приговори о одговорности заправо доводе „до тога да се мора отворено поставити, или са Комунистичком партијом, са Народним фронтом, или са реакцијом“, Московљевић је још једном подвукао: „Чини ми се да се ми не разумемо, или да ви мене нисте разумели. Из свега излази данас да се мора поставити за Фронт и тековине народноослободилачке борбе или против, што у крајњој линији личи на плебисцит.“³⁶

Питање кандидатске листе и даље је конфронтирало чланове Главног извршног одбора Савеза земљорадника.³⁷ Група предвођена Костом Костићем и Матом Русковићем иницирала је и стварање аграрно-социјалистичко-републиканског блока, придобивши за ту идеју један број социјалиста и републиканаца са десног крила странке. Њих двојица и социјалиста Славољуб Петровић ишли су и у Загреб да са представницима ХСС преговарају „о стварању блока грађанских странака изван Народног фронта као опозиције у изборној кампањи за Уставотворну скупштину 1945“. У тим разговорима Шутеј је тражио да се у блок укључе и друге странке, попут Демократске. Уз изговор „да комбинација са реакционарним буржоаским странкама није популарна“, Костић и Русковић су, међутим, предлагали „везу земљорадника, социјалиста и ХСС-а која би представљала `напредовање` и јачу опозициону групу. Због њиховог страха од престижа других странака у евентуалном блоку, првенствено Демократске странке, али и зато што су били свесни да они не стоје добро ни у сопственој странци, договор није постигнут.“³⁸

Невољно пристајући на две фронтовске изборне листе, Московљевић је предлагао да, због израженог незадовољства сељаштва, носилац друге листе буде сељак: „Ја сам начелно за једну листу, и да је ту опозиција смешно би било да Фронт има две листе. Међутим, данас нема опозиције и потребне су две листе, ова друга да буде ерзац за опозицију. И ако она већ треба да буде замена, по чему ће онда народ да бира? Ако већ истичете две листе, онда мислим да би другу требало да носи сељак, јер ви знате да баш нерасположења има код сељака (наравно ако имате везу директно са сељацима, а не преко среских и окружних комитета!)“³⁹

35 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 12. септембра 1945.

36 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

37 Посебно је била бурна седница Извршног одбора Савеза земљорадника од 20. септембра, на којој су: Коста Костић, Радојица Стевановић, Жарковић, Душан Баранин и Ч. Спасић чинили све да омету учешће Савеза земљорадника на изборима, условљавајући га одвојеном земљорадничком листом. Јевремовић чак није пустио ни лист *Село* у суботу, што је, уз честе чланке у листу о Енглезима и Американцима, додатно утицало да Милан Поповић посумња да је он „ухватио везу с Енглезима“. - АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешке од 20. и 22. септембра 1945.

38 Momčilo Pavlović, „Zatiranje političkog pluralizma u Srbiji 1945–1948“, *Istorija 20. veka* 3/2011, 20.

39 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

На овој седници, врх Народног фронта у Србији покренуо је питање искључења из НФ Дивца и његове групе социјалдемократа, истичући да они „са Фронтом немају никакве везе“ и да замерају „метод и начин како се ради“ у Фронту, исто као и вођа опозиције Млан Грол. Сматрајући да Дивчево одбијање да потпише савезну изборну листу Јосипа Броза Тита представља, заправо, гест опозиције, Московљевић се изричито противи искључењу Дивца и његове групе из Фронта. Мислио је да би то било штетно, јер ничим није доказано да Дивац води противагитацију, те је предложио да му се, на основу ове дискусије, напише писмо и затражи његов одговор, у складу са којим би се онда донела одлука. На крају, то је и прихваћено, чак и од Васа Чубриловића.⁴⁰

Чубриловићево прихватање овог Московљевићевог предлога није значило да је дошло до приближавања њихових политичких ставова. Напротив, након што је остало без изборне листе, вођство Савеза земљорадника било је и даље разједињено, а нису се слагали око најзначајнијих питања чак ни његови представници у ЈНОФ-у. Тако су: Марко Вујачић, Милош Московљевић и Васо Чубриловић, сваки за себе, састављали нацрт изборног прогласа, да би, не успевши да се договоре, све нацрте дали четвртном, Милану Поповићу, да изради коначан текст, који је Московљевић, са извесном дозом суревњивости, означио као „крпеж“ који „не вреди много“. Он је и Вујачића и Васа Чубриловића оценио као непоуздане, њихов се политички рад базира на „жељи да осигурају своје положаје“. Наглашавајући да тај циљ „Марко и не крије“, Васу је посебно замерио што није хтео да потпише захтев за пријаву (легализацију) странке. Критиковао је и Воју Царића, тврдећи да он за странку није ништа урадио у Војводини и поред одличних изгледа.⁴¹

Што се више ближио дан првих скупштинских избора у новој Југославији, разједињеност у Главном одбору Савеза земљорадника постајала је све очигледнија. Тако су се 9. новембра 1945. појавиле *Новости*, лист који издаје др Славко Петровић, а уређује Душан Баранин. Мада је означен независним листом, било је очигледно да је то лист дисидената из врха Савеза земљорадника. У њему је Мита Станисављевић објавио осуду Главног извршног одбора што се није састајао од 14. септембра и што није сазвао Главни одбор још од 15. марта 1945. Такође, због одбијања Народног фронта да Савезу земљорадника одобри засебне земаљске листе на предстојећим скупштинским изборима, као и зато што су се поједини страначки прваци кандидовали на фронтовској листи „без одобрења Главног и Извршног одбора“, Станисављевић и група око њега у критичком тону су се обратили Народном фронту. Подсећајући да је Савез земљорадника ушао у Фронт да би преко њега и „у сарадњи са другим политичким странкама, групама и политичким снагама“ остварио своје циљеве прокламоване у декларацији

40 Исто.

41 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 25. октобра 1945.

НФ, у изјави се каже да „организација и рад Фронта у последње време иде за тим“ да се од њега „створи једнопартијска политичка организација“, позивајући се и на примену политичких и изборних закона. Критикована је и привредна политика Народног фронта зато што није усклађена „са интересима широких народних, а нарочито земљорадничких слојева“, и да је то посебно изражено у његовој задружној политици.⁴²

Ушавши у изборну борбу ослабљен унутрашњом подељеношћу, Савез земљорадника је у њој био изложен и нападима снага реакције, али и „подметањима“ комуниста, који су на различите начине настојали да умање његов успех на изборима. У појединим крајевима, поготово тамо где је кандидат Савеза земљорадника имао велике изгледе на победу, изазивана је чак и изборна апстиненција. О томе Милош Московљевић, кандидат у Посавотамнави и ваљевској Посавини, наводећи да је највећа апстиненција била у окрузима: ваљевском, подринском и пожаревачком, даје објашњење: „То је последица непријатељског става руководиоца Народног Фронта према присталицама Земљорадничке странке, затим утицаја остатака четника, а данас сам чуо за још један узрок. Уочи избора у Подринском оркугу поскидане су свуда све паролe, тако да је народ поверовао протураним гласовима да ће избори бити поништени, што је довођено у везу с доласком енглеских парламентарца.“⁴³

Након спроведених избора, у секретаријату странке састали су се 16. новембра: Марко Вујачић, браћа Чубриловић, Милан Поповић, Драгомир Ћосић, Миловановић и Велимир Скерлић и разговарали о послеизборној ситуацији. Многи кандидати Савеза земљорадника били су „огорчени држањем комунистичких руководиоца на терену“, због чега нису желели да дају потпис за пријаву странке, што је могло да доведе до тога да на седници Главног одбора поборници пријављивања странке остану у мањини. Расправљало се затим и о ставу према изјави Јосипа Броза Тита страним новинарима „да ће се од разних странака у народном Фронту формирати опозиција“. Сви су се сложили да овако марионетску улогу не могу прихва-

42 Истичући да у Народном фронту не постоји могућност да се оствари „макар и минимални део“ програма Савеза земљорадника, група око Мите Станисављевића изјављује да не сноси „одговорност за политику Народног фронта“ и да ће се убудуће изван Народног фронта борити за:

- „1.) Братство и јединство наших народа и прикључење свих Јужних Словена заједничкој држави;
- 2.) За федеративно уређење Југославије;
- 3.) За праву, слободно изабрану народну власт;
- 4.) За слободу савести, мишљења и говора, слободу штампе, слободу удруживања, слободу вероисповести, слободу од страха и слободу од беде;
- 5.) За пуну политичку и социјалну демократију;
- 6.) За пријатељство и сарадњу са свим Уједињеним нацијама на челу са СССР, Француском, Великом Британијом и Сједињеним Америчким државама, а нарочито са свим словенским народима и за продубљење савеза са великим и братским Совјетским Савезом.“ - *Новости* бр. 1, 9. новембар 1945, 3.

43 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 15. новембра 1945.

тити. Чак је и Васо Чубриловић био револтиран, изјављујући „да ће поднети оставку и ићи за редова у Фронт“, што су неки од присутних, међутим, разумели не као његову принципијелност, већ као страх да ће изгубити положај. „Зар он да оде у опозицију, који је био већи католик од папе?!“ Из страха за своју потпредседничку фотељу у Председништву Скупштине, због изражене апстиненције, слабијег успеха Народног фронта у Србији и посебно малог броја мандата за кандидате из редова Савеза земљорадника, тек њих 17-18, Марко Вујачић је напао Милана Поповића и Србију, што је изазвало оштру реакцију Милоша Московљевића, после које је Вујачић „смекшао“. Закључено је, на крају, да Московљевић уговори састанак са Сретеном Жујовићем ради разговора о месту Савеза земљорадника у Народном фронту.⁴⁴

На првој седници Народног фронта Србије после новембарских избора, одржаној 26. новембра 1945, дошло је до размимоилажења у виђењу узрока изборне апстиненције у Србији, посебно у Подринском округу, између Милоша Московљевића и комунистичких лидера. Московљевић је сматрао да је давање права гласа женама „био један велики ризик“ и да би анализа изборних резултата била јаснија ако би постојали тачни подаци „којим процентом су жене изашле на изборе“. Посебно слаб резултат Народног фронта на изборима у Мачви он објашњава утицајем варошких реакционарних елемената - четника, питајући се „од куда је њихов утицај и зашто су они могли да имају успеха“. Узроке недовољном успеху Народног фронта у посавском срезу Ваљевског округа он је видео у грешкама Фронта, „првенствено комуниста, према земљорадницима“, који су се отуда често питали да ли је Савез земљорадника у Фронту или не. Требало је убеђивати народ да је та странка у Фронту, а учињене су бројне грешке: „као кандидати Земљорадничке странке кандидовани неземљорадници“; „агитација није била добра и они који су вршили агитацију нису знали да је врше“; „утицај на жене да гласају требало је вршити преко људи, а не директно на жене“. Агитацијом се стари људи нису заинтересовали за изборе, погрешно је било то што се, уместо преко старешине задруге, директно утицало на омладину, власт је одбијала кандидације појединих људи који су били „повезани и имали утицај на своју средину“. Наглашавао је Московљевић да су и њему прављене сметње: на његов збор у Шапцу „намерно нису позвани сељаци“, није кандидован у родном поцерском срезу.⁴⁵

Благоје Нешковић, Сретен Жујовић и Петар Стамболић нису прихватили Московљевићеве наводе, у првом реду: притисак власти и погрешан рад фронтских организација, већ су сву кривицу приписивали претњама четника и утицају „реакције и кулака“. Московљевић је зато у дневнику записао: „С њима се тешко да разговарати“.⁴⁶

44 Исто, белешка од 16. новембра 1945.

45 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

46 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 26. новембра 1945.

Васо Чубриловић је био много помирљивији према новој власти. Он је тврдио да је Народни фронт у Србији на изборима добро прошао, „као и у другим крајевима“; да су избори представљали битку између старе и нове Југославије и да је нова Југославија победила. За погрешке власти говорио је да их је морало бити. Власт треба изборну победу да искористи за учвршћење Народног фронта, за отклањање уочених грешака и да изглади јаз међу странкама. „Све странке треба да буду начисто да се фронт формира као нешто ново. Колико ће трајати није важно. Данас је важно да га учврстимо и да проширимо његову базу.“⁴⁷

На састанку ужег вођства Савеза земљорадника 3. децембра 1945, састављена је кандидатска листа за поједине скупштинске одборе.⁴⁸ Тада је уочено и да странка нема довољно кадрова. Зато је Московљевић и констатовао: „Немамо људи, а хтели бисмо да играмо неку улогу.“ Да би се, пак, из вођства елеминисали противници сарадње са комунистима, договорено је „да намеравана седница Главног одбора буде проширена и претворена у земаљску конференцију, која ће обновити странку и изабрати Главни одбор“. Осим планираног ослобађања од „свих оних чланова Главног одбора који су хтели да одведу странку у реакцију“, рачунало се да ће се тиме „извести и уједињавање снага које је Драгољуб разбио“.⁴⁹

Упоредо са покушајем да се оживи рад Савеза земљорадника, поједини чланови његовог вођства активно су учествовали у раду Народне скупштине и скупштинских одбора, истина, чешће иступајући против др Драгољуба Јовановића него против комуниста, иако су уочавали да је у њиховим рукама „и нож и погача“. Московљевић је, на пример, дискутујући о првој глави устава, тражио да се у њу унесе да је Југославија „политичка, привредна и културна заједница“, што није прихваћено. Говорио је и о народним одборима, „сматрајући да се тако не могу звати претставничка тела“, чему се нарочито противио Моша Пијаде, „само зато што је то пандан совјетима“. Када је Московљевић гласао против члана 1 устава, браћа Чубриловић и Милан Поповић су се узнемирили, страхујући за свој положај у новој власти, што је Московљевић прокоментарисао: „Ваљда су се уплашили да не оду у опозицију!“⁵⁰

Дискутујући о социјално-економским одредбама устава, Московљевић је нудио бројне предлоге, али су му примљена само два: о државној контроли над шумама и о ближем одређењу помагања сељака. Сматрао је и да Нешковић и Стамболић нису на делу довољно показали да су „добро расположени“ према Савезу земљорадника, иако су то истицали у разго-

47 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

48 У један уставотворни одбор су ушли Васо Чубриловић и Милош Московљевић, а у други Бранко Чубриловић и Милан Поповић. У остале доборе ушли су скоро сви земљорадничко-посланици. За шефа земљорадничке посланичке групе постављен је Милош Московљевић. - АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 6. децембра 1945.

49 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 3. децембра 1945.

50 Исто, белешка од 16. децембра 1945.

вору с Миланом Поповићем. Не само комунисти, Московљевића није подржао ни Васо Чубриловић.⁵¹

На седници пленума Окружног фронта у Шапцу 23. децембра 1945. такође се видео јаз између Савеза земљорадника и комуниста. Говорило се много о узроцима апстиненције на изборима 11. новембра 1945. Не признајући „да су својим поступцима створили нерасположење код народа“, сви функционери Фронта већином су кривицу пребацивали на „реакционаре“ и на утицај остатака четника. Само је један председник среског одбора кривио месне власти, зато што су ишле на руку реакцији. Када је, пак, Московљевић „истакао све могуће узроке неуспеха“, његов заменик на изборној листи Димитријевић је „завијено побијао могућност грешака код политичких руководиља“, окривљујући тројицу припадника Савеза земљорадника (др Макевића, Драгољуба Филиповића и Мићу Малешевића). То је било довољно Московљевићу да изјави како „комунисти неће дати никакве промене фронтских организација и народне власти, само да је не би изгубили из својих руку“.⁵²

Питање политичког положаја Савеза земљорадника у Народном фронту Московљевић је покренуо и на страначкој седници 25. јануара 1946. Положај странке је видео као „нејасан и лажан“, и запитав се: „Можемо ли постојати као странка – са организацијама, или ћемо само позирати ради јавности као странка“. Додао је: „Изгледа да можемо имати само поверенике на терену, а не би нам се допустила већа.“ Он је даље изнео и да са страначким органом, листом *Село* „тешко иде“, да је средстава за његово одржавање мало, посебно се обрушавајући на Бранка Чубриловића као уредника: „Тек сад сам видео Бранка у свој ништавности. То је човек без икаквих скрупула, нарочито кад се тиче новца. И он је био министар!“⁵³

Иако у Главном одбору Савеза земљорадника није било општег задовољства положајем странке у Народном фронту, сви његови представници у оба дома Народне скупштине једнодушно су 30. јануара 1946. године гласали за Устав. Милош Московљевић је, уверен да ће Устав омогућити „миран и срећан развитак“ „напаћене“ државе, чак узвикнуо: „Живео први народни устав!“⁵⁴

Московљевићево одушевљење спласнуло је, међутим, већ наредног дана, зато што није дозвољена слободна дискусија о владиној декларацији, што се ни клуб Фронта „није састао да одреди говорнике“, већ су их претходно „одредили горе“, па су они са припремљеним говорима дошли на седницу. Резигниран, он је у дневнику записао: „Сад, пошто је изгласан устав, све се мање води рачуна о Фронту, а још мање о странкама.“ Иначе, у владу је, из Савеза земљорадника, поново ушао Васо Чубриловић, што

51 Исто, белешка од 18. децембра 1945.

52 Исто, белешка од 23. децембра 1945.

53 Исто, белешка од 25. јануара 1946.

54 Исто, белешка од 31. јануар 1946.

је било очекивано, иако је Марко Вујачић претходно, бацајући страначким колегама „прашину у очи“, тражио да странка тобож предложи своје кандидате. Предложени су Васо Чубриловић и Милош Московљевић.⁵⁵

Брже разрешавање положаја Савеза земљорадника за Московљевића је било неопходно и ради интензивнијег укључења те странке у приближавање широких народних слојева новој власти. У дневнику је зато записао: „Међутим, има толико нездравих појава у држању власти према сељацима да би требало што пре да знамо на чему смо и да поправљамо што се може поправити. Долазили ми др Макевић и Драгослав Филиповић па ми причају да у њиховом селу оружани људи упадају у куће угледних домаћина и пребијају их, правећи се да су четници, а премлађују баш зато што су тобож примали четнике. Стварно то је освета онима који нису гласали.“⁵⁶

Да власт на терену није спровела много тога што је желела и покушавала, Московљевић је сазнао и на седници Окружног народног фронта у Шапцу 24. фебруара 1946. Главни узрок томе видео је у недостатку „способних и вредних руководилаца“ у редовима Комунистичке партије и чињеници да се у органе власти не узимају „вредни, способни и поштени људи само зато што нису чланови Комунистичке партије, мада су чланови Фронта“. Он је истицао да прву реч свуда воде „новопечени комунисти“, без обзира што „ни својом прошлошћу, ни интелектуалним и моралним својствима“ не могу постати „угледни људи“, нити заменити старе угледне личности. Као пример наводио је да се „форсирано ради“ да задруге узму у руке „људи који никад нису били задругари“, да се синдикати сматрају „као класна организација, као авангарда пролетаријата на селу“ и да „као такви воде прву реч у свима политичким, привредним и културним организацијама“. По његовим речима, то је изазивало нерасположење код средњих сељака, који су, иако већина, „као класа запостављени, јер су неорганизовани“. На крају је закључио: „Свакоме је јасно да је Народни фронт само фасада и да стварне народне власти нема, већ има диктатура пролетаријата, која се остварује преко неколицине не најбољих, него по директивама из центра“⁵⁷ (подвукао М. И.).

Иако су се комунисти све отвореније супротстављали снажењу Савеза земљорадника, придобивши већину његових првака, још увек је било у његовим редовима личности смелих да критикују власт, чак и кад су и сами у њој учествовали. Тако је Милош Московљевић био веома критичан приликом расправе о Закону о државној контроли, чији је био извештац. Уз извештај поводом Кардељевог говора о буџету, он је такође изложио критици мане органа власти, што су „неки сматрали као врло смело“, чак и његове страначке колеге. Васо Чубриловић се, на пример, на извесним местима Московљевићевог говора „сваки час окретао и нешто

55 Исто, белешка од 1. фебруара 1946.

56 Исто, белешка од 10. фебруара 1946.

57 Исто, белешка од 25. фебруара 1946.

говорио Кардељу и Жујовићу. Упозорен на реакције поводом овог иступања, Московљевић је у дневнику записао: „Ако је мој говор доиста схваћен као опозициони добро је, јер је унео мало занимљивости у скупштинску монотонију хваљења и аминовања.“⁵⁸

Не желећи да само хвали и аминује одлуке власти, Московљевић је на седници Извршног одбора Савеза земљорадника 31. марта 1946. подвукао потребу да се ствар око странке коначно изведе на чистину: „Ако смо као странка потребни, да и радимо као странка, тј. да је пријавимо и стварамо организације, без којих не можемо рачунати на успех на изборима за народне одборе и републичке скупштине.“ Сматрао је да странка прво треба да покаже „снагу у земљи“ како би могла да рачуна и на „утицај и у спољној политици“. На овом састанку Марко Вујачић је обавестио присутне да комунисти желе да се конгрес Савеза земљорадника одложи за јесен, „кад падне снег“, док је Косан Павловић био против стварања партијских организација у народу, залажући се за слепо везивање уз комунисте. „А међутим, ако се почне говорити о тешкоћама сељака и неправдама које им се чине, он ће највише букнути и то потврђивати!“ Бранко Чубриловић је инсистирао да Савез земљорадника, посредујући у Бугарској и Пољској, утиче на тамошње земљораднике, док су сва његова друга размишљања била усмерена само да „некако уђе у министарство“. Душан Ивковић је био сасвим задовољан постојећим положајем Савеза земљорадника, сматрајући „да не треба странка да се истиче“. Резимирајући преовлађујуће ставове чланова Извршног одбора, Московљевић је записао: „Дакле, нас 10-15 да останемо једино што чини странку!“ Та чињеница поколебала га је у уверењу да Савез земљорадника треба реактивирати: „Чудна је наша ситуација, тако да ни сам не знам да ли би ваљало оживљавати странку кад неће имати ко да је води.“⁵⁹

Како је овом састанку присуствовао и Јевто Павић, који је претходно испао из црногорске владе, Милош Московљевић је сматрао да ће он „унети критичарску ноту у Извршни одбор“ и да ће се тако појачати захтев да се положај Савеза земљорадника у Народном фронту регулише. Када га је, међутим, Бранко Чубриловић саветовао да се клони Павића, „кога, вели, прате!“ Московљевић се нашао у чуду, записујући у дневнику: „Немогући људи! С ким да радим?“⁶⁰

Да су у Главном одбору Савеза земљорадника заиста били „немогући људи“, који се и међусобно нису трпели, нити су имали исти циљ у погледу судбине странке, показало се и на састанку до тада највећег броја чланова Главног одбора Савеза земљорадника 5. маја 1946. године. Јевта Павић је лепо образложио потребу да се рашчисти положај странке у Фронту, да се види може ли Савез земљорадника постојати „једнако и

58 Исто, белешка од 26. марта 1946.

59 Исто, белешка од 31. марта 1946.

60 Исто, белешка од 27. априла 1946.

слободно као странка“, попут КПЈ, па ако не може, да се и њен Главни одбор разиђе. Казао је да у Црној Гори „нико не сме да каже да је присталица Земљорадничке странке, што је он нарочито искусио за време избора, који су у његовом срезу вршени под терором“. Одмах су га напали Д. Ивковић и Марко Вујачић, „вређајући га и подмећући му непоштене реакционарне намере“, тако да умало није дошло до туче. После смиривања страсти, Милош Московљевић је тражио да се с комунистима рашчисти питање положаја Савеза земљорадника, „па ако они нађу да је за земљу корисно“ да он као странка постоји, да се изврши његово пријављивање и организовање на терену, под условом да се томе „не праве сметње на терену“. Истовремено је изразио сумњу да ће се, због недовољно кадра и скромних способности постојећег кадра, то успети да изведе. Истакао је да странка, тачније чланови њеног тзв. Извршног одбора, и даље бедно животаре и да он на то тешко може пристати, сем ако га „савезници“ у Фронту „увере да је то за земљу потребно“. Једно од решења видео је у томе да власт Савезу земљорадника да гаранције „за страначки рад“ у опозицији, при чему је поново био сумњичав, с обзиром на кадровско стање у странци. „Наравно да је ово, и кад би заиста био једини излаз, неостварљиво са овим људима.“ Марко Вујачић и Душан Ивковић сад су се обрушили и на Московљевића, изврћући његове мисли, на шта је Московљевић рекао Вујачићу да му не верује и да сумња да он код власти и људе у Извршном одбору странке „представља другачијим“ него што јесу. Осим што су на површину испливала лична неслагања, овај састанак није послужио да се закаже конгрес странке. Иако је раније било договорено да конгрес остане за јесен, а да се у пролеће или лето сазове Главни одбор – који се није састао више од годину дана – Милан Поповић је успео да „убеди“ Извршни одбор „да није згодно сазивати Главни одбор, јер можда има чланова који су незадовољни!“ По ко зна који пут разочаран, Московљевић је изјавио да ће, ако Главни одбор не поведе разговоре, он сам разговарати и решити шта да ради, док је у дневнику још записао: „Тако ћемо остати и даље ђенерали без војске и цео свет ће нас сматрати бескичмењацима и шићарџијама, какви, с мањим изузетком, и јесмо. Раније, у покрету Удружене опозиције наши набеђени вођи нису хтели да предузму никакав одлучнији, борбенији корак, очекујући сваки дан власт, милошћу из Белог двора, а садашњи самозвани вођи само хвале и аминују, мислећи да се тим путем опет додворе Белом двору (иако је тамо сад други газда) и сачувају своје положаје.“⁶¹

У вођству Савеза земљорадника скоро да није могло да прође ни најмање окупљање а да не дође и до жестоког неслагања. Тако су, на седници редакционог одбора листа *Село* 15. јула 1946, изречене бројне критике на уређивање листа и на неодређен политички став одговорног уредника Бранка Чубриловића. Повређен и љут, он се посебно окупио на Милоша

61 Исто, белешка од 5. маја 1946.

Московљевића, најоштријег критичара, „употребљавајући најпростачкије, најгрубље и најувредљивије псовке и речи“.⁶²

Додатне разлоге Чубриловићевој љутњи Московљевић је видео у томе што „није ушао у мировну делегацију“, истичући да је он на томе „сигурно радио и ногама и рукама“.⁶³ Стављајући личне интересе испред листа који је уређивао и странке којој је припадао, Бранко Чубриловић није одустајао од своје намере. Уз подршку страначких колега: Косана Павловића, Марка Вујачића и Милана Поповића, као и Митра Бакића, издејствовао је Титову одлуку да и он уђе у југословенску делегацију за Париз.⁶⁴

Ставу аминовања режиму придружио се и Васо Чубриловић, бранећи постојећу политику Савеза земљорадника и залажући се за „сузбијање сваке страначке индивидуалности“ у Народном фронту. Сасвим супротно гледиште заступао је Јевто Павић. У дугом и темпераментном говору тражио је „енергичан и усправан“ став свих представника Савеза, нападајући најоштрије „мамелучко држање“ свих народних посланика и других представника у власти из редова Савеза земљорадника. Видевши у Павићевом иступању сличности са ставовима Драгољуба Јовановића, Милош Московљевић је својом реакцијом показао да ни један ни други не могу рачунати на његову подршку. На Павићево истицање послушничтва режиму, Московљевић му је сликовито, али одбранашки одговорио: „Ако смо и водноше, вршимо користан посао, као и водоноше у рату“. Осудио је нерад страначког вођства, „због којег странка не даје оно што треба“, оно што је „у корист државе“. Зато што комунисти не излазе у сусрет Савезу земљорадника, Московљевић је окривио вође, поново захтевајући „да се једном утврди“ да ли је потребно да Савез постоји као странка, „макар само у лицу Главног извршног одбора“, па ако треба, да зна свој задатак и да га савесно врши, или пак да се, у супротном, разиђе, подсећајући на Титову изјаву „да се неће трпети у Народном фронту неке групице и странчице са специјалним интересима“. Мада је састанак остао „на томе да се јесенас сазове конгрес“, Московљевић је поново у ту могућност сумњао.⁶⁵

Незадовољан са одуговлачењем легализације Савеза земљорадника као засебне политичке странке, Милош Московљевић је у Шапцу организовао 18. августа 1946. конференцију земљорадника, на коју је, од 120 позваних, дошло око 40 ранијих истакнутих чланова. Он је прво говорио о политичкој ситуацији у држави, о раду Народне скупштине и обеју влада, а затим о раду Савеза земљорадника у Народном фронту. Неколико говорника се затим, по Московљевићу, оправдано жалило на одредбе аграрног закона и његову примену, посебно на месне власти. Опште расположење на конференцији било је „да се организује странка“, уз образложење да

62 Исто, белешка од 15. јула 1946.

63 Исто.

64 Исто, белешке од 23. и 28. јула 1946.

65 Исто, белешка од 28. јула 1946.

Народни фронт не представља народ, који га „није ни изабрао“. Недовољно одлучан да истраје у истинском оживљавању Савеза земљорадника, али и свестан да то комунисти неће дозволити, Московљевић је окупљенима ипак препоручио „да буду у Фронту, чији месни одбори имају исте задатке као и сеоско веће, а што се тиче странке, то ће се видети“. Предложио је да се изаберу привремени срески и окружни одбор, „који ће бити представник странке при изборима и иначе“, што је и учињено.

Конференција земљорадника у Шапцу никако није била по вољи тамошњим политичким руководиоцима. До последњег тренутка одуговлачили су са обезбеђењем сале, док ни председник ни секретар Окружног одбора нису били у Шапцу, иако је Московљевић био званични представник нове власти, министар у републичкој влади. Московљевић бележи да су они истовремено „били врло ревносни у тражењу и шиљању делегата на 'Конгрес' Драгољубове странке“, као и да „по селима скупљају потписе за пријаву те странке“, да „хватају“ чак и чланове и симпатизере Савеза. У овоме је видео „јуриш“ на Савез земљорадника, којег је требало да „прогута Народна сељачка странка“. Плашио се да се то и не деси због „неспособности и млитавости“ „вођа“, а можда и с њиховим пристанком. Његову сумњу је подгревало и самостално договарање Милана Поповића „с првацима комунистичким“, о чему није извештавао Извршни одбор, који није ни сазивао, али и Поповићевом избегавање састанка с њим, док је имао времена за друге састанке: „Ових дана говорио је како треба да се састанемо, па га нема. Јуче је био код Моме Марковића и дуго се задржао код њега, а код мене га нема.“⁶⁶

Московљевићева конференција у Шапцу ипак није била узалудна. Појединце је, свакако, и уплашила. Милан Поповић чак није хтео да пусти у листу *Село* ни белешку о њој! Пред Драгомиром Ћосићем он је изразио страх да конференција не поремети односе Савеза земљорадника, тачније његовог самопрокламованог вођства, с комунистима, који су иначе узели у управу Главног задружног савеза за председника Косана Павловића. Све је то, наиме, требало да представља доказ да је Савез земљорадника у Главном задружном савезу „добро заступљен“, мада они тамо, пише Московљевић, „неће значити ништа“.⁶⁷

Московљевић је 22. августа, коначно, имао разговор с Миланом Поповићем, који му је казао „да се подигла велика узбуна“ због његове конференције у Шапцу. Када је Московљевић инсистирао да чује ко се то „узбунио“, испало је да је узбуна била у Шапцу и да га је о томе обавестио „неки чиновник из Богатића“. Подстакнут оваквим Поповићевим понашањем, Московљевић је разговарао са Косаном Павловићем и Спасојем Димитријевићем. Сложили су се „да овако не иде“ и закључили: „Или ћемо као странка радити у Фронту, или треба да се разиђемо.“⁶⁸

66 Исто, белешка од 18. августа 1946.

67 Исто, белешке од 13. и 15. септембра 1946.

68 Исто, белешка од 22. августа 1946.

После дугог периода нерада, странка Савеза земљорадника се, коначно, „пренула из мртвила“, захваљујући тежњи комуниста да што пре дође до њеног уједињења са Народном сељачком странком. Изненада, 13. септембра 1946. одржана је седница Извршног одбора, на којој су Марко Вујачић и Милан Поповић реферисали о својим разговорима с Ђиласом и Благојем Нешковићем, као и о преговорима с представницима Народне сељачке странке. Они су покушавали да представе као да је иницијатива потекла од Марка, „али се из њихова излагања види да су комунисти употребили Марка да покрене питање оживљавања странке и спајање са Народном сељачком странком, јер се појавила опасност од опозиционог блока који припремају Драгољуб, Грол, Миша Трифуновић, Шубашић, Сној и Дивац“. Због опасности да незадовољне и резервисане сељачке масе оду с Драгољубом Јовановићем, „комунисти сад пристају да се изврши спајање и то под именом Савеза земљорадника, пристају на Конгрес, на поверенике, да се лист помогне и прошири“. Дискусија је текла озбиљно и мирно. Сви су се сложили са оваквом иницијативом, а за преговоре са Народном сељачком странком одређени су Марко Вујачић, Милош Московљевић и Милан Поповић, који је претходно убеђивао Драгомира Ћосића да се прими за преговарача за уједињење са Народном сељачком странком, вероватно уместо Милоша Московљевића. У томе је Московљевић видео страх „вођа“ да он не поквари спајање двеју сељачких странака, као и жељу да Ћосића придобију „за политику аминовања, нерада и чекања“.⁶⁹

Милош Московљевић је 15. септембра разговарао са др Благојем Нешковићем. Упознао га је са конференцијом земљорадника у Шапцу, покренувши питање избора и учешћа Савеза земљорадника у Народном фронту. Нешковић је признао „да Фронт као и да не постоји, да није компактан и да свако вуче себи“, окривљујући за то странке, „које неће да утичу на своје људе, те они праве испаде и шкоде Фронту“. У том смислу је и Московљевић истакао да и Савез земљорадника „ништа не ради“, али и да се тој странци „и не да да ради“. Сложили су се „да треба уредити ствар и ојачати Фронт бољом организацијом“, као и да Савез земљорадника „ради на окупљању сељака“, с тим што је Нешковић „поменуо покушај спајања Савеза земљорадника и Народне сељачке странке, правећи се као да је само чуо за то“.⁷⁰

На седници Извршног одбора Народног фронта Србије 16. и 17. септембра 1946. Благоје Нешковић је поднео реферат о политичкој ситуацији у Народном фронту, за који је подвукао да се „слабо осећа у народу, као и да га нема, бацајући кривицу на странке у Фронту, које не утичу на своје чланове, те многи раде против Фронта“. Посебно је нагласио да се „не смеју допустити страначке организације по местима“, будући да „Фронт мора бити компактан и добро организован“. Допуштање оштрих дискусија

69 Исто, белешка од 13. септембра 1946.

70 Исто, белешка од 15. септембра 1946.

Кирила Савића и Николе Ђопића из Народне сељачке странке, док су представници Савеза земљорадника ћутали, Милош Московљевић је оценио као настојање комуниста да преко Народне сељачке странке „заскоче и ликвидирају Савез земљорадника“. То увиђа и Милан Поповић, који „ипак ништа не ради, иако говори да ће се сазвати конгрес“.⁷¹

Московљевићеве слутње обистиниле су се већ 18. септембра, када је Окружном фронту у Шапцу стигло писмо из секретаријата Савеза земљорадника којим се поништава избор одбора који је извршен на конференцији земљорадника 18. августа 1946. Истога дана он у своме дневнику, резигниран, записује: „Фронт је изгубио сваки углед, на његове конференције нико не долази, ако људи дођу стоје по страни и праве упадице. Поједини носиоци власти су неспособни и коруптивни. Народ је огорчен, грди за сваку ситницу и очекује да настане рат и све ово се измени. Драгољубов утицај огромно скочио. Ако буде опозиционе листе, сви ће гласати за њих. Ја сам покушао да привежем народ за Народни фронт, а они зазиру од мене.“⁷²

Револтиран оваквим поступком секретаријата странке, Московљевић је поставио питање поверења према њему, на седници Извршног одбора Народног фронта Србије 25. септембра. Тада се показало да је Окружном одбору у Шапцу акт, у коме је речено да Московљевић није овлашћен да ствара странку, како је из Шапца представљено, послат на тражење др Благоја Нешковића. После дискусије, Московљевићу је „дато задовољење“. Даље је речено да се са представницима Народне сељачке странке воде разговори, да је сачињен један заједнички проглас о припремама за уједињење, да ће прво бити посебне седнице оба главна одбора а затим конгреси који ће донети одлуке о уједињењу. Ово је било довољно Московљевићу да у дневнику запише: „Изгледа да је комунистима много стало да се спојимо, иако веле да је то наша ствар и да се они неће да мешају. Јер су увидели да је у народу велико незадовољство, што је Нешковић осетио лично у недељу у Вранићу, где је на његов збор дошло само око 40 људи, жена и деце. А прети опасност од Драгољубове акције.“⁷³

Коначно, на заједничкој седници извршних одбора Савеза земљорадника и Народне сељачке странке 29. септембра 1946. усвојена је декларација о спајању ове две странке „и изабран је координациони одбор,⁷⁴ који

71 Исто, белешка од 17. септембра 1946.

72 Исто, белешка од 18. септембра 1946.

73 Исто, белешка од 25. септембра 1946.

74 Из Савеза земљорадника у Координациони одбор су ушли: Косан Павловић - Брђански, потпреседник Већа народа Народне скупштине ФНРЈ и председник Извршног одбора странке; Марко Вујачић, из Никшића, потпредседник Президијума Народне скупштине ФНРЈ, први потпредседник странке; Милан Поповић, из Жупе, народни посланик и генерални секретар странке; Бранко Чубриловић, лекар из Бања Луке, народни посланик, други потпредседник странке; Васо Чубриловић, министар пољопривреде Савезне владе и народни посланик, члан Извршног одбора странке; Милош Московљевић, министар шума Народне Републике Србије, народни посланик, члан Извршног одбора

ће припремити све за извршење спајања и вршити изборне припреме“. Решено је да се главни одбори састану 13, а конгреси одрже 27. октобра. Оцењујући ово спајање као „политички чин, који ће бити судбоносан по земљораднички покрет“, уз то уверен да је оно „диктирано од стране комуниста“, због „избора и због спољне ситуације“ и уз страх да са „људима који су му на челу неће много успети“, Московљевић је констатовао: „Само ја не осећам никакву радост од овог спајања, јер ми се чини све намештено, дириговано и неискрено, са људима у које немам поверења.“⁷⁵

Сутрадан по одржаној заједничкој седници извршних одбора Савеза земљорадника и Народне сељачке странке, Милош Московљевић је, 30. септембра 1946. на седници Извршног одбора Народног фронта Србије, расправљао са комунистима о положају странака у Народном фронту, осврћући се на политички извештај секретара Народног фронта Србије Благоја Нешковића са претходне седнице Извршног одбора. Подсећајући да је Нешковић тада истакао „да Фронт није довољно активан и да се не осећа свуда његов утицај“, Московљевић је из тога закључио да је за то „кривица до странака које се налазе у Фронту“ и казао: „Ја не знам на коју се то странку односи, али сигурно и на Савез земљорадника у коме сам и ја.“ Признајући да се његова странка „није осетила толико на терену“, он је, међутим, део кривице за то приписао и Извршном одбору Народног фронта Србије: „Ми смо прошле године имали Конгрес Фронта за целу Југославију. Донесен је и Статут... По Статуту требало је да се сазове и земаљски конгрес за Србију. То су учиниле све републике осим наше. Лане нисмо могли због избора. Да смо то учинили ја мислим да би организација Фронта била чвршћа. Видели сте из извештаја да је рад фронтских организација неједнак. Да је Извршни одбор био живљи, онда би се тај рад уједначио и ја мислим да ми из Београда нисмо довољно учинили. На среским и окружним зборовима ми ретко излазимо, и ја мислим да кад год су слободни његови чланови треба да иду у неки округ. То ће бити веза између нас и народних маса.“⁷⁶

странке; Јован Ђетковић, министар пољопривреде Црне Горе, народни посланик и члан Извршног одбора странке; Душан Ивовић, секретар Президијума Народне скупштине Народне Републике Црне Горе, члан Извршног одбора; Добросав Томашевић, земљорадник из Рајковића, члан Президијума ФНРЈ, члан Извршног одбора странке; Петар Мундрић из Бора, члан Президијума НР Србије, члан Извршног одбора; Велимир Скорлић, чиновник из Београда, члан Извршног одбора; Сава М. Поповић, председник суда из Београда, члан Извршног одбора; др Драгомир Тосић, начелник Министарства пољопривреде, члан Извршног одбора; др Иван Гргић, секретар Комисије за утврђивање ратних злочина у Београду, члан Извршног одбора; др Момчило Жеравчић, доцент Универзитета и члан ИНО Београда, члан Извршног одбора; Цветко Симоновић, адвокат из Зајчара, члан Извршног одбора; Радојица Рмандић, управитељ основне школе у пензији из Београда, члан Извршног одбора; Добривоје Сретаковић, судија из Београда, члан Извршног одбора; Петар Митровић, земљорадник из Браника (Босна), заменик члана Извршног одбора.

75 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 27. септембра 1946.

76 АС, Народни фронт Србије, ф-1.

О односу Народног фронта и актуелне власти у Подринском округу према Савезу земљорадника и према њему самом, Московљевић је рекао да га нико из округа, као њиховог представника у власти, није позвао „ни на један збор или конференцију“. Када је, пак, он 18. септембра организовао састанак првака Савеза земљорадника из Подринског округа у Шапцу, ради договора око предстојећих избора, тамошња организација Народног фронта је дигла узбуну, тврдећи да он хоће да цепа Народни фронт и чак да ствара нову странку. Износећи ово пред Извршни одбор Московљевић је желео да сазна ужива ли он поверење у Народном фронту или не. Сматрао је да на терену, изгледа, не ужива поверење и да орган Савеза земљорадника, лист *Село* у Подрињу не сме да се чита, позивајући се на препоруку *Гласа Подриња* у којој, међу листовима који треба да се читају, нема *Села* и *Републике*.⁷⁷

Влада Зечевић је први оспорио Московљевићеве тврдње и изјавио да он, као члан Извршног одбора Народног фронта и министар у републичкој влади, треба сам да одлази у своју базу, а не да очекује позив. Благоје Нешковић је оповргао Московљевићев закључак да је он у свом реферату за неодговарајући рад Народног фронта окривио само политичке странке, док је на његово питање о поверењу изјавио да он, као члан владе, то не може тако поставити, настојећи да став власти према конференцији у Шапцу опрвада присуством непожељних појединаца на њој. „Ми имамо поверења, али друга је ствар терен. Људи из Подринског округа нису се заинтересовали за Вашу конференцију и за рад ваших људи после повратка, јер су на састанку били људи који нису требали да буду. Ја сам видео списак.“⁷⁸

На Московљевићеву изјаву да је списак учесника конференције фалсификат, Нешковић је одговорио да су људи из Фронта састанак-конференцију схватили „као рад против Фронта“, нудећи за то и доказе. Када је Московљевић изјавио да у податке о томе нема поверења, Нешковић је навео неколико имена присутних на конференцији: Малешевић, Филиповић, Којић, питајући Московљевића: „Може ли се сматрати један такав скуп људи фронтовском организацијом?“ На то је Московљевић одговорио: „Не може, кад би ти људи били унутра, али они ту нису.“ Нешковић је на то казао како из односа власти према Московљевићевој конференцији не може проистећи његово питање о поверењу Фронта према њему, и поред чињенице да су поједини учесници конференције то окупљање искористили у сврхе које сам Московљевић није желео.⁷⁹ Када је, пак, Московљевић рекао да је конференцију сазвао „ради Фронта, а не ради себе“, Нешковић му је узвратио: „Могла је то да буде фронтовска конференција.“⁸⁰

По завршеној расправи Московљевића и Нешковића уследио је предлог Божидача Томића да „преко ситних ствари треба прећи“, мислећи

77 Исто.

78 Исто.

79 Исто.

80 Исто.

на Московљевићеву дискусију, и да „странка из Фронта треба да пусти своје пипке доле на терен ради повезивања конструктивних елемената“. Даље је рекао: „Ја и себе осуђујем што нисам био довољно активан, али сада: без резерве у Фронт, кроз Фронт да се створи нешто!“ Приликом претреса припрема за предстојеће републичке изборе, када је одлучено да се убрзо сазове једна шира конференција на којој би учествовао цео извршни одбор Народног фронта, као и председници и секретари окружних и среских одбора, Московљевић је изнео неколико предлога: да се поред председника и секретара окружних и среских одбора Фронта на конференцију позове и по један члан одбора; да се договори „како у кандидовању странке треба да буду заступљене“, као и о начину кандидовања; да се расправља „и о питању штампе и о начину агитације“.⁸¹

На састанку Извршног одбора Народног фронта Србије, по питању скупштинских избора у Србији, одржаном 4. октобра 1946, закључено је да се на изборе иде без кључа, што је, иначе, супротстављајући се предлогу о једном кандидату за сваки срез страначког колеге Божицара Томића, подржао и Милош Московљевић: „Ја нећу давати изјаву у име странке, него у своје име и изјављујем да се не могу сложити са грађанином и колегом Томићем. Прошлых избора многи људи нису хтели гласати, јер им је изгледало да су кандидати натурени, а шта би било тек са једним кандидатом.“ У Изборни одбор, у име Савеза земљорадника, ушли су Милан Поповић и Милош Московљевић. Решено је и да из Изборног фонда по 100.000 динара добију: Комунистичка партија, Савез земљорадника, Народна сељачка странка и Републиканска странка, а све остале групе „по потреби“.⁸²

Упоредо са фронтовском расправом о републичким скупштинским изборима одвијао се и процес уједињења двеју сељачких странака, који је управо власт поспешивала и настојла да се он оконча да избора, чиме би ослабила опозицију, стављајући под своје окриље две најјаче опозиционе странке.

Прва седница Координационог одбора за спајање сељачких странака одржана је 2. октобра 1946. године. Представници Народне сељачке странке покушали су да, у договору са Марком Вујачићем, „Координациони одбор замени оба извршна одбора и води тобож уједињену странку“, предложивши Марка Вујачића за председника, а Нинка Петровића за секретара. Предлог није прихваћен, првенствено због противљења Милоша Московљевића, „те је остало да тај одбор буде привремени орган обе странке за претресање питања која су у вези са спајањем“.⁸³

Координациони одбор на састанку 3. октобра расправљао је „начелна питања о учешћу странака у народном фронту, да ли само преко главних одбора или с потпуном организацијом“. Насупрот представницима Народне

81 Исто.

82 Исто.

83 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 3. октобра 1946.

сељачке странке, који су настојали „да ничиме не изазову сумњу код комуниста“, покушавајући то да прикрију „начелним разлозима“, Милош Московљевић је сматрао да за увођење социјализма постоје три изборне алтернативе: „или Народни фронт, али прави, без странака; или само Комунистичка партија; или коалиција странака“. Да би новоформирана јединствена странка привукла сељачке масе у Народни фронт, није било довољно „да постоји само Главни одбор, кога нико није бирао, јер он не може утицати на сељаке без организација по местима“. Како је на састанку договорено да се с комунистима направи споразум о кандидовању на изборима, а да се о питању организације странке разговара после конгреса, приликом израде програма и статута нове странке, Московљевић је, мислећи да ће се дотле „видети да ли је потребна и могућа посебна земљорадничка организација у крилу народног фронта“, изјавио да ће, ако се таква организација покаже потребном, „заступати мишљење да се организује Савез земљорадника, као професионална организација, паралелно са синдикатима“.⁸⁴

У недељу 13. октобра 1946. године завршен је и други чин спајања двеју земљорадничких странака. Пошто су главни одбори, сваки понаособ, „свечано благословили спајање“, одржана је њихова заједничка седница на којој је једногласно прихваћена Декларација о уједињењу Савеза земљорадника и Народне сељачке странке, „са паролом: сви сељаци у Народни фронт и за Фронт“.⁸⁵

Заједничку седницу обележио је дуг говор Милана Поповића, којим је сугерисао да се пређе преко поступања комуниста, „који су поставили кандидацију не питајући никог и у опште који су узели све у своје руке“. Он је величао комунисте, тврдећи да они имају поверења у обе земљорадничке странке, јер, у противном, не би допустили њихово спајање; они овим странкама већ „чине“, тиме што су њихове вође „увели у вођство задругарства“, које ће „убрзо показати своју снагу“. У „кађењу“ комуниста Поповић је чак, по мишљењу Московљевића, превазишао и Марка Вујачића, који је иначе искрено и отворено рекао да о некој другој странци у Народном фронту сем комуниста не може бити речи.

Вође Савеза земљорадника посебно блиске комунистима покушавале су да удаље Милоша Московљевића из Координационог одбора за спајање двеју странака. Страхујући да он можда не поремети већ „утврђени“ сценарио уједињења, Одбор је 15. и 16. октобра заседао без њега. Сазнавши за то, Московљевић је од Косана Павловића тражио да се 17. октобра одржи седница Извршног одбора Савеза земљорадника. На седници су изнети на увид нацрти основних програмских начела. Решено је да се они скрате и да послуже као основица дефинитивног програма за први редовни конгрес новоформиране странке. Одлучено је да сваки срез има свог представника у Главном одбору, пошто још није било услова за стварање

84 Исто.

85 Село 621, 20. октобар 1946, 1.

месних страначких организација, да се у новој странци не испуштају председништво и секретаријат и да на тим функцијама остану Косан Павловић и Милан Поповић.⁸⁶

На седници Координационог одбора 22. октобра разговарало се о саставу главног одбора уједињене странке. Прихвативши да се „постојећи пречишћени главни одбори саставе у један“, представници Народне сељачке странке су непопустљиво остајали при томе „да су исто јаки као и Савез земљорадника, ако не и јачи“, предлагајући 130 својих према 117 чланова Савеза земљорадника. Московљевић је то објашњавао неспособношћу вођа Савеза земљорадника, али и настојањем првака Народне сељачке странке „да уђу у готову странку и заузму водеће положаје као што је хтео и Драгољуб 1926. године“.⁸⁷

Савез земљорадника и Народна сељачка странка одржали су 27. октобра 1946. најпре засебне конгресе, који су одобрили рад својих извршних и главних одбора по питању уједињења у једну земљорадничку странку. Конгрес Савеза земљорадника, усвојивши ставове Главног извршног одбора од 29. септембра и од 13. октобра 1946. о уједињењу са Народном сељачком странком, закључио је: „Да су оба одбора, како Извршни тако и Главни овим актом само извршили жељу огромне већине својих присталица и да су одстрањујући наше досадашње сметње остварењу једне јединствене сељачке странке уистини погодили мисли и осећаје свију својих присталица и једномишљеника чија је жива жеља била да се обе до сада разједињене земљорадничке странке стопе у једну јединствену земљорадничку странку.“

Конгрес Савеза земљорадника изразио је и уверење да ће уједињење две земљорадничке странке још више допринети нормализовању и сређивању политичких прилика у држави, посебно снажењу и јачању Јединственог народног фронта, очувању тековина Народноослободилачке борбе и пуног јединства југословенских народа, као и уверење да ће јединствена земљорадничка странка допринети да Југославија у спољнополитичким односима остане „тесно везана са великим братским Совјетским Савезом“, са свим осталим словенским народима, са свим савезницима у рату „и свима слободољубивим и демократским снагама света“.⁸⁸

Заједнички конгрес двеју странака одржан је на Коларчевом народном универзитету, пред више од 967 делегата из 162 среза. После краћег уводног говора, Кирило Савић је предложио радно председништво: за председника Добросав Томашевића, а за потпредседнике: Милоша Петронијевића, Бора Јововића, Тихомира Никодијевића и Борисава Штављанина.

У уводном говору, Добросав Томашевић је изнео историјат Савеза земљорадника, истичући његову блискост са Комунистичком партијом,

86 АСАНУ, Рукопис дневника М. Московљевића, белешка од 17. октобра 1946.

87 Исто, белешка од 22. октобра 1946.

88 Село 623, 3. новембар 1945, 1.

којој је одао признање за улогу у Народноослободилачкој борби. Уједињење двеју сељачких странака сматрао је манифестацијом јединства сељачког народа и његове жеље да се изграђује „чвршћи Савез радника и сељака“, да се изгради „онакав Народни фронт за какав се народноослободилачка борба водила“. Подвукао је: „Ми данас пред целим светом, пред Југославијом, пред Народним фронтом, пред историјом, имамо једну прекретницу у нашем развићу политике Земљорадничке странке, то јест имамо јединство свију наших сељачких маса у Фронту за што брже остварење задатака Народног фронта.“⁸⁹

Испред Савеза земљорадника реферате су поднели Милан Поповић и Васо Чубриловић. Истичући да су земљорадници, вођени слободарском линијом земљорадничког покрета, „нашли своје право место у народноослободилачкој борби, коју је повела Комунистичка партија за национално и економско ослобођење наших народа“, Поповић је подвукао да учешће Савеза земљорадника у Народном фронту није последица „партијске тактике“, већ „идејне сродности са политичким странкама, групама и појединцима који сачињавају Народни фронт“.

Васо Чубриловић је, на крају говора, казао да само „на широкој политичкој и привредној демократији, на бескомпромисном идејном и организованом јединству радништва и сељаштва, и напредног сељаштва, постоје правилни услови за напредак и радништва и сељаштва у Европи и код нас“.⁹⁰

После краће дискусије о изнетим рефератима, Конгрес је једногласно усвојио резолуцију, у којој се, уз остало, каже: „Јединствени Конгрес прокламује уједињење Савеза земљорадника и Народне сељачке странке у једну јединствену странку под називом: *Уједињена земљорадничка странка*“, чији је основни циљ „политичко, културно и привредно подизање радних маса села на виши степен“. Резолуцијом су прописана и основна начела странке, као и њена организација. Формирано је и Врховно веће Уједињене земљорадничке странке од око 370 чланова, које је изабрало Главни одбор од 70 лица, који је затим изабрао Извршни одбор.⁹¹

Запавивши из разговора са старим „земљорадничким борцима“, чак и са онима који су прешли у Народну сељачку странку, да многи од

89 Исто, 2.

90 Исто, 2, 3.

91 Председник Главног одбора је био Добросав Томашевић, земљорадник, члан Президијума ФНРЈ; а три потпредседника: Марко Вујачић, потпредседник Президијума ФНРЈ; Милош Петронијевић, земљорадник; Кирило Савић, професор Универзитета и министар у влади ФНРЈ; главни секретар постао је Нинко Петровић, председник ИНО Београда и народни посланик; секретар: Петар Мундрић, учитељ и народни посланик. Извршни одбор су чинили: председник Косан Павловић, потпредседници: Милан Поповић, Радован Мијушковић и Бранко Чубриловић; секретар Петар Мундрић; чланови: Никола Ђопић, Живота Ђермановић, Богољуб Братић, Слободан (Лале) Ивановић, Гргић, Васо Чубриловић, Јован Ђетковић, Душан Ивовић, Огњен Ракић и Милош Московљевић. - Село 623, 3. новембар 1945, 3-4.

њих „очекују да ће после уједињења почети организовање странке“, Милош Московљевић констатује да они не схватају „зашто је ово уједињење организовано“ и да је оно само „последњи чин велике комедије!“ Наравно, у режији комуниста.

Извори и литература

Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића

Архив Србије, Народни фронт Србије

Pavlović, Momčilo. „Zatiranje političkog pluralizma u Srbiji 1945–1948“. *Istorija 20. veka* 3/2011, 9–24.

Petranović, Branko. „Jedinstveni narodnooslobodilački front (JNOF) – poreklo i karakter, Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine“. *Simpozijum u povodu 30. obljetnice III zasjedanja ZAVNOH-a*, 75–86. Zagreb, 1976.

Petranović, Branko. „Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije 1945–1949“. *Istraživanja* br. 8, 309–397. Novi Sad, 1979.

Попов, Јелена. *Народни фронт у Војводини 1944–1953*. Нови Сад, 1986.

Spehnjak, Katarina. „Narodni front Jugoslavije (SSRNJ) 1945–1983 – razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi“. *Povijesni prilozi* 3, 11–82. Zagreb, 1984.

Tripković, Đoko. „Komunistička partija, Narodni front i građanske странке u Srbiji (novembar 1944–maj 1945)“. *Vojnoistorijski glasnik* 3/1985, 199–221.

Summary

Momčilo Isić

Institute for Recent History of Serbia

The Peasant Alliance in the National Front

Abstract: The paper aims to show, using the Peasant Alliance as an example, the stance of the Communist Party of Yugoslavia on bourgeoisie political parties that due to foreign or domestic policy reasons were accepted into the National Front and the differentiation that occurred within the leadership of Peasant Alliance mostly instigated by the activity of the communists themselves.

Key words: Communist Party of Yugoslavia, Peasant Alliance, National Front, Serbia, Yugoslavia, Miloš Moskovljević, Vaso Čubrilović

The leadership of the Peasant Alliance suffered a double blow by joining the United National Liberation Front. On one hand, the communists intended to weaken it, as much as possible, by fragmenting it and using to that end the party leaders who joined the National Liberation struggle from the beginning of the uprising like Marko Vujačić and Jovan Četković, as well as those who accepted it during the war like the Čubrilović brothers or as was the case with Miloš Moskovljević at the end of the war. On the other hand, the reactionary forces had its exponents headed by Kosta Kostić who together with Mato Rusković negotiated with the Croatian Peasant Party (CPP) on forming a block of bourgeoisie political parties that would remain outside the National Front and constitute the opposition in the election campaign for the Constitutional Assembly.

The communists had political power and this played a significant role in the break up of the Peasant Alliance leadership. Some of the Peasant Alliance leaders were more than cooperative in order to attain power or remain in the government. Even when they criticized some of the specific moves of the government, as Miloš Moskovljević did, they had no intention of leaving the functions they held. Privileges that went along with certain positions disarmed even the ones who were the "opposition" in Peasant Alliance leadership. Thus, even Kosta Kostić became a representative at the elections for the Constitutional Assembly in 1945.

The last act the communists performed in the break up of the Peasant Alliance leadership was to merge the Peasant Alliance with the National Peasant Party on 26th October 1946. Miloš Moskovljević designated it as the last act of a "grand comedy".

УДК 327(497.1:450)"1936/1939"

32:929 Стојадиновић М.

070ЛА СТАМПА"1936/1939"

Оригиналан научни рад

Примљен: 7. 6. 2015.

Прихваћен: 28. 6. 2015.

Бојан СИМИЋ

Институт за новију историју Србије

e-mail: smcbjn@yahoo.com

Торински дневник *Ла stampa* о Милану Стојадиновићу*

Апстракт: У раду се анализира писање другог најтиражнијег италијанског дневника *Ла stampa* о председнику југословенске владе и министру спољних послова Милану Стојадиновићу у светлу тадашњих италијанско-југословенских односа. Текст прати писање торинског листа у периоду од формирања Стојадиновићеве владе (јун 1935) до оставке кабинета (фебруар 1939).

Кључне речи: Милан Стојадиновић, *Ла stampa*, италијанско-југословенски односи, штампа, пропаганда

Односи између Италије и Југославије у периоду између два светска рата веома су битан сегмент за разумевање историје Краљевине СХС/Југославије за све време њеног постојања. Они су битни и за разумевање историје Балкана, па и целе међуратне Европе. Литература о овој теми је сразмерно бројна, али већим делом парцијална, фокусирана на одређене проблеме, мања временска раздобља или шири географски контекст.¹

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О италијанско-југословенским односима између два рата видети: Živko Avramovski, „Problem Albanije u jugoslovensko-italijanskom sporazumu od 25. III 1937. god“, *Historijski preglad*, god. IX, br. 1, (1963), 19–31; Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, (Beograd, 1968); Bogdan Krizman, „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest* I, (Zagreb, 1975), 33–97; Bogdan Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918–1941*, (Zagreb, 1975), 92–102; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, (Beograd, 1987); James J. Sadkovich, *Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937*, (New York, 1987); Jędrzej Paszkiewicz, *Jugosławia w polityce Włoch w latach 1914–1941*, (Poznan, 2004); Massimo Buccarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*, (Bari, 2006). Историчарима могу бити веома корисни и записи које су оставили наши бројни писци-дипломате из овог времена: Miloš Crnjanski, *Politički portreti*, (Beograd, 1990); Јован Дучић, *Дипломатски списи*, (Београд, 1991); Растко Петровић, *Дипломатски списи*, (Београд, 1994); Иво Андрић, *Рађање фашизма*, (Београд, 1995).

Односи две државе, који су пролазили кроз бројне фазе, успоне и падове, били су углавном праћени сумњом и узајамним неповерењем. Италија и Југославија имале су многа отворена међудржавна питања од којих се посебно истичу: границе, положај националних мањина, подршка сепаратистичким покретима, пре свега усташком, утицај у Албанији. Можемо закључити да су периоди сарадње били сразмерно краткотрајнији у односу на периоде неповерења и тихог сукоба који је тињао у већем делу међуратног доба. Једна од фаза у којима је дошло до одређеног споразумевања и побољшања међусобних односа био је период од друге половине 1936. до првих месеци 1939. године.

Иницијатива за споразум потекла је са италијанске стране. Договор са Југославијом грофу Ђану, министру спољних послова Италије, саветовао је и Хитлер на састанку у октобру 1936. године.² После неких позитивних изјава нижих званичника, отворени позив на сарадњу стигао је и од фашистичког вође Мусолинија. Он је у свом говору у Милану 1. новембра рекао: „односи са Југославијом много су се поправили. Већ постоје основице за стварање срдечног италијанско-југословенског пријатељства“.³ Уследила је позитивна реакција из Београда, пре свега Стојадиновића, и ушло се у вишемесечне преговоре који су резултирали споразумом потписаним у Београду 25. марта 1937.⁴

Већ први поглед на уговор јасно показује да је југословенска страна њиме добила више. То се пре свега односи на: гарантовање међусобних граница, одрицање фашистичке владе од подршке усташкој емиграцији и давање одређених права југословенским националним мањинама. Од уступака с друге стране истиче се прихватање продора италијанског утицаја у Албанији. У суштини, значај пакта за Италију није био у самим одредбама уговора, већ у његовој улози у италијанској „великој“ политици. Мусолини је њиме желео да Југославију одвоји од Мале антанте и Балканског споразума и привуче Осовини, али у исто време и да смањи растући немачки утицај у земљи свог источног суседа.⁵ Италијански историчар Букарели ову политику назива „покушај стварања хоризонталне осовине Рим – Београд“.⁶

Као носиоце процеса приближавања две државе можемо означити министре спољних послова, грофа Галеаца Ђана и Милана Стојадиновића, који је уједно био и председник владе Краљевине Југославије (јун 1935 – фебруар 1939). Иако су ова два политичара имала изнад себе Мусолинија

2 *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, (Zagreb, 1952), 75–76.

3 *Време*, 2. новембар 1936, 1.

4 О току самих преговора, проблемима и како су они превазиђени видети: Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 267–285; Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 336–361.

5 Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, 286–288.

6 Последње поглавље његове књиге носи управо тај назив. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 327–383.

и кнеза Павла, који су политику сарадње подржали и усмеравали, можемо рећи да је сам процес зближавања имао лични печат Ђана и Стојадиновића. Југословенски државник је оставио снажан утисак на италијанског колегу. После њихових сусрета и разговора гроф је остао убеђен да је председник југословенске владе фашиста, „иако он то није с формалне партијске стране, али је сигурно по својој концепцији о ауторитету, држави и животу“.⁷ Однос између Ђана и Стојадиновића био је донекле специфичан и треба му посветити додатну пажњу. Обојица су важила за људе који су знали да уживају у животу, били су љубитељи доброг вина, плеса и лепих жена.⁸ У периоду о коме је реч састајали су се више пута: у Југославији 1937. и 1939. и у Италији 1937. и 1938. године. Њихов пријатељски однос и срдачност видљиви су и на бројним фотографијама, као и на архивском видео-материјалу који је снимио италијански филмски институт „Луће“.⁹ О уважавању које је Ђано имао према Стојадиновићу сведочи и његова супруга Еда Мусолини, која је Стојадиновића упознала тек после Другог светског рата када су обоје боравили у престоници Аргентине Буенос Аиресу.¹⁰

Одлазак Стојадиновића са власти за Мусолинија и Ђана био је непријатно изненађење. У својој дневничкој забелешци на дан кад је сазнао вести из Београда, Ђано пише: „Стојадиновићев положај чинио се сигурним“, он га је лично уверавао само четрнаест дана раније „да га нитко и ништа не може изгурати с власти“.¹¹ Сам Мусолини био је бесан. Закључио је да је пад Стојадиновића доказ да се само са Немачком може правити сигурна политика. Све је то имало везе са разговорима о подели Албаније који су са Стојадиновићем вођени током Ђанове јануарске посете Југославији.¹² Након неповољних вести из Београда Дуче је закључио: „Ако се споразумимо са Стојадиновићем, диоба Албаније између нас и Југославије; без Стојадиновића: запоседање Албаније мимо Југославије, буде ли потребно против ње“.¹³ Наведене речи брзо су спроведене у дело. Уследила је једнострана окупација Албаније почетком априла, као и захлађење односа

7 *Tajni arhivi grofa Ciana*, 118.

8 Милан Јовановић Стоимировић, директор агенције „Авала“ и партијског листа ЈРЗ *Самоуправа*, у својим забелешкама више пута говори о Ђану као о развратном човеку. Занимљива је и наводна афера приликом посете Бледу 1939. године у коју је била умешена и ћерка једног „угледног војника и заслужног ратника“. Стојадиновић је наводно заташкао аферу. - Матица српска, Рукописно одељење, документ под ознаком М 13.407.

9 Велики број снимака и фотографија може се видети на сајту: <http://www.archivioluce.com/archivio/>

10 Сусрет се десио 1953. године. О томе видети: Milan Stojadinović, *Ni rat, ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, (Rijeka, 1970), 447.

11 *Dnevnik grofa Ciana*, (Zagreb, 1948), 38. Забелешка је од 5. фебруара.

12 О томе више: Živko Avramovski, „Pitanje podele Albanije u razgovorima Stojadinović-Čano januara 1939. i stav nekih diplomatskih i vojnih ličnosti“, *Godišnjak Pokrajinskog državnog arhiva* (Priština, 1965), 131–159; Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, 513–520.

13 *Dnevnik grofa Ciana*, 38. Забелешка је од 5. фебруара.

са Југославијом, повратак на политику подршке хрватском сепаратизму а у пролеће 1941. и показивање отвореног непријатељства.

Штампа у Италији у овом периоду била је диригована и контролисао ју је режим, а пре свега Министарство за штампу и пропаганду (Ministero per la Stampa e la propaganda) основано 1935, а преименовано у Министарство народне културе (Ministero della Cultura Popolare) током 1937. године.¹⁴ Оно је редакцијама листова издавало прецизна упутства која је требало следити приликом избора вести, састављања наслова, израде прелома и употребе језика. Уочи рата поменуто министарство издавало је штампи више од 4.000 директива годишње.¹⁵

Ла стампа је основана 9. фебруара 1867. у Торину под именом *Gazzetta Piemontese*, а садашње име носи од 1894. У почетку је излазила у тиражу од неколико хиљада, да би веома брзо стигла и до 50.000 примерака. У првим годинама фашистичке владавине лист је покушао да заузме опозициони став, нарочито после убиства Матеотија, али је због тога био забрањен. Обнова рада је уследила заједно са променом руководства и доласком кадрова оданих режиму. Вишедеценијски уредник и сувласник листа Алфредо Фрасати морао је да оде.¹⁶ У периоду фашизма смењивало се више уредника, а најдуже је на том месту био Алфредо Сињорети (1932–1943).¹⁷ О свом раду оставио је сведочанство у виду књиге индикативног наслова *Ла Стампа у црној кошуљи*.¹⁸ Према подацима из 1939. године, лист је био други по дневном тиражу у Италији са око 300.000 примерака, иза неприкосновеног *Коријере дела сера* који је имао рекордних 600.000.¹⁹ Током ванредних ситуација, као што је био рат у Етиопији, тај тираж био је и за четвртину већи. *Ла стампа* је до данашњих дана остала један од најомиљенијих и најчитанијих листова у Италији.²⁰

14 О делатности поменутог министарства видети: Nicola Tranfaglia, *La stampa del regime 1932–1942, Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*, (Milano, 2005); Philip V. Cannistraro, *La fabbrica del consenso: fascismo e mass media*, (Roma, 1975); Giancarlo Ottaviani, *Il controllo del Minculpop sulla pubblicità, il cinema, la moda, la cucina, la salute e la stampa*, (Milano, 2007).

15 Đovani Gocini, *Istoriја novinarstva*, (Beograd, 2001), 322–323.

16 Алфредо Фрасати (Alfredo Frassati, 1868–1961) био је италијански новинар и политичар. Био је најмлађи сенатор Краљевине Италије а исту је функцију касније обављао и у Републици након Другог светског рата.

17 Алфредо Сињорети (Alfredo Signoretti, Капраника 1901 – Рим 1971) био је познати италијански новинар. Завршио је чувени универзитет *La Sapienza* у Риму и посветио се новинарству, посебно се бавећи међународном политиком. Пре преузимања листа *La Stampa* био је главни уредник и уредник спољнополитичке рубрике многих фашистичких листова а једно време и дописник из Женева. И после Другог светског рата бавио се новинарством и уређивао је неколико мањих листова. Написао је и више историјских и политичких књига.

18 Alfredo Signoretto, *La Stampa in camicianera*, (Roma: Volpe, 1968).

19 Иза поменутих били су: *Газета дел пополо* (*Gazzetta del popolo*) са 260.000 и *Пополо д'Италија* (*Popolo d'Italia*) са 250.000 примерака. Gocini, *Istoriја novinarstva*, 324.

20 По дневном тиражу *Ла стампа* је у току 2014. године била пета у Италији. Извештај се може погледати на: <http://www.primaonline.it/2015/02/20/198451/>

Централни део овог рада се бави анализом укупно 504 чланка, вести и информације у торинском листу *Ла stampa* које су се тичале Милана Стојадиновића у периоду од формирања његове владе 24. јуна 1935. до краја фебруара 1939. године. Временски оквир је продужен неколико недеља после пада владе да би се сагледала и тумачења о разлозима одласка Стојадиновића и евентуалне завршне оцене које је лист дао. У наведени оквир спада све што је написано о југословенском председнику владе, од најкраћих информација, које рецимо најављују Стојадиновићеву посету Италији, до дубинске анализе његове политике и личности. Ради се дакле о чланцима и информација које се битно разликују по обиму и значају, од анализе Стојадиновићевог политичког и дипломатског деловања до оних који се баве средњом Европом, Балканом и југословенском државом и у којима је он поменут због функција које је обављао. Треба рећи да је од анализираних чланака 421 изашао у редовном издању листа а 83 у специјалном поподневном издању под називом *Stampa Sera*.²¹ За почетак дајемо структуру чланака, као и објављених фотографија по годинама издања:

*Број чланака, вести и фотографија у листу
Ла stampa које се тичу Милана Стојадиновића*

Година	Број чланака/вести	Број фотографија
1935.*	26	0
1936.	46	4
1937.	188	19
1938.	195	10
1939.**	49	5
Укупно	504	38

* од 24. јуна 1935; ** до 28. фебруара 1939.

На први поглед се види да је најмањи број чланака и вести везаних за Стојадиновића објављен за нешто више од шест месеци 1935. године. И то готово двоструко мање него за само два месеца 1939. Тај број већи је него за свих дванаест месеци 1936. Имајући у виду напред изречено о развоју односа између две државе и да су они почели да се поправљају тек крајем 1936, то и не чуди. Слично је, као што се може видети, и са фотографијама. Интересовање листа за Југославију и њеног премијера било је у складу са генералном политиком фашистичке владе. Оно што је битније, јесте анализирати поменуте вести и чланке и видети да ли се у њима могу разликовати одређене промене у писању и евентуалне различите фазе. Треба додати да је у обрађеном периоду Стојадиновић био далеко најза-

21 Први број овог издања изашао је 31. децембра 1930.

ступљенија личност из Југославије на страницама *Ла стампе*, много више присутан него кнез Павле и други представници власти.

На овом месту је важно напоменути да је само нешто око четвртине чланака и вести потписано именом и презименом или иницијалима аутора. Управо ти потписани текстови су најважнији јер су најдужи, често аналитички и изражавају мишљење како листа тако и самог аутора. У наставку рада бавићемо се и најбитнијим новинарима *Ла стампе* и њиховим чланцима о председнику југословенске владе.

Значајније интересовање за Стојадиновића у торинском дневнику почиње током 1937, што је логично везано за споразум који је он као министар спољних послова потписао са грофом Ђаном у марту те године. О њему је писано и раније, али се то тешко може поредити са оним што је следило. Током 1935. то су биле вести о формирању владе и његове изјаве о спољној политици. У наредној години лист се бавио неуспелим атентатом у Скупштини,²² његовим претходником Јевтићем, да би тек крајем године стигле вести које су директно или индиректно најавиле приближавање између две земље.

О слабијем интересовању листа за Југославију и њеног председника владе у прве две године мандата јасно говори и чињеница да *Ла стампа* тада није имала сталног дописника из Београда. Вести и коментари су углавном преношени преко Беча, у чему је тамошњи дописник Итало Цингарели водио главну реч.²³ Његови текстови углавном су се тицали позиције Југославије у ширем региону централне Европе. У складу са тежњама фашистичког режима за слабљење и разбијање Мале антанте и Балканског споразума вести са окупљања ова два савеза редовно су праћене.

Прву значајнију пажњу *Ла стампа* је Стојадиновићу посветила приликом потписивања Београдског споразума марта 1937. На овом месту треба напоменути да је лист преносио изјаве у корист зближења две земље, говорио о припремама за Ђанову посету, али није доносио детаље о томе да ће се нешто потписати и од каквог ће то бити значаја за политику обе земље. Није тешко претпоставити да су имали инструкције да не објављују ништа конкретно док се споразум не обелодани. Након што су уследили потписи, кренули су и бројни текстови који говоре о значају документа за обе земље потписнице, као и за читаву Европу. Активности и говори самог Стојадиновића праћени су с поштовањем, умерено позитивним тоном, али у суштини то није излазило из оквира стандардног курто-

22 На Стојадиновића је 7. марта 1936. покушан атентат у Скупштини током заседања. Извршилац је био народни посланик опозиције Дамјан Арнаутовић. Он је касније заједно са саучесницима осуђен. Више о томе видети: Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, (Beograd, 1985), 131–139; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 345–350.

23 Итало Цингарели (Italo Zingarelli, Напуљ 1891 – Рим 1979) био је италијански новинар и син филолога Николе. Пре *Ла стампе* радио је за више листова од којих је најпознатији *Коријере дела сера*, за коју је такође био дописник из Беча и Женева. После рата био је уредник римског листа *Ил глобо* (Il Globo).

азног извештавања. Чак је и број његових фотографија био мали, само две, један портрет и једна са Ђаном.²⁴

Права и коначна промена у писању листа о Стојадиновићу везује се за децембар 1937. године, за припреме и његову званичну посету Италији. Први потез у том правцу било је и постављање сталног дописника из Београда. Радило се о Алфију Русу (Alfio Russo), истакнутом новинару са великим искуством.²⁵ У наредном периоду, до краја фебруара 1939, чак 73 текста везана за Стојадиновића биће потписана његовим именом или иницијалима, што га чини особом од посебног значаја за ово истраживање. Реално је претпоставити да је број достављених текстова и информација из Београда био и већи, јер му се и неки непотписани текстови могу приписати по стилу и локацији. Постављање сталног дописника високотиражног листа фашистичке епохе у једном граду и региону није било јединствен случај, као што смо видели, већ је то урађено у тренутку када су одређена земља или регион постали посебно интересантни за фашистички режим. Долазак Руса у Београд јасан је показатељ пораста значаја Југославије и њеног председника владе за Италију. Важно је напоменути да је Ђано ценио Русов таленат за новинарство и да је на његову препоруку Русо и почео да ради у торинском листу.²⁶

Колико је писање Руса било значајно за формирање слике о Милану Стојадиновићу у италијанској јавности говори и чињеница да остали новинари који су писали о њему нису оставили више од десетак текстова везаних за југословенског премијера. Међу њима, осим поменутог Цингарелија, истичемо и Ђузепеа Пјацу (Giuseppe Piazza)²⁷ и Конћета Петината (Concetto Pettinato).²⁸ Њих двојица су били дописници из Берлина и Пари-

24 Фотографије су објављене у бројевима од 25. и 27. марта, обе на првој страни дневног издања листа.

25 Русо је рођен 1902. на Сицилији, у сиромашној породици. Само на инсистирање и уз помоћ његовог тадашњег учитеља родитељи га нису повукли из школе већ после четири разреда. Рано је почео да се бави новинарством, са осамнаест година. Након рада у неким мањим новинама прелази у римски лист *Секоло* (Secolo). Из њега одлази у *Ла stampa* и ради као дописник из иностранства. Из Југославије је извештавао за време и после Марсејског атентата. Након тога одлази у Африку, где редовно пише о етиопском рату. Током Другог светског рата дописник је са Балкана. Након рата дописник је из Париза а по повратку у Италију уређује *Ла национе* (La Nazione) из Фиренце. Круна новинарске каријере и велико признање стиже 1961. када постаје уредник најпознатијег италијанског листа *Коријере дела сера*. На том месту задржава се непуних седам година. Умире 5. октобра 1976. у Риму. Биографски подаци преузети из: *La Stampa*, 5. 10. 1976, 19. Иначе, Русов случај, тј. да истакнути новинар из фашистичке епохе настави да се бави истим послом и достигне високе позиције, у Италији после рата није био ни јединствен ни редак. Више о томе видети: Pierluigi Allotti, *Giornalisti di regime. La stampa italiana tra fascismo e antifascismo (1922–1948)*, (Roma, 2012).

26 Податак преузет из: Enzo Magri, „Alfio Russo, il conservatore rivoluzionario“, *Tabloid* n. 2/2004, datum pristupa 5. 6. 2015, <http://www.odg.mi.it/node/31357>

27 Ђузепе Пјаца (Месина 1892 – Рим 1969) био је италијански новинар који је радио у великом броју листова међу којима су и *Трибуна*, *Ла stampa* и *Ђорнале д'Италија*.

28 Конћето Петинато (Катанија 1886 – Падова 1975) био је истакнути италијански новинар

за, па се у њиховим текстовима Стојадиновић спомињао у светлу југословенско-немачких и југословенско-француских односа, као и у ширем међународном контексту. Пјаца је посебно био активан приликом Стојадиновићеве посете Немачкој у јануару 1938, којој је очекивано *Ла stampa* дала велику пажњу.

По обиму текстова, броју фотографија и пажњи која је председнику југословенске владе пружена током његове посете децембра 1937. можемо закључити да је она била пресудна за стварање позитивног имиџа који је он имао у италијанској штампи. Само чињеница да је током те године било објављено 188 чланака и вести о Стојадиновићу, а од тога чак 74 у децембру, довољно говори. И број фотографија објављених тога месеца 16, од укупно 19 из целе 1937. године, то потврђује. Већ у најави посете било је јасно да је тон писања листа промењен. У чланку „Милано у ишчекивању посете Ћана и Стојадиновића“ стоји да је град Милано „одушевљен и поносан“ што може да дочека „верног и искреног пријатеља Мусолинијеве Италије“.²⁹ Први текст који је Алфио Русо послао из Београда најавио је посету Италији и приближио Стојадиновића тамошњем читаоцу. У тексту пуном похвала на рачун југословенског премијера Русо истиче да се ради о правом наследнику Николе Пашића, као и краља Александра, који је желео зближење са Италијом али га је насилна смрт спречила у остварењу тог циља. Стојадиновић је у чланку приказан као човек „младих година и још млађег духа“ и побројани су сви његови успеси у економији, спољној и унутрашњој политици.³⁰

Једног од наредних дана штампано је друго издање лист *Stampa sera*, у коме су на ударном месту на насловној страни побројане све активности које је југословенски премијер имао приликом посете Италији. Ревносно су бележени одједи посете у страниој штампи, нарочито они који су ишли на руку жељама фашистичког режима. Тако се преноси и писање конзервативног бугарског листа *Дума*, који тврди да је „италијанско-југословенско пријатељство у пуном складу са политиком осовине Рим–Берлин“.³¹ Након посете *Ла stampa* закључује да су односи две државе постали још отворенији и срдачнији а све „у циљу учвршћења реда и мира“.³² Није неважно напоменути да је поводом те посете Министарство пропаганде штампи дало специјалну инструкцију да се „не да утисак да Немачка и Италија желе да награде или да се надају уласку Југославије у Антикоминтерна пакт“.³³ Ово је било у складу са жељама самог Стојадиновића.

фашистичке епохе који је радио у десетак различитих листова и био њихов дописник из иностранства (Русија, Аустрија, Мађарска, Немачка, Француска, Тунис, Шпанија и Швајцарска).

29 *Stampa Sera*, 2. 12. 1937, 1.

30 *La Stampa*, 4. 12. 1937, 1.

31 *Stampa Sera*, 7–8. 12. 1937, 1.

32 *La Stampa*, 9. 12. 1937, 1.

33 Директива је објављена 7. децембра 1937. године. Tranfaglia, *La Stampa del regime*, 248.

вића, који, иако је био ватрени антикомуниста, није желео да уђе у тај пакт сматрајући га инструментом спољне политике фашистичких земаља.³⁴

Један од кључних разлога за фаворизовање Стојадиновића био је очекивање његове подршке политици разбијања Мале антанте и стварања једне подунавске, чији би темељ поред Југославије чинила и Мађарска. Други разлог на који би требало указати јесте нада да ће Стојадиновић својим ставом помоћи слабљење Друштва народа. Стога се он на страницама *Ла стампе* помиње у више наврата. Један од таквих чланака био је и онај Цингарелијев „Шта то Друштво народа није урадило за земље подунавске Европе“. У делу текста у коме се анализирају југословенско-бугарски односи наводи се како је Друштво народа било само неми посматрач проблема између две државе, који су опстајали док Стојадиновић и бугарски премијер Кјосеиванов нису узели ствар у своје руке. Исто се каже и за односе Италије и Југославије а као доносиоца решења поред Мусолинија поново помињу и Стојадиновића.³⁵

Систем билатералних споразума које је спроводио Стојадиновић уклапао се у италијанске планове за слабљење система колективне безбедности успостављеног после Првог светског рата. Та политика на страницама листа је више пута истицана као пример. Тако се после Солунског споразума, када је Бугарској враћено пуно право наоружавања,³⁶ јасно каже да је за договор најзаслужнији Стојадиновић и да је његова политика „пример који треба следити“.³⁷ *Ла стампа* је више пута писала о могућој сарадњи Југославије и Мађарске и у десетинама текстова то подстицала.³⁸ Чланак из августа, после Бледског споразума којим је право на слободу наоружавања признато и Мађарској, то чак и најављује са индикативним поднасловом: „На пепелу Мале антанте настаће једна Дунавска антанта?“³⁹

Прави тест става неког европског листа према Стојадиновићу и његовој влади било је извештавање током конкордатске кризе, када је његов положај био јако уздрман и када је био принуђен да, након дуже борбе предлог закона повуче и тиме призна пораз.⁴⁰ Број чланака у *Ла стампи* који су се тицали вишемесечне кризе везане за ратификацију конкордата у југо-

34 Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 514.

35 *La Stampa*, 19. 12. 1937, 5.

36 Више о Солунском споразуму видети у: Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, (Beograd, 1986), 274–279.

37 *Stampa Sera*, 4–5. 8. 1938, 1.

38 Као пример могу послужити текстови листа из октобра 1937. године: „Политика Стојадиновића – Зближење са Мађарском“ од 5. октобра и „Стојадиновић верује у договор са Мађарском“ од 17. октобра.

39 *La Stampa*, 24. 8. 1938, 1.

40 О конкордатској кризи из различитих углова видети: Miloš Mišović, *Srpska crkva i konkordatska kriza*, (Beograd, 1983); *Мемоари патријарха српског Гаврила*, (Париз, 1974), 92–120; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 471–492; Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd, 1992), 228–249; Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожих (1881–1950)*, (Београд, 2006), 156–186.

словенској скупштини био је сразмерно мали. Лист је средином јула кратко пренео резултате гласања у Скупштини са насловом „Стојадиновићева победа“.⁴¹ Неколико дана доцније за објашњење сукоба на улицама користио је писање једног румунског листа који наводи да иза опозиције конкордату стоји „страни фактор“, да би у чланку испод навели како је Стојадиновић „јачи него икад“.⁴² То је био познати манир којим су се служиле многе оновремене новине а то је да се пронађене неки инострани лист који пише оно што они не желе баш толико отворено да кажу. Изузетак није била ни *Ла stampa*. Почетком августа лист доноси још пар чланака о кризи цитирајући изјаве Стојадиновића и Мачека, али јасно подржавајући овог првог. Причу о конкордату лист завршава у јануару 1938. када у чланку под насловом „Српска православна црква разоружана пред Стојадиновићем“ преноси причу о помирењу између председника и чланова владе и СПЦ и смиривању ситуације у земљи, што тешко може одговарати поменутом наслову. У чланку се резимирају догађања и понављају познати аргументи које је користила владина пропаганда: како је пројекат наслеђен од претходне владе, како су учињени сви могући уступци СПЦ, како је разнородна опозиција радила против Стојадиновића и да њих конкордат није ни занимао већ је само искоришћен као повод и слично.⁴³

Став италијанског листа према Стојадиновићу и његовој влади најјасније показују чланци поводом годишњица од формирања владе, када се даје анализа учињеног и тај рад оцењује. Очекивано, прва година од доласка Стојадиновића на чело владе није ни нотирана. Већ са другом годишњицом било је другачије. У чланку на првој страни истакнути су успеси владе у економској политици, а пре свега у спољној, где су наглашени споразуми са Италијом, Бугарском и трговински споразум са Немачком. Лист није пропустио до подвуче да је та политика била на мети критике француске штампе, што је само по себи сматрано позитивним.⁴⁴ Други чланак који је третирао исту тему изашао је двадесетак дана касније и био је у још позитивнијем тону. Он је разматрао рад Стојадиновићеве владе из италијанског угла, значај споразума за обе стране, а сам председник јасно је означен као државник и човек чија „активност представља гаранцију за Југославију и за Европу“.⁴⁵

Поводом трогодишњице владе чланак је обухватио трећину стране и садржао је и председников портрет. Ситуација у Југославији представљена је баш онако успешно као и у пропагандним публикацијама владајуће Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), а за све то заслуга је приписана „интелигентном, искреном и храбром раду Милана Стојадиновића“. Чланак се завршава следећим закључком: „Југославија сваког дана постаје све

41 *La Stampa*, 24. 7. 1937, 6.

42 *La Stampa*, 31. 7. 1937, 1.

43 *La Stampa*, 24. 1. 1938, 3.

44 *La Stampa*, 25. 6. 1937, 1.

45 *La Stampa*, 16. 7. 1937, 1.

више активан елемент европске политике и економије, елемент баланса и мира. То је оно што је Италија желела, то је оно због чега данас италијански народ има пуно право да буде задовољан“.⁴⁶ Наредног месеца, поводом Стојадиновићевог педесетог рођендана, честитке су послате у име „италијанске нације“, а председник југословенске владе назван је „неупоредивим“ (*incomparabile*) и „правим наследником Николе Пашића“.⁴⁷ И ово повезивање Пашића и Стојадиновића наводи нас на закључак о успешној сарадњи италијанских и ЈРЗ пропагандиста, јер је ова тврдња један од темеља пропагандне слике о Стојадиновићу која је креирана у Београду.⁴⁸ О тој сарадњи сведочи и веома често преношење писања београдских листова *Време* и *Самоуправа*, два кључна листа његове пропаганде у земљи. У више наврата наглашавано је да се ради о листовима повезаним са председником владе. У мањој мери, по потреби је преношено писање *Политике* и неких других листова.

Као посебан вид уважавања југословенског премијера истичемо и интересовање листа за госпођу Стојадиновић. Приликом обе посете Италији Аугуста је пратила свог супруга, што је *Ла stampa* редовно нотирала. Током посете у децембру 1937. објављена је чак и њена фотографија на првој страни (издање од 9. децембра). Осим поменутог, торински лист је отишао и корак даље. О госпођи Стојадиновић писано је и током њених приватних посета Италији. То се десило током априла 1938. за време ускршњих празника и јануара наредне године када је посетила Милано на повратку из Швајцарске. У оба наврата Аугуста је била са ћеркама. У првом случају су се дуже задржале, обишле су више градова, међу којима су и Венеција, Фиренца, Ђивитавекија и Напуљ. У издању од 16. априла видимо и слику једне од њихових шетњи у Венецији. Вести су углавном биле кратке али редовне и говориле су читаоцима листа где је госпођа Стојадиновић била тога дана и где се упутила након тога. У једној вести се чак наводи да је грађанство Милана препознало „драге госте“ и дочекало их са „јасним симпатијама“.⁴⁹

Фотографије Стојадиновића које су објављиване у обрађеном периоду, њих 38, такође су важне и интересантне за стварање његовог имиџа у италијанској јавности. Већина њих настала је током његове две посете Италији, као и приликом Ћанових посета Југославији. У неколико наврата коришћени су и Стојадиновићеви званични страначки портети, као и неке фотографије настале радом фото-служби листа *Време* и Централног прес-бироа. Као што се може видети из горње табеле, далеко највише фотографија је снимљено током 1937, пре свега за време Стојадиновићеве посете Италији, укупно 15. Посебно је интересно издање од 8. децембра, када

46 *La Stampa*, 24. 6. 1938, 3.

47 *La Stampa*, 22. 7. 1938, 1.

48 О томе више видети у: Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, (Београд, 2007), 185–186.

49 *La Stampa*, 27. 1. 1939, 5.

су на првој страни листа објављене чак две његове фотографије. Прва са Мусолинијем (у позадини је и госпођа Стојадиновић) а друга са официри-ма током посете Ватикану. Тако је председник југословенске владе постао једна од ретких личности која је имала више фотографија на истој страни од неприкосновеног фашистичког вође.⁵⁰ Податак који је вредан пажње и сигурно није настао случајно.

Ла stampa је дала нескривену подршку Стојадиновићу и за време децембарских парламентарних избора 1938. године. Већ приликом објављивања вести да су избори расписани Русо даје своју јасну оцену и процену исхода: „Влада се представља народу са једним низом тријумфалних резултата у економској и финансијској политици, али пре свега у спољној, и нема никакве дилеме у вези са будућим саставом скупштине и да се у овом моменту предвиђа мање-више владина потпуна победа“.⁵¹ Приликом представљања две листе Русо иде и корак даље. Критикује Мачека као опасност по јединство државе и описује га као човека који жели да „гурне земљу у хаос федерализације, противно централистичкој традицији старе српске државе која је створила велику Југославију“. На крају текста поставља питање: „У таквој ситуацији може ли постојати нека дилема око избора који ће бити направљен 11. децембра?“ и закључује да ће влада добити „велику већину гласова“.⁵² Делом због сигурности око исхода, делом због бурних догађања у Европи око и после Минхенског споразума, *Ла stampa* није превише пажње посвећивала двомесечној изборној кампањи у Југославији. Преношене су неке изјаве које је Стојадиновић давао на митинзима, све до изборног дана када су поново представљене листе које су на изборима учествовале.

Стојадиновићева победа на изборима представљена је много убедљивијом него што је то стварно била. Мачеков резултат у Хрватској је регистрован, али је подвучено да је он остварен „захваљујући насиљу“. Занимљиви су и закључци да је парола којом је Стојадиновић дошао до победе била „Један краљ, један народ, једна држава“ и да је цела земља осим Хрватске гласала за унитарну државу.⁵³ И поред тога што је и Русо увиђао неопходност решавања хрватског питања у оквиру Југославије, дуговечност Стојадиновићеве владе се ни у једном тренутку није доводила у питање. Врло брзо и он и његови надређени увериће се колико нису били у праву.

Пад Стојадиновића у фебруару 1939. дошао је потпуно неочекивано, како за фашистички режим у Италији тако и за штампу. У првом тексту објављеном 5. фебруара под насловом „Криза коју је изазвао хрватски еле-

50 У издању од 6. децембра и Стојадиновић и Мусолини имали су по две фотографије на првој страни листа, од којих је једна била заједничка на железничкој станици Термини у Риму.

51 *La Stampa*, 11. 10. 1938, 5.

52 *La Stampa*, 19. 10. 1938, 6.

53 *La Stampa*, 13. 12. 1938, 5. Наслов чланка гласи: „Један краљ, један народ, једна држава, мото који је Стојадиновића довео до победе“.

мент“, Русо објашњава ток кризе после избора, са посебних акцентом на удаљавање Корошеца из владе, и као разлог кризе наводи решавање хрватског питања, што ће бити и главни задатак новог премијера Цветковића. У закључку он подвлачи: „У случају да се то не деси ова криза не би имала никаквог смисла и ствари би се вратиле на старо“.⁵⁴ Након два дана пише се о томе да ће Стојадиновић подржати нову владу а да нови министар спољних послова Цинцар-Марковић гарантује „продужетак постојеће политике у потпуности“.⁵⁵ Иако је у први мах изражено жаљење због смене, па и изненађење, лист јако брзо заборавља на свог некадашњег миљеника и окреће се извештавању о програму и изјавама новог премијера. Наравно, резервисано и далеко од ранијег позитивног тона.⁵⁶

Укратко, слика коју је други најтиражнији лист у Италији тога времена, *Ла stampa*, презентовао о председнику југословенске владе Милану Стојадиновићу (1935–1939) била је веома позитивна. То се пре свега односи на период од 1937. године. Он је описиван као способан, енергичан, промишљен и храбар, једном речју као државник. Такво представљање Стојадиновића без икакве сумње било је у вези са приближавањем две земље у том периоду и у складу са циљевима и плановима Мусолинијеве спољне политике у којима је и југословенски премијер имао своје место.

Литература

Allotti, Pierluigi. *Giornalisti di regime. La stampa italiana tra fascismo e antifascismo (1922–1948)*. Roma, 2012.

Андрић, Иво. *Рађање фашизма*. Београд, 1995.

Avramovski, Živko. „Problem Albanije u jugoslovensko-italijanskom sporazumu od 25. III 1937. god“, *Historijski pregled*, god. IX, br. 1, (1963): 19–31.

Avramovski, Živko. „Pitanje podele Albanije u razgovorima Stojadinović–Čano januara 1939. i stav nekih diplomatskih i vojnih ličnosti“, *Godišnjak Pokrajinskog državnog arhiva*, (Priština, 1965): 131–159.

Avramovski, Živko. *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*. Beograd, 1968.

Avramovski, Živko. *Balkanska antanta (1934–1940)*. Beograd, 1986.

Buccarelli, Massimo. *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*. Bari, 2006.

Cannistraro, Philiip V. *La fabbrica del consenso: fascismo e mass media*. Roma, 1975.

Carletti, Lorenzo e Cristiano Giometti. „Un altro sfallo del 1938‘: La Mostra del

54 *La Stampa*, 5. 2. 1939, 5.

55 *La Stampa*, 7. 2. 1939, 5.

56 Треба рећи да *Ла stampa* није у потпуности заборавила на Стојадиновићева па се и касније могло прочитати понешто о њему, пре свега о његовом хапшењу и интернацији.

Ritratto Italiano nei secoli a Belgrado“, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arte*, Tomo CLXVIII (2009–2010): 257–290.

Crnjanski, Miloš. *Politički portreti*. Beograd, 1990.

Dimić, Ljubodrag i Nikola Žutić. *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 1992.

Dnevnik grofa Ciana. Zagreb, 1948.

Дучић, Јован. *Дипломатски списи*. Београд, 1991.

Gocini, Đovani. *Istorija novinarstva*. Beograd, 2001.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb, 1975.

Krizman, Bogdan. „Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941)“. *Časopis za suvremenu povijest* I, (Zagreb, 1975): 33–97.

Magri, Enzo. „Alfio Russo, il conservatore rivoluzionario“, *Tabloid* n. 2/2004. Datum pistupa 5. 6. 2015. <http://www.odg.mi.it/node/31357>

Мемоари патријарха српског Гаврила. Париз, 1974.

Milak, Enes. *Italija i Jugoslavija 1931–1937*. Beograd, 1987.

Mišović, Miloš. *Srpska crkva i konkordatska kriza*. Beograd, 1983.

Ottaviani, Giancarlo. *Il controllo del Minculpop sulla pubblicità, il cinema, la moda, la cucina, la salute e la stampa*. Milano, 2007.

Paszkiewicz, Jędrzej. *Jugosławia w polityce Włoch w latach 1914–1941*. Poznan, 2004.

Петровић, Растко. *Дипломатски списи*. Београд, 1994.

Радић, Радмила. *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*. Београд, 2006.

Sadkovich, James J. *Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937*. New York, 1987.

Signoretti, Alfredo. *La Stampa in camicia nera*. Roma: Volpe, 1968.

Симић, Бојан. *Пропаганда Милана Стојадиновића*. Београд, 2007.

Симић, Бојан. „Посете клуба студената Југословенске радикалне заједнице Словенски југ Италији 1938. године“. *Токови историје* 2/2011, 81–92.

Simić, Bojan. „Izložba italijanskog portreta kroz vekove u Beogradu 28. marta – 9. maja 1938. godine“. *Istorija 20. veka* 1/2013, 23–34.

Stojadinović, Milan. *Ni rat, ni pakt, Jugoslavija između dva rata*. Rijeka, 1970.

Stojkov, Todor. *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*. Beograd, 1985.

Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942). Zagreb, 1952.

Tranfaglia, Nicola. *La stampa del regime 1932–1942, Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*. Milano, 2005.

Summary

Bojan Simić
Institute for Recent History of Serbia

Turin Daily *La Stampa* on Milan Stojadinović

Abstract: The paper analyzes the writing of *La Stampa*, the daily newspaper with the second largest circulation in Italy, on the Yugoslav Prime Minister and Minister of Foreign Affairs Milan Stojadinović in the light of Italian-Yugoslav relations. The paper follows the writing of the Turin newspaper from the formation of Stojadinović's government (June 1935) until the resignation of the cabinet (February 1939).

Key words: Milan Stojadinović, *La Stampa*, Italian-Yugoslav relations, press, propaganda

The paper analyzes the writing of the Turin daily *La Stampa*, one of the leading and most widely read Italian daily newspapers, on the Prime Minister of the Kingdom of Yugoslavia and Minister of Foreign Affairs Milan Stojadinović from June 1935 to the end of February 1939. The influential newspaper's daily circulation was a few hundred thousand copies, the second largest only after the inviolable *Corriere della Sera*. As the press was controlled in Italy during the Fascist regime being under control of the Ministry for Press and Propaganda (later the Ministry of National Culture), it more or less reflected the position of the government.

Two phases can clearly be seen in *La Stampa*'s coverage of Stojadinović: the first phase covers 1935 and 1936 and the second from 1937 to the end of the observed period. Interest in the Yugoslav prime minister during the first phase was limited to his foreign policy statements and his activities within the Little Entente and the Balkan Pact. Only after an agreement between Italy and Yugoslavia was signed on the 25th of March and especially from December 1937 and Stojadinović's visit to Italy, interest in his activity was increased and articles on him became very positive. The Prime Minister of Yugoslavia was often referred to as an example of a politician pursuing a bold and correct foreign policy. Stojadinović's policy of bilateral agreements weakened the previously established system of collective security which suited Italian foreign policy interests.

Stojadinović's fall from power in February 1939 was unexpected and unwanted by the Italian side. The press did not report on Mussolini's and Ciano's dissatisfaction with the event. After the initial surprise and amazement, the newspaper continued regular reporting on the situation in Yugoslavia and published statements of the new government officials but on a much smaller scale, especially lacking the previous enthusiasm.

УДК 94(100)“1939”:070(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљен: 15. 6. 2015.

Прихваћен: 19. 7. 2015.

Раде РИСТАНОВИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

e-mail: raderistanovic@hotmail.com

Београдска периодична штампа о почетку Другог светског рата

Апстракт: Анализирајући писање београдске периодичне штампе аутор је покушао да реконструише како је почетак Другог светског рата изгледао у очима савременика, какве су биле њихове пројекције, анализе, перспективе. Приликом селекције часописа трудио се да у раду буду заступљени чланци аутора који су наступали са најразличитијих идеолошких и политичких позиција.

Кључне речи: Други светски рат, Пољска, Немачка, Југославија, Београд, штампа

У међуратном периоду, поред радија, основно средство путем кога се информисала београдска јавност била је штампа. На територији Управе града Београда, током 1940, излазила су три дневна, 43 недељна и 36 месечних листова и часописа.¹ Југословенско новинско удружење - секција Београд имало је 1939. године 183 редовна, 49 приправних и шест ванредних чланова.² Од оснивања Краљевине државни органи су се трудили да писану реч држе под контролом. Првим законом о штампи Краљевине Југославије из 1925. само је декларативно прокламован принцип слободне штампе, а његове назадне уредбе рестриктивног садржаја наводиле су тадашње савременике на помисао да му је било прикладније дати назив *полицијске уредбе* него закон. Допуна овог закона 1929. није подразумевала ни декларативно помињање слободе штампе, а све рестриктивне одредбе додатно су пооштрене. Министарство унутрашњих послова имало је овлашћења да забрани улазак иностране штампе у земљу. Врећање краља и чланова краљевског дома, владара друге државе, позивање грађана на непослушност и томе слично путем овог медија било је кажњиво по Кри-

1 *Статистички годишњак 1940*, (Београд, 1941), 374.

2 Вук Драговић, *Српска штампа између два рата I*, (Београд, 1956), 370.

вичном закону или Закону о заштити државе. Одлуку о забрани доносили су државни тужилац или полиција, што се у потпуности косило са појмом правне државе. Уредници су били дужни да објаве сваку исправку коју им власт пошаље у наредном броју својих новина.³ У априлу 1929. образована је установа која ће својим деловањем постићи, како то закључује историчар Бојан Симић, да често њена „истина буде изнад тадашње ставарности“.⁴ Централни прес-биро (ЦПБ) имао је задатак да врши свеобухватну контролу и цензуру средстава информисања, али и да пласира пропаганду.⁵ Овај орган био је под директном контролом председника Министарског савета, а у организационом погледу састојао се од Одсека за домаћу штампу, Одсека за страну штампу, Одсека за радио-дифузију и Административног одсека.⁶

Један од најважнијих задатака чиновника Прес-бироа било је праћење онога што је писала домаћа и страна штампа, те извештавање државних органа о томе. Цензура штампе вршена је на два начина. Превентивну цензуру вршио је ЦПБ, државно тужилаштво и Министарство унутрашњих послова. Други метод била је забрана публикација чије је писање оцењено као противно интересима владе и владајуће странке. Недовољан број цензора био је главна препрека режиму да врши цензуру садржаја свих листова, те су се под лупом налазили највише листови из Хрватске. Од београдских листова *Време*, *Самоуправа* и *Балкан* били су под потпуном контролом режима. За разлику од њих, *Политика* и *Правда* важиле су за листове који су били најобјективнији и најинформисанији, али и који углавном нису били на линији владајуће номенклатуре. Без обзира на тежње режима да под контролу стави писање штампе, цензура није била потпуна и на истом нивоу током међуратног периода.⁷

Писање штампе о спољнополитичким потезима великих сила, с обзиром на компликован положај у коме се Краљевина Југославија налазила током целог међуратног периода, представљало је осетљиво питање за режим и било је потребно да оно буде у складу са актуелном спољном политиком земље. Потребно је указати и на то да су од 1938. Југославија и Немачка, према споразуму о обостраном позитивном презентовању у јавности, биле у обавези да не објављују вести које би нарушиле углед обе земље. Намеће се питање, с обзиром на нашу тему истраживања, у којој

3 Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, (Београд, 2006), 302.

4 Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, (Београд, 2007).

5 Установа Прес-бироа није била „патент“ владајуће структуре у Краљевини Југославији. У Србији она датира још од шездесетих година деветнаестог века, а посебан значај је имала током балканских ратова и Првог светског рата. *Исто*, 79, 80.

6 Више о раду Централног прес-бироа у: Симић, *Пропаганда*, 79–103; Бојан Симић, „Организација државне пропаганде на Балкану током тридесетих година XX века – Анализа случаја Југославије и Бугарске“, *Токови историје* 3/2007.

7 Симић, *Пропаганда*, 121–144.

мери је београдска штампа, посебно периодична, успела да, у оваквим околностима, остане независна приликом писања о агресивној политици нацистичке Немачке. Нажалост, морали бисмо да констатујемо да домаћа историографија нуди одговор на ово питање само када су у питању дневне, а да се периодичне публикације нису у довољној мери налазиле у фокусу истраживача који су анализирали писање штампе.⁸ Основни закључак који се намеће: најтиражније београдске дневне новине имале су амби-валентан однос према спољној политици Немачке од доласка нациста на власт до избијања Другог светског рата и он је у потпуности произилазио из тренутне спољнополитичке оријентације Краљевине. Почетком тридесетих година, у време када је Југославија била у потпуности ослоњена на Француску,⁹ садржаји најтиражнијих београдских новинских издања већином су били сагласни да Немачка агресивном спољном политиком настоји да анулира Версајски мировни уговор, што је отварало могућност избијања новог светског рата.¹⁰ Крајем тридесетих, како наводи Милан Стојадиновић, Краљевина Југославија, свесна да је „Немачка сила првог реда коју респектује цео свет“, тежила је да усклади своје држање како оно не би било „ни изазивајуће ни повлађујуће, већ коректно и реално с обзиром на њене стварне потребе и интересе“.¹¹ О томе шта је ово у стварности значило довољно сведочи писање београдске дневне штампе о Аншлусу 1938. Како наводи историчар Срђан Мићић, садржаји већине новинских издања о моменту припајања Аустрије нацистичкој Немачкој били су истоветни и окарактерисали су га као ствар унутрашњег питања аустријских Немаца, који су тежили за уједињењем са својим сународницима, а на основу права на самоопредељење.¹²

Одговор на питање која европска држава ће после Чехословачке бити нова жртва нацистичке агресивне спољне политике назирао се почетком 1939. У јануарској посети Пољској, која је у суштини била помирљива, Јоаким фон Рибентроп, министар иностраних послова Немачке, покренуо

8 Више о писању београдских дневних новина о агресивној спољној политици нацистичке Немачке у: Olivera Milosavljević, *Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1944*, (Beograd, 2010); Срђан Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938*, (Београд, 2010).

9 Више о спољнополитичкој оријентацији Краљевине у предратном периоду у: Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, (Zagreb, 1975); Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, (Beograd, 1968); Jakob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, (Rijeka, 1972); Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: da li je Jugoslavija bila fancuski „satelit“*, (Beograd, 1985); Мићић, *Краљевина Југославија*; Бојан Димитријевић, Станислав Сретеновић, „Спољна политика Краљевине СХС/Југославије 1918–1941“, *Историја 20. века* 2/2008, 45–83.

10 Milosavljević, *Percepcija fašizma*, 404.

11 Цитирано према: Димитријевић, Сретеновић, „Спољна политика“, 60.

12 Мићић, *Краљевина Југославија*, 259.

је питање Данцига.¹³ До даљег интензивирања овог питања дошло је у марту, након што је Немачка припојила Мемелску област, чиме је пољским званичницима недвосмислено стављено до знања да ће Пољска остати држава само ако успе да успостави „разуман“ однос са Немачком. У пољско-немачки спор укључиле су се и владе Велике Британије и Француске, које су се обавезале да ће бранити независност Пољске, што је охрабрило званичнике у Варшави да се одупру притисцима који су долазили из Берлина. Извршена је тајна делимична мобилизација, појачане су војне снаге у рејону Данцига и на граници са Чехословачком.¹⁴ Нацистичком врху је постало јасно да пољска влада није вољна да игра улогу марионетске државе, те је донет план за инвазију на Пољску (*Fall Weiß*) која је требало да отпочне око 1. септембра 1939.¹⁵ Потписивањем пакта Рибентроп–Молотов 24. августа, чија је суштина била подела интересних сфера у Румунији, Пољској, Литванији, Летонији, Естонији и Финској, и уласком јединица Вермахта у Словачку 28. августа влада у Варшави нашла се пред тешким задатком како одбранити земљу.¹⁶ Тактички и технички инфериорна, пољска армија, и поред велике храбрости коју су исказивали њени припадници, није била способна да се у већој мери супротстави супериорним јединицама Вермахта. Тактика *блицкрига*, која је подразумевала муњевит напад оклопним јединицама праћеним моторизованом пешадијом и подршком из ваздуха, показала се као нерешив проблем за војне стратеге у Варшави. И поред тога што су Велика Британија и Француска 3. септембра објавиле рат Немачкој, недовољна активност армија ове две државе и неспремност њихових влада да пошаљу озбиљнију материјалну помоћ Пољској суштински је обезвредила овај потез западних савезника. Улазак Црвене армије у источне делове Пољске 18. септембра означио је почетак краја инвазије, који се фактички одиграо падом Варшаве 28. септембра, а формално 6. октобра сламањем и последње линије отпора. Територија Пољске подељена је између Немачке, СССР-а и Словачке.¹⁷

13 Одвајањем од Немачке 1920. луке-града Данцига и околне територије формиран је истоимени самостални град-држава. Ова територија у предратном периоду била је под контролом Лиге народа, а са Пољском је била у царинској унији. Чињеница да је већина популације овог града била немачке националности и да је он до 1920. био део Немачке били су главни разлози да се и Данциг нађе у нацистичким плановима као територија коју треба у будућности анектирати. Министар спољних послова Јоким фон Рибентроп посетио је Варшаву 26. јануара 1939. и пољским званичницима понудио да се одрекну територије Данцига и уступе коридор на којем би био изграђен аутопут који би повезивао овај град са источном Пруском. Као компензацију за ову територију нацисти су понудили савез и напад на СССР који би Пољској донео територијална проширења у области Украјине. David G. Williamson, „Campaign Chronicles“, *Poland betrayed: The Nazi-Soviet Invasions 1939*, (Barnsley, 2009), 36.

14 Исто, 38.

15 Исто, 40.

16 Mark Mazower, *Hitlers empire: Nazi rule in occupied Europe*, (London, 2009), 64.

17 Више о инвазији на Пољску у: Williamson, „Campaign Chronicles“; Jonathan Walker, *Poland alone: Britain, SOE and the Collapse of the Polish Resistance 1944*, (London, 2008), 25–56;

Иако је влада Милана Стојадиновића пала 1939. године, попуштање Запада агресивном нацизму, нестабилност и нејединство Југославије, њена економска зависност од привреде Трећег рајха били су фактори који су определили новог креатора спољне политике, кнеза Павла Карађорђевића, да не напусти Стојадиновићеву спољнополитичку оријентацију, што се одразило и на извештавање о инвазији Немачке на Пољску најтиражнијих београдских дневних новина.¹⁸ Од 2. септембра штампа у престоници са великом пажњом прати дешавања у Пољској, посвећујући им, у просеку, од три до четири странице. Београдски дневни листови прате ратне операције из дана у дан, објављују изјаве, саопштења и говоре немачких и пољских државника, реакције влада других земаља. Оно што је уочљиво на први поглед јесте да су главни извори информација биле вести које преносе стране новинске агенције. Преношене су вести без коментара и додатних објашњења немачке агенције ДНБ, пољске ПАТ, италијанске Стефани, француске Авас, америчке Јунајтед прес и енглеског Ројтерса. Извештаји дописника из Пољске објављивани су повремено и, у већини случајева, на самом крају рубрика које су биле резервисане за ове теме. Читајући издања дневних новина у овом периоду, изузев анализе дописника дневног листа Политика из Варшаве Грге Златопере, нисмо успели да пронађемо ниједан чланак домаћег аутора који би анализирао овај сукоб.¹⁹ Стога се поставља питање да ли су периодичне публикације биле алтернатива оваквом, у суштини фактографском извештавању, те да ли се на њиховим страницама крију анализе и интерпретације аутора који наступају са различитих стручних, политичких и идеолошких позиција.

На пацифистичке, либерално-демократске ставове наилазимо у полумесечном часопису за културу, социјална и привредна питања Видици.²⁰ Уводничар овог часописа 10. септембра није био у дилеми да ли ће рат између Немачке и Пољске прерасти у сукоб ширих размера. Неименовани аутор у уводном разматрању под насловом „Други светски рат“ подсећа да се, по окончању Првог светског рата говорило „да је оно рат који ће учинити крај ратовима и последњи рат, који је својим грозотама коначно отрезнио свет, али се не зна да ли ће овај садањи рат, много сложенији, тоталитарнији и радикалнији од онога – донети то коначно отржењење“. Сукоб који је, попут Првог светског рата, почео „експедицијом великог сти-

Daniel Boćkowski, "‘Together Forever’: The Soviet Occupation of Eastern Poland during the Second World War", *Occupation regimes in the Baltic states 1940–1991*, (Riga, 2008), 599–615.

18 Димитријевић, Сретеновић, „Спољна политика“, 63.

19 Више о извештавању београдских дневних листова о инвазији Немачке на Пољску 1939: Раде Ристановић, „Инвазија на Пољску 1939. из перспективе београдске штампе“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Andrej Zecminski, Momčilo Pavlović, Dragomir Bondžić, у штампи.

20 Часопис Видици поред актуелних политичких тема пратио је и питања из привреде, културе и друштва. Први број изашао је 10. јуна 1938, а последњи 10. јуна 1940, када је и забрањен. Његови сарадници били су неки од најистакнутијих делатника Краљевине: др Радомир Бјелић, др Првислав Гризогоно, др Виктор Новак, др Иван Ђаја, Васиљ Поповић, Јован Боновић. - Драговић, *Српска штампа*, 50.

ла једне велике силе према једној мањој сили“ пронаћи ће своје „идејно оправдање“, па ће се једна страна позивати на „леgitимна права нације“ и „животни простор“, а друга на „заштиту права и интегритет малих држава“. Аутор даље наводи да су ово само обриси мотива који се називу и да је сигуран да ће исход овог рата „свакако бити катастрофалан за цивилизацију, за сваколики економски и социјални ред, без обзира на то тко ће бити победник“, али и помало утопистички исказује своја надања да ће „жртве ове друге велике светске борбе коначно довести све људе до дубоког спознања да треба обезбедити у целом свету систем права, сарадње, слободе и неповредивости; можда ће сазрети у друштву и у вољама свију идеал и систем бољег, праведнијег и хармоничнијег односа међу народима, државама, класама и појединцима; можда ће после оргија суровости, да се јави нови хуманизам, култ човјештва без плачљивог и кукавног пасивизма. Можда! И надајмо се! Вјерујмо у то!“²¹

„Пропаст Пољске“ наслов је уводног разматрања броја од 25. септембра у коме аутор нема моралну дилему ко је агресор, а ко је жртва у пољско-немачком сукобу. На почетку текста аутор готово епским стилем истиче: „Варшава је и опет пала и она је покопана рушевинама својих сиротињских и својих господских домова, споменик своје старе славе и сведочанство својих нових напора и стремљења. Она, средиште државе и нације, пала је као последња цитадела у безнадној одбрани слободе, али у успешној одбрани духа, принципа и части. Жртвовала је све материјално у витешком, типично пољачком, подвигу високо трагичног херојства, хотећи да спасе душу, да утисне дубок печат на једну страшну и за сва времена црну страницу европске историје, не зато да је та историја спомиње као своју славу, него да спомиње њену жртву као прекор своје савести.“ Аутор је имао поруку и за своје суграђане, али и за чиниоце власти: „Ни у животу појединца, ни у животу народа, ни у политици државе није много уобичајно солидарисање са жртвама. Сватко у бури привија своје ћебе, а у бици чува своју главу; што је нападај страшнији и нападач јачи то је резерва оних који још нису на реду већа. Страх се заогрће плаштем неутралности. Он је много пута у истину једини покушај одбране слабијих. А ипак остаје хиљаду пута утврђеном историјском истином, да су слаби највише зато што од почетка до краја нису једни са другима солидарни.“ Када аутор говори о солидарности, он мисли на словенску солидарност и „саосећање словенско“ „јер у Пољској се наставља и завршава оно што је равно пре годину дана почело у Чехословачкој, обнавља се оно што је већ у неколико махова у историји догађало на северу и на југу: потискивање, извлашћивање и однарођавање словенских племена и народа и разарање словенских држава“. У жељи да код својих суграђана пробуди солидарност, али и да охрабри пољски народ, аутор подвлачи: „Наш народ је вековима живео од косовског морала, па тако и пољски народ може да из ове своје трагедије избије искуство и морални капитал од којег ће пре-

21 Видици, 10. 9. 1939, 385, 386.

живети несрећу. Чак и више: прошавши кроз Голготу небеског царства, препорођен и пречишћен, вратиће и своје земаљско царство. Као еурепојци и као људи и као Словени треба да ово желимо и очекујемо.“²² У истом броју уредник *Видица* Милан Маријановић покушао је да преиспита одговорност Француске и Велике Британије за брзи пад Пољске. По њему неразумљиво је зашто савезници нису „запослили те Немце“ нападајући „са својом толико бројном авијацијом позадину немачких снага у Пољској, дезорганизовајући њихове везе и снабдевања, паралишући њихову авијацију“, што би обезбедило довршавање мобилизације у Пољској и регруписање снага на скраћеним линијама. Уместо наведеног, савезници су се одлучили на дефанзивну тактику, чија је суштина блокада немачког увоза, која би довела до оскудице у сировинама и храни, те онеспособила моћ њене војске за вођење „муњевитог рата“, закључује Маријановић.²³

Званичан став југословенских власти поводом напада Немачке на Пољску изражен је у часопису организације *Народна Одбрана*.²⁴ У чланку „Спокојно и хладнокрвно“ од 10. септембра каже се да је став владе поводом избијања Другог светског рата „доследан политици коју је Југославија одлучно спроводила последњих година, негујући брижљиво пријатељске односе са великим силама и са својим суседима, и остајући неутрална у сукобима“. Аутор апелује на своје суграђане да не подлежу „фантастичним вестима, ратној психози и свим акцијама смутљиваца и шпијона“ којима наведени „став није по вољи“.²⁵ У броју од 24. септембра неименовани

22 *Видици*, 25. 9. 1939, 433, 434.

23 Владе Велике Британије и Француске током инвазије на Пољску нису успеле да пошаљу значајнију материјалну помоћ овој земљи, те да на свом делу фронта преузму већу иницијативу, што би у крајњој линији смањило притисак на пољску армију. Као најбоља потврда овој тези говоре подаци да је на пољски захтев да јој се упуте већа количина аутоматског наоружања, муниције, камиона и гас-маски, влада Велике Британије одговорила са 5.000 митраљеза марке хоџкинс за које није имала муницију и око 5.000 гас-маски, да су авиони РАФ-а уместо бомби на територију Трећег рајха избацивали пропагандне материјале, што је изазивало подсмех и у енглеској јавности, да се целокупна иницијатива Француске на западном ратишту огледала у преласку трупа њене армије границе Немачке на три места 7. септембра. Више о овој теми: Williamson, „Campaign Chronicles“, 97–100; *Видици*, 25. 9. 1939, 438; Antony Beevor, *The second world war*, (London, 2012), 23, 32.

24 Народна одбрана је организација која је основана 1908. у доба Анексионе кризе са задатком да прикупља добровољце и помоћ у случају рата са Аустроугарском, те ради на подизању српске и југословенске националне свести у новоослобођеним крајевима. По уједињењу 1918. ова организација мења улогу и њен рад се огледа у културно-просветној активности. У политичком и идеолошком погледу њени чланови пропагирани су идеје интегралног југословенства, конзервативизма и антиинтернационализма. Народна одбрана је примала финансијску помоћ од државних органа. Часопис *Народна Одбрана* је био званични орган ове организације, који је излазио једанпут недељно у периоду од 1926. до 1941. године. Александар Стојановић, „Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014), 33–35; Драговић, *Српска штампа*, 105, 106.

25 *Народна Одбрана*, 10. 9. 1939, 561.

аутор у рубрици „Спољни преглед“ предочава да су све балканске земље „прогласиле своју стриктну неутралност; све оне без разлике, чврсто су решене да се у садашње догађаје на Истоку Европе не мешају“ и да је „прича“ о овом делу Европе као „бурету барута отишла из круга стварности у област легенде“. Указујући на то да, када је капитал великих сила „на другој страни у толикој мери, да се не може бринути за своју превласт на Балкану, која је остала другоразредног значаја“, закључује да се „данас Балкан може поставити на своје ноге“. У неутралности балканских земаља аутор је видео њихову шансу да остваре профит, јер „у времену рата употребљава се све, а то значи да се све може продати“. ²⁶

Сарадници полумесечника *Напред - Лист за народ* имали су објективније погледе на домете овакве спољнополитичке оријентације Краљевине. ²⁷ У броју од 15. септембра анонимни аутор констатује да је „краљевска влада“ убеђена да ће вођењем политике неутралности најбоље служити „интересима народа и државе“, али и закључује да ће положај неутралних држава у даљем развоју догађаја зависити од „става који ће према њима, у току вођења рата, заузети ратујуће стране, односно од решености ових последњих да поштују њихову самосталност и њихову територијалну целину“. ²⁸ У рубрици „Међународни преглед“, 29. септембра, неименовани аутор је покушао да „разрешу руску загонетку“ тј. „да прозре којим циљевима греди руска дипломатија“. Кључно питање, како наводи аутор, на које је изненађена светска јавност тих дана покушавала да одговори је: „Да ли је инвазија на Пољску дошла као плод пакта Рибентроп–Молотов или као последица страха да даље продирање Немачке у унутрашњост Пољске може нашкодити националним и државним интересима Русије?“ Аутор нема дилему у вези са војном акцијом Москве у Пољској, коју карактерише као акцију која је спроведена „у циљу задовољења чисто руских интереса и исправке извесних, раније створених стања, без њеног учешћа“. ²⁹ У овом периоду лист *Напред* имао је и рубрику „Преглед иностране штампе“, у којој су Београђани имали прилику да прочитају исечке из чланака разних европских новина, те да се детаљније информишу како стручна јавност у Француској, Енглеској, Немачкој, или неутралним земљама попут Бугарске, Швајцарске, Финске доживљава сукоб који је у току. ³⁰

У уводном делу *Билтена Југословенског антимарксистичког комитета* ³¹ од 25. септембра неименовани аутор констатује да „није наше да пре-

26 *Народна Одбрана*, 24. 9. 1939, 597.

27 *Напред - Лист за народ* је био полумесечник који је пратио дешавања из области политике и друштва. Први број изашао је 1938, а последњи 1941. Као сарадници за овај лист писали су др Јован Ђорђевић, др Љубомир Дуканац, др Божидар Марковић и многи други. Драговић, *Српска штампа*, 105.

28 *Напред*, 15. 9. 1939, 6.

29 *Напред*, 29. 10. 1939, 6.

30 *Напред*: 29. 10. 1939, 8; 14. 10. 1939, 8.

31 Према истраживању историчарке Надежде Јовановић Југословенски антимарксистички

суђујемо ко је у праву, нити да предвиђамо победоце. Ми чак мислимо да га неће ни бити, толико ће они који су у њега ушли, или ће ући, бити изложени уништавању, да ће разлика између побеђених и победилаца бити врло мала, или је чак уопште неће бити.“ Овакво стање искористиће комунизам, па је „потребно да неко остане ко ће онда, када почне његов налет, стати на пут његовим злокобним плановима, неко ко ће очувати заставу хришћанске Европе и ставити је насупрот сатанској црвеној крпи.“³² У истом броју аутор под псеудонимом Бор. Суворин истиче да њега није изненадио упад СССР-а у Пољску и да је он најбољи доказ „да је Совјетима успело да раздвоје велике силе на западу и да у случају њихових међусобних сукоба“ „приграбе поседе малих држава користећи њихов тренутни пораз.“³³ У броју од 10. октобра анонимни аутор је указао на несклад између онога што пропагирају комунистички идеолози и „онога што Совјетска власт стварно ради“ мислећи на улазак Црвене армије у Пољску. Аутор подсећа да су поборници ове идеологије „до недавно“ „на све стране оснивали пацифистичке лиге, премного се говорило о миру, о колективној безбедности и фашизму као непријатељу културе (...) праву малих народа на самосталност“ и закључује да оваква недоследна политика комуниста може само да изненади „непосвећене“ јер „се у болшевизму све ради по јединственом принципу, да циљ освештава сретства“.³⁴

Са сличних антикомунистичких позиција наступали су и аутори у *Билтену Југословенског народног покрета Збор*.³⁵ У број од 22. новем-

комитет основан је 1936. као плод тежњи државе да укључи „приватну иницијативу“ у борбу против КПЈ. Организација на чијем челу је био сенатор Милан Поповић није оправдала очекивања, те је убрзо и угашена. Једно од најважнијих пропагандних оружја комитета био је *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, који је излазио два пута месечно у периоду од 1937. до 1940. Више о раду ове организације у: Надежда Јовановић, „Пропао покушај 'приватне иницијативе' на сузбијању комунистичке идеологије“, *Токови револуције XX–XXI*, (1988), 150–168; Архив Србије, Фонд БИА, Списак III, предмет бр. 110; Драговић, *Српска штампа*, 40.

32 *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, 25. 9. 1939, 2.

33 *Исто*, 4.

34 *Билтен Југословенског антимарксистичког комитета*, 10. 10. 1939, 2.

35 Организација Југословенски народни покрет Збор основна је 6. јануара 1935, а први човек организације био је Димитрије Љотић. Суштина њене политичке платформе била је борба против парламентарних странака и капитализма, а све у циљу политичког препорода Југославије, оствареног кроз дириговану привреду и стварање сталешке државе. Под утицајем европског фашизма и изразитог антисовјетског става припадници ове организације изградиле су екстремно анисемитске и антикомунистичке ставове. На изборима 1935. и 1938. Збор није успео да освоји ниједан посланички мандат, што нам даје за право да ову организацију назовемо маргиналном појавом југословенског предратног друштва. Припадници Збора по окупацији Србије 1941. постаће једни од најоданијих сарадника окупатора. *Билтен* је био службено гласило овог покрета. Излазио је нередовно у периоду од маја 1939. до октобра 1940. Више о организацији Збор у: Mirko Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz*, (Београд, 1996); Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, (Београд 1984); Василије Драгосавац, „Идеолошки утицај европског фашизма на ЈНП Збор (1935–1940)“, *Историјска трибина: Истраживања младих сарадника Института за новију Србију*, (Београд, 2013), 93–111; Christian Kurzlydlowski, „The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?“, *Срби у пат у Југославији 1941. године*, зборник радова, ур. Драган Алексић, (Београд, 2013), 33–57.

бра објављен је „Извештај из Пољске“, који је редакција примила од „нашег пријатеља који се није ни једног тренутка кретао из Варшаве“. Аутор се после уводног дела, у којем је покушао да читаоцима дочара животне прилике у Варшави под окупацијом, сконцентрисао на факторе који су по његовом мишљењу били главни узроци пада Пољске. Као кључне, он истиче „безглавост“ која је захватила пољски политички и војни врх, лоше спроведену мобилизацију, продају „1000 контравионских топова које су купили Енглези“ и „шпијунуманију која је достигла кулминацију и где се више није знало ко је шпијун, а ко није“.³⁶ За нашу тему инетересантан је и чланак „Извештај из нових совјетских крајева“. Као и у претходном случају, редакција, уместо имена аутора, наводи да је он њихов „стари зналац“ који је у Пољској живео под „бољшевичком окупацијом“. Београђани који су читали овај извештај могли су да сазнају да првих дана „пољске трупе нису уопште давале отпор бољшевичкој црвеној армији“ јер је „код многих било распрострањено уверење да долазе у помоћ Пољацима“. Овакво уверење међу грађанима Пољске настало је захваљујући „успешној бољшевичкој пропаганди и њиховим агентима“ (подвучено у оригиналу – Р.Р.)“ закључује аутор. Целокупан отпор Пољака Црвеној армији оцењује се као „слаб, јер је и снага пољске војске на овом делу била скоро ништавна“.³⁷ Војнике Црвене армије аутор описује као прљаве, поцепане, деморалисане, „врло бедно“ обучене и наоружане. Поред антикомунистичких, у овом извештају наилазимо и на антисемитске ставове, о чему сведоче наводи аутора: „одушевљење ’руског становништва’ Украјинаца и Белоруса не може се ни поредити са оним које су показали Јевреји“ (подвучено у оригиналу – Р.Р.)“ Терор је „вршен над бившим пољским чиновницима, свештенством и поседницима“ и спровођен од „месног становништва предвођеног, скоро по правилу, од Јевреја“.³⁸

Комунистичка партија Југославије (КПЈ) поред илегалних имала је, у међуратном периоду, под својом контролом и одређен број легалних гласила преко којих је популаризовала своје идеје и политичке платформе.³⁹ Какви су политички ставови КПЈ поводом инвазије Немачке на Пољску,

36 *Билтен*, 22. 11. 1939, 8.

37 За инвазију на Пољску Црвена армија груписала је седам армија, 17 корпуса, 25 пешадијских и 16 коњичких дивизија и 12 тенковских бригада, што је укупно износило око 1.000.000 војника. Пољска армија је на овом делу територије имала између 100.000 и 150.000 војника. Williamson, „Campaign Chronicles“, 116, 117.

38 *Билтен*, 22. 11. 1939, 9.

39 Комунистичка партија Југославије основана је 1919. у Београду. Од 1920. забрањен је рад ове организације и свако пропагирање комунистичких идеја, те од овог периода њени припадници делују илегално. Основни циљ КПЈ у предратном периоду био је извођење револуције и образовање власти по својетском обрасцу. У периоду од 1921. до 1929. КПЈ се реорганизовала у кадровски малу, вертикално устројену партију бољшевичког типа. Више о раду КПЈ у међуратном периоду у: *Историја Савеза комуниста Југославије*, (Београд, 1985); Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, (Београд, 1990); Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, (Београд, 1992).

Београђани су могли да прочитају у листу студената Београдског универзитета *Наш Студент*.⁴⁰ У броју од 24. октобра аутор чланка „Рат је крвава стварност“ упозорава да је „прошло тек четврт века од Великог рата“, а „поново су испражњене радионице и учионице, поново су напуштена поља, поново су занемели домови, млади су поново гурнути да постану топовска храна за туђе интересе“. О самом карактеру сукоба каже се да се он „не води за одбрану мира и националне независности“, да његови покретачи нису борци против фашизма „јер они који га воде постадоше првоборци фашизма у својим сопственим земљама“ и да је њихов основни циљ „нова подела света“. Као главне задатке југословенске омладине у оваквој ситуацији аутор види: борбу против ратне психозе, остваривање „фронта мира са свим народима који се данас искрено залажу за мир, у првом реду са балканским народима и Совјетском Русијом“, проширивање „јединства младих кроз заједничку борбу против империјалистичког рата“.⁴¹ Овакви ставови били су у потпуности у складу са тренутном политичком платформом КПЈ чија суштина је била да је карактер Другог светског рата империјалистички, да је он самим тим противан интересима пролетеријата, те да треба тежити за што бољом сарадњом са СССР-ом.⁴²

И сарадници лево оријентисаног недељника *Радничке новине*, поред стандардних социјалних тема, анализирали су сукоб који је у току.⁴³ Непотписан аутор у чланку под насловом „Перспективе данашњег рата“ од 15. септембра указује да Велика Британија и Француска против Немачке воде и „економски рат“ чија је суштина блокада спољне трговине Трећег рајха.⁴⁴ Под овим околностима, поред Италије, неутралне земље југоисточ-

40 Како би спречили државне органе да забране излагање њиховог гласила *Студент*, комунистички оријентисани студенти Београдског универзитета променили су назив листу у *Наш Студент* 1939. године. Овај лист излазио је два пута месечно, а основни циљ био му је „популарисање комунистичких идеја међу студентима и народним масама“. Последњи број под овим називом изашао је 1940, када је преименован у *Нови Студент*. - *Студент 1937–1940*, ур. Венцеслав Глишић, (Београд, 1977).

41 *Наш Студент*, 24. 10. 1939, 1.

42 Од преласка КПЈ на илегалан рад Коминтерна је помагала југословенске комунисте. Прихватање наведене помоћи значило је и губитак независности за КПЈ, која од тог периода све своје директиве усклађује са одлукама Коминтерне. Ово је најочљивије на примеру односа југословенских комуниста према агресивној политици нацистичке Немачке. Од 1935. КПЈ је била на линији стварања Народног фронта, организације која је имала за циљ да окупи све оне који су спремни да се боре против фашистичке опасности. Потписивање пакта Рибентроп–Молотов донело је нову реалност за југословенске комунисте, који од избијања Другог светског рата до нападе Немачке на СССР овај сукоб карактеришу као империјалистички. Више о односу Коминтерне и КПЈ у: Глигоријевић, *југословенско и српско питање*; Nikita Viktorovič Bondarev, *Misterija Tito: moskovske godine*, (Beograd, 2013).

43 *Радничке новине* основане су 1897. као централни орган Српске социјалдемократске партије. У међуратном периоду, до Обзнане су биле главни орган КПЈ. Од овог периода до 1941, када престају да излазе, биле су орган Социјалистичке партије Југославије и Главног радничког савеза Централног синдикалног већа Југославије. Драговић, *Српска штампа*, 138.

44 Од првог дана сукоба влада Велике Британије, поучена искуствима из Првог светског

не Европе су једини поуздан спољнотрговински партнер Немачке, али и оне имају капацитета да подмире само 15% немачког увоза.⁴⁵ Исти лист је, у броју од 22. септембра, пренео и информацију да су „месне организације социјалистичке партије и слободних синдиката у Варшави“ образовале „одреде који броје преко 10.000 лица“ и да њиховим акцијама „треба благодарити што су немачке моторизоване трупе одбијене из Варшаве“.⁴⁶

Карикатуристи хумористичко-сатиричних недељних новина *Ошишани јеж* још једном су потврдили тезу да слика говори више него хиљаду речи.⁴⁷ У броју од 9. септембра 1939. објављена је карикатура на којој су нацртане славне војсковође попут Цезара, Тамерлана, Наполеона, који заједно са једног облака посматрају земљу и питају се „Где чуда на земљи – Једни не објављују рат, а ратују, а други објаве рат, па не ратују“.⁴⁸ Јасно је да аутор алудира на напад Немачке на Пољску без објаве рата и на недовољну активност армија Велике Британије и Француске на Западном фронту. Ученик који на питање професора: „Кажи ми границе европских држава“ одговара: „Не могу господине професоре, ја сам неутралан“; коњ који на ливади, док тенк поред њега пролази, говори другом коњу: „Ништа друже, можда ћемо у будућем рату остати потпуно неутрални“; супруг који се у кревету крије испод покривача од своје оскудно обучене агресивне супруге и говори: „Остави ме, жено ја сам неутралан“ – делови су колажа карикатура којим је група аутора извргла руглу политику неутралности коју је водила Краљевина Југославија, али и многе друге европске државе.⁴⁹ Трагедија пољског народа представљена је на карикатури са насловне стране од 23. септембра на којој су нацртана два мушка лика која седе за столом у амбијенту полусрушеног града и питају се: „Јутрос смо се пробудили у Пољској, ручали у Немачкој, вечерамо у Русији, а где ћемо се наћи сутра, ко зна?“⁵⁰ Општи утисак који се

рата, придавала је велику пажњу вођењу привредног и финансијског рата. Најважнији његов сегмент била је поморска блокада, чији је основни циљ био да се Трећи рајх лиши главних сировина неопходних за вођење ратне привреде. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд, 2002), 90.

45 Ауторове пројекције нису далеко од званичних података. Упркос чињеници да је Трећи рајх постао главни спољнотрговински партнер земљама југоисточне Европе, удео у немачком увозу ових држава се повећао са 18,5% у 1938. на 23,8% у 1940. Алексић, *н. д.*, 92; *Радничке новине*, 15. 9. 1939, 2.

46 Утемељење за ове наводе нисмо успели да пронађемо у релевантној литератури. С обзиром на датум када је објављена ова вест наше су претпоставке да аутор мисли на успехе регуларне пољске армије, која је у овом периоду у првој фази битке на реци Бзури успела да успори напредовање јединица Вермахта ка Варшави. Више о овој бици у: Williamson, „Campaign Chronicles“, 100–107; *Радничке новине*, 22. 9. 1939, 1.

47 *Ошишани јеж* је био часопис који је путем карикатура и сатиричних и хумористичких текстова пратио актуелна друштвена и политичка дешавања. Његови сарадници били су доајени југословенске карикатуре Пјер Крижанић, Живојин Вукадиновић, Љубомир Максимовић и други. Излазио је једном недељно од 1935. до 1941. године. Драговић, *Српска штампа*, 123.

48 *Ошишани јеж*, 9. 10. 1939, 1.

49 *Ошишани јеж*, 16. 10. 1939, 2.

50 *Ошишани јеж*, 23. 10. 1939, 1.

намеће приликом анализа свих карикатура које су објављиване у овом периоду на тему почетка Другог светског рата у недељнику *Ошишани јеж* јесте да су аутори настојали да се не сврставају ни у један политички блок, да су оштрину њиховог пера осетили сви главни актери сукоба, те да је порука коју њихови радови носе пацифистичке природе.

Можемо закључити да је периодична штампа која је излазила у Београду, за разлику од дневне штампе, читаоцима нудила палету најразличитијих анализа на тему инвазије Немачке на Пољску, која је, нема сумње, у највећој мери била продукт другачијих идеолошких позиција са којих су наступали аутори. Пацифистичке, националистичке, антикомунистичке, антисемитске и комунистичке позиције су, уз недостатак историјске дистанце, биле главни кривци да аутори ову тему проматрају из суженог хоризонта, да редукују садржаје, изврћу чињенице, поједностављују представе, у циљу пропагирања или дискредитације различитих и, у већини случајева, супротстављених идеолошких матрица. Претрагом периодичне штампе нисмо успели да пронађемо ниједан рад чији је аутор наступао са пронацистичких позиција, што је и разумљиво с обзиром да ова идеологија у предратном српском друштву није уживала већу подршку. Поред идеолошки обојених радова, објављиване су и стручне анализе чији аутори су указивали на различите аспекте овог сукоба и доносили закључке који нису далеко од оних које нуди савремена историографија. Као што смо подвукли у уводном делу рада, домаћа историографија није посветила довољно пажње писању периодичне штампе, те је самим тим и изостао увид у којој мери се она налазила у „загрљају“ цензуре. На примеру извештавања београдских периодичних гласила о инвазији Немачке на Пољску показало се да он у овом периоду у односу на дневну штампу није био у тој мери чврст.

Литература

Avramovski, Živko. *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*. Beograd, 1968.

Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд, 2002.

Beevor, Antony. *The Second World War*. London, 2012.

Boćkowski, Daniel. "‘Together Forever’: The Soviet Occupation of Eastern Poland during the Second World War". *Occupation regimes in the Baltic states 1940–1991*, 599–615. Riga, 2008.

Bojić, Mirko. *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz*. Beograd, 1996.

Bondarev, Nikita Viktorovič. *Misterija Tito: moskovske godine*. Beograd, 2013.

Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: da li je Jugoslavija bila fancuski „satelit“*. Beograd, 1985.

Глигоријевић, Бранислав. *Коминтерна, југословенско и српско питање*. Београд, 1992.

Димитријевић, Бојан и Станислав Сретеновић. „Спољна политика краљевине СХС/Југославије 1918–1941“. *Историја 20. века* 2/2008, 45–83.

Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*. Beograd, 2006.

Драговић, Вук. *Српска штампа између два рата I*. Београд, 1956.

Драгосавац, Василије. „Идеолошки утицај европског фашизма на ЈНП Збор (1935–1940)“. *Историјска трибина: Истраживања младих сарадника Института за новију Србију*, 93–111. Београд, 2013.

Историја Савеза комуниста Југославије. Београд, 1985.

Јовановић, Надежда, „Пропао покушај ‘приватне иницијативе’ на сузбијању комунистичке идеологије“. *Токови револуције XX–XXI* (1988), 150–168.

Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*. Zagreb, 1975.

Kurzlydowski, Christian. „The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the making of a fascist and traitor?“. *Срби и рат у Југославију 1941. године*, зборник радова, ур. Драган Алексић, 33–57. Београд, 2013.

Mazower, Mark. *Hitlers empire: Nazi rule in occupied Europe*. London, 2009.

Milosavljević, Olivera. *Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1944*. Beograd, 2010.

Мићић, Срђан. *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938*. Београд, 2010.

Николић, Коста. *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*. Београд, 1990.

Ristanović, Rade. „Invazija na Poljsku 1939. iz perspektive beogradske štampe“. *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ур. Andrej Zecminski, Momčilo Pavlović, Dragomir Bondzić, u štampi.

Симић, Бојан. „Организација државне пропаганде на Балкану током тридесетих година XX века – Анализа случаја Југославије и Бугарске“. *Токови историје* 3/2007, 132–146.

Симић, Бојан. *Пропаганда Милана Стојадиновића*. Београд, 2007.

Статистички годишњак 1940. Београд, 1941.

Стефановић, Младен. *Збор Димитрија Љотића*. Београд, 1984.

Стојановић, Александар. „Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса Владе Милана Недића“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014.

Студент 1937–1940, ур. Венцеслав Глишић. Београд, 1977.

Hoptner, Jakob B. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Rijeka, 1972.

Walker, Jonathan. *Poland alone: Britain, SOE and the Collapse of the Polish Resistance 1944*. London, 2008.

Williamson, David G. „Campaign Chronicles“. *Poland betrayed: The Nazi-Soviet Invasions 1939*. Barnsley, 2009.

Summary

Rade Ristanović
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

Belgrade Periodical Press on the Outbreak of the Second World War

Abstract: The aim of this paper is to reconstruct how the outbreak of the Second World War was perceived by its contemporaries, what their projections, analyzes and perspectives were by analyzing the articles published in the Belgrade periodical press.

Key words: Second World War, Poland, Germany, Yugoslavia, Belgrade periodic press

We can conclude that the Belgrade periodical press when compared with the daily one offered to their readers numerous and diverse analyses of the German invasion on Poland. There is no doubt, that the press reflected the journalists' different ideological stands: pacifist, national, anti communist, anti Semitic and communist, which apart from the lack of historical distance, was the main reason why the analyses of this subject was limited, the contents reduced, facts inverted and ideas simplified. This was implemented by propaganda activity or by discrediting different mostly opposing ideological stands. When conducting this research not one column colored with Nazi propaganda was found. This is not surprising, because Nazi ideology did not have many supporters in Serbia before World War II. However, besides ideologically characterized articles and columns, expert analyses dealing with different aspects of this conflict were also published that had conclusions similar to those offered by contemporary historiography. As we have already underscored, domestic historiography has not dealt enough with issues of the periodical press, thus we lack real insight into press censorship. Taking the Belgrade periodical press reports on the German invasion of Poland as an example, we can say that censorship was not as present as it could have been.

УДК 317.75(497.11:4-15)
159.922.4(=163.41)
159.922.4(=1:497.16)

Оригиналан научни рад
Примљен: 10. 10. 2014.
Прихваћен: 16. 3. 2015.

Никола БАКОВИЋ
Међуопштински историјски архив у Чачку
e-mail: laonik.bakovic@gmail.com

**Источно од модернистичког раја.
Српски „увезени“ антимодернизам у делима *Чујте Срби!*
Арчибалда Рајса и *Црногорски човјек* Герхарда Геземана**

Апстракт: У чланку се анализирају дела *Чујте Срби!* (1928) Рудолфа Арчибалда Рајса и *Црногорски човјек* (1934) Герхарда Геземана као примери међуратног реакционарног модернизма. У њиховом „увезеном“ антимодернизму (који је делимично почивао и на наслеђу домицилних идеја словенофила и раних социјалиста), балканске традиције су преосмишљене као потенцијални извор регенерације европског социо-политичког система. Ослањајући се на неоромантичарске идеализације фолклора и ескапистичке фасцинације егзотичним друштвима, ове две ревитализације карактеролошких студија истовремено задржавају многе одлике модернистичког дискурса. Иако Рајс и Геземан деконструишу претходно доминантну слику историјског напретка као еквивалентног европеизацији Србије и Црне Горе, они истовремено конструишу статичну слику српско-црногорског друштва неспособног да еволуира од својих предмодерних корена.

Кључне речи: Арчибалд Рајс, Герхард Геземан, *Чујте Срби!*, *Црногорски човјек*, антимодернизам, светосавље, модерност, реакционарни модернизам

У многим интелектуалним кружоцима међуратне Европе владала је атмосфера дотрајалости и превазиђености до тада доминантног модела либералне демократије, *laissez-faire* капитализма и модернизма. Широм континента, бројни мислиоци су, уздрмани пустошењима која је донео Велики рат, тражили алтернативе *belle époque* парадигми неспутаног прогреса човечанства. Њихово незадовољство парламентарним системом и

версајским међународним поретком постепено је прерасло у општу интелектуалну реакцију против самих принципа европоцентричне модерности и просветитељских идеја рационализма и телеолошког цивилизацијског напретка. Поред Велике депресије која је погодила скоро све европске земље, у средњој и југоисточној Европи су крхке традиције либерализма и парламентарног система, параноја од ширења револуционарних идеја из Совјетског Савеза, као и наслеђени етнички конфликти додатно интензивирали кризу и погодовали ширењу конзервативне мисли.¹ Заједнички именитељ овим реакционарним покретима били су: политички конзерватизам, антипарламентаризам, традиционализам и преиспитивање западне интелектуалне супериорности над другим регионима и културама. Многи незадовољници, потакнути инхерентно модерном потребом за грађењем онтолошког склоништа уређености друштвеног живота путем разума, уместо путем религијских космологија (неповратно уништених рационализмом), тражили су палингенетски потенцијал за декадентну западну цивилизацију у алтернативним културним и друштвеним образцима „егзотичних“ култура и давних времена.²

У овом раду ће бити анализиран антимодернистички дискурс у деценијама двају западних интелектуалаца који су се преселили у Србију у време Првог светског рата и чија је потоња каријера остала тесно везана за ову земљу. У питању су политички тестаменти Арчибалда Рајса *Чујте Срби!* (1928) и студија Герхарда Геземана о црногорском националном карактеру *Црногорски човјек* (1934). Поред извесних поклапања у биографијама ових аутора (упркос томе што су рођени у Немачкој, суделовали су на српској страни у Великом рату), заједничко им је и то да су њихова дела значајни примери међуратне носталгије за предмодерним друштвено-културним нормама и деконструкције модерности и концепта историјског прогреса као усвајања европског модела. Уместо тога, они нуде примордијално дефинисану органицистичку визију друштва. Иако су Рајс и Геземан позитивно прихваћени због својих заслуга за Србију (Геземан се још за живота истакао као један од најбитнијих слависта свог доба, док је Рајс добио култни статус крајем 20. века, након открића његовог тестаamenta Србима), у досадашњим оценама њихових дела углавном су пренебрегнуте антимодернистичке црте и њихово место у српском конзервативном канону.³

1 Ivan T. Berend, *The Crisis Zone of Europe. An interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 22–29, 37–42; Donald J. Childs, *Modernism and Eugenics. Woolf, Eliot, Yeats, and the Culture of Degeneration*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 1–3.

2 Roger Griffin, "Tunnel Visions and Mysterious Trees: Modernist Projects of National and Racial Regeneration, 1880–1939", *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*, edited by Marius Turda and Paul J. Weindling, (Budapest: CEU Press, 2007), 442.

3 За релевантну анализу антимодернизма у домаћој међуратној књижевности видети: Zoran Milutinović, *Getting over Europe. The Construction of Europe in Serbian Culture*, (Amsterdam – New York: Rodopi, 2011). За особито вредан преглед и тумачење

У овом „увезеном“ антимодернизму (који је делимично почивао на интелектуалном наслеђу српских и руских словенофила и раних социјалиста), балканске традиције су преосмишљене као потенцијални извор регенерације „трулог“ међуратног политичког и друштвеног система (с тим што је Рајс заиста веровао у могућност ректификације грешака модерниста, док је Геземан експлицитно посматрао друштвени систем који је проучавао као прадавну фикцију). Позајмљујући мисли из романтичарске идеализације фолклора и ескапистичке фасцинације егзотичним предмодерним друштвима, као и из филозофије историје Освалда Шпенглера и филозофских постулата Анрија Бергсона, ове две ревитализације карактеролошких студија задржавају одређене одлике модернистичког дискурса, што се да видети у тумачењу значаја религије и употреби позитивистичког вокабулара. Иако су Рајс и Геземан овим текстовима деконструисали претходно доминантну слику историјског напретка као еквивалентног европеизацији Србије и Црне Горе, они су истовремено конструисали и статичну слику српско-црногорског друштвено-културног *хабитуса*,⁴ неспособног да еволуира од својих предмодерних корена.

У одвојеним анализама двају текстова биће тумачено гледиште њихових аутора на идентитетски сукоб између органски схваћеног патријархалног колектива и ратничког менталитета, с једне, и усвајања западног индивидуализма и модернизаторског прогресивног погледа на историју, с друге стране. То ће бити илустровано примерима преиспитивања читавог конструкта националног идентитета и српско-црногорске државотворности, секуларизованог тумачења српске религиозности и конзервативног става према родним односима. Потом ће два списка бити контекстуализована у погледу сродности с њима савременим српским и европским интелектуалним струјама и теоретски упоређена и смештена у контекст „реакционарног модернизма“.⁵ На крају, мисао Арчибалда Рајса и Герхарда Геземана биће позиционирана спрам концепта „балканизма“, као

страних утицаја на српску конзервативну/органицистичку мисао видети: Mirko Đorđević, „Srpska organicistička misao. Izvori i značenja“, *Srpska konzervativna misao*, priredio Mirko Đorđević, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003), 11–27.

4 Под *хабитусом* се подразумева „систем трајних, преносивих диспозиција, структурираних структура предвиђених да функционишу као структурирајуће структуре, тј. принципи који стварају и организују праксе и представе које могу бити објективно адаптиране у складу са сопственим исходима [...] *Хабитус*, производ историје, производи индивидуалне и колективне праксе – још историје – у складу са схемама створеним од стране историје. Он обезбеђује активно присуство претходних искустава која, похрањена у сваком организму у виду схема перцепције, мисли и акције, гарантују правилност пракси и њихову конзистентност током времена, поузданије од свих формалних правила и експлицитних норми.“ Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice*, translated by Richard Nice, (Stanford: Stanford University Press, 1990), 53–54 (превод Н. Б.).

5 Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 217–235.

оруђа егзотицизованог „подругојачења“ и имплицитног подвлашћења југоистока Европе као периферије запада.⁶

Пријатељско упозорење – тестамент Арчибалда Рајса српској нацији

Рудолф Арчибалд Рајс (1875–1929), рођен у немачкој покрајини Баден, студирао је хемију у швајцарском кантону Во. Поред академских мотива, разлог његовом пресељењу у Швајцарску, где су се још могле осетити традиције Француске револуције, наводно је био и претерани немачки конзерватизам. Након стицања доктората из хемије, предавао је на универзитету у Лозани, истовремено се специјализујући у фотографији код оснивача антропометрије Алфонса Бертијона. Након што се истакао као један од највећих европских стручњака у коришћењу фотографије у судским и истражним пословима, Рајс је 1909. године основао Институт за техничку полицију и криминологију у Лозани. С Рајсом на челу, та установа је развијала сигурносне системе за банке широм Европе, као и систем техничке полиције у Бразилу и Русији.⁷ С избијањем Великог рата, добио је позив од српске владе да сачини извештај о ратним злочинима аустроугарске војске у области Мачве и Подриња. Како би осигурао финансијску независност, прихватио се извештавања за неколико европских листова.⁸ Након објављивања извештаја о злочинима аустроугарских војника,⁹ Рајс остаје до краја рата у српској служби и наставља се у Београду (наводно је био пета особа која је ушла у ослобођену престоницу). Због континуираног сукоба с политичком елитом Краљевине СХС и разочарања послератним дешавањима, одбацио је планове о оснивању техничке полиције у Београду и запослио се у Народној банци.¹⁰ Убрзо након објављивања мемоара,¹¹

6 О појму балканизма и његовом односу према Саидовом концепту оријентализма (Edward W. Said, *Orientalism*, (New York: Vintage Books, 1979)) видети: Milica Bakić-Hayden, *Varijacije na temu 'Balkan'*, (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2006), 31–52; Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, (Oxford: Oxford University Press, 2009), 3–20. За дискусију о примењивости оријенталистичке парадигме на (само)перцепцију Балкана наспрам Европе видети: Diana Mishkova, „Symbolic Geographies and Visions of Identity. A Balkan Perspective“, *European Journal of Social Theory* 11, (2008), 237–256. Ради оградивања од семантичке есенцијализације појмова „истока“ и „запада“, ови термини ће у овом раду бити писани малим почетним словом.

7 Слађана Бојковић, Уместо биографије Р. А. Рајса, у: Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби!*, превео Драган Кебељић, (Београд: Историјски музеј Србије – Горњи Милановац: Дечје новине, 1997), 19–21.

8 Зденко Левентал, *Швајцарац на Кајмакчалану: Књига о др Рајсу*, (Београд: Просвета, 1984), 47–51.

9 Rudolf Arčibald Rajs, *Austro-bugaro-nemačke povrede ratnih zakona i pravila*, (Krf: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1918). За анализу овог извештаја с аспекта војне историје видети: Bastian Matteo Scianna, „Reporting Atrocities. Archibald Reiss in Serbia 1914–1918“, *The Journal of Slavic Military Studies* 25/4, (2012), 596–617.

10 Сава М. Ђорђевић, *Споменица др Рајсу: Од срца к срцу*, (Београд: Јединство, 1930), 131–132.

11 Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима: Саопштења једнога*

умро је 1929. у својој вили на Топчидеру. У складу с покојниковом жељом, срце му је сахрањено на Кајмакчалану, попришту битке из 1916.¹²

Спис *Чујте Срби!* (*Ecoutez, les Serbes!*), последњу поруку својој усвојеној нацији, Рајс је написао на француском језику 1928. године. Аутор је експлицитно тражио да се тај текст објави постхумно, оставивши откуцани рукопис на чување свом пријатељу Сави Микићу.¹³ Ипак, иако су српски историчари били упознати с његовим постојањем,¹⁴ спис је у целини преведен на српски језик и објављен тек 1997. Сам текст је подељен у четири одељка: *О вашем народу* (који је опет подељен на *Ваше врлине* и *Ваше мане*), *О политичарима*, *О интелигенцији* и *О омладини*.

У првом делу, Рајс даје опширан преглед особина српског народа, покушавајући да их објасни историјским околностима у којима су се Срби развијали. Као српске врлине наводи: храброст, патриотизам, амбивалентан однос према религији, гостољубивост, милост према непријатељу и „демократичност“.¹⁵ С друге стране, националне мане укључују: лењост, запостављање сеоских корена, незахвалност и кварљивост карактера. Занимљиво је да је већина негативних особина објашњена као одступање од српске природе, узроковано деловањем „отуђених елемената“, тј. интелектуалаца и политичара. Главни узрок ових одступања јесте индивидуализам образованих слојева, насупрот комунитарној солидарности патријархалног система *задруге*. Посебно је истакнута српска тежња демократији, јер је Рајс установу *задруге* сматрао исконски меритократском скупином једнаких, у којој је појединац цењен по својим људским карактеристикама, а не по племенитом пореклу или богатству. Овакав прототип директне демократије супротстављен је „лажној“ парламентарној демократији, која је служила као пуки изговор за институционализацију неједнакости и угњетавања од стране елита. По Рајсу, корени оваког егалитарног друштва леже у вишевековној страниој владавини, под којом је Србима било онемогућено да акумулирају материјалне ресурсе неопходне за друштвено раслојавање.¹⁶ Иако Рајс признаје да је „демократичност“ нераслојеног друштва последица рационалних политичких и економских околности, с временом је она прерасла у интернализовану психолошку особину читавог етноса. Глорификација *задруге* као отеловљења истинске демократије и једнакости била је присутна у интелектуалној мисли у Србији још од Владимира Јовановића,¹⁷ али су њен епитом биле идеје Светозара Марко-

пријатеља из тешких времена, (Београд: Државна штампарија Краљевине СХС, 1928).

12 Левентал, н. д., 228–229.

13 Милић Ф. Петровић, „О рукопису Р. А. Рајса *Чујте Срби!*“, у: Р. А. Рајс, *Чујте Срби!*, 18.

14 Историчар Зденко Левентал је први превео и објавио делове рукописа у својој биографији Арчибалда Рајса (Левентал, н. д., 179–212).

15 Рајс, *Чујте Срби!*, 30–46.

16 *Исто*, 32–35.

17 Diana Mishkova, „Balkan Liberalisms. Historical Routes of a Modern Ideology“, *Entangled Histories of the Balkans II. Transfers of Political Ideologies and Institutions*, edited by Roumen

вића, који је управо у задрузи видео посебну стазу којом се могло створити праведније друштво засновано на колективној својини и аутономији малих заједница удружених у федерацију.¹⁸ Рајс је умногоме делио ове идеје, али их ставља у потпуно други контекст. Његова визија је лишена сваког кокетирања са социјализмом или федеративним моделом, док је задруга виђена не као средство којим би се српско друштво модернизовало, већ као замена самој модернизацији, која неминовно води потчињавању страним интелектуалним концепцијама.

Рајс позитивно вреднује српску нерелигиозност у догматском смислу. Иако Срби верују у одређену вишу силу, они никад нису могли прихватити библијског бога, већ су претворили православно хришћанство у секуларну херојску народну традицију, у којој њихов бог пре подсећа на народне јунаке попут Краљевић Марка или хероје Великог рата него на ново-заветног Христа. Кроз српску историју свештеници су деловали више као убеђене патриоте, посвећене профаним националним циљевима, него као продуховљени душебрижници. Рајс опомиње Србе да никада не напусте такав секуларни однос према религији, како не би изгубили сопствену националну есенцију.¹⁹ Овде се крије занимљива паралела с глорификацијом изузетне улоге Срба у хришћанском свету израженом у теологизованом тумачењу српске историје коју је дао Рајсов савременик Николај Велимировић (касније допуњеном активношћу Јустина Поповића и конзервативног покрета *богомољаца*).²⁰ Код Велимировића, који је строго одвајао западни тип духовности (блискији човеку) од источног, „азијатског“ (ближег богу), присутан је жал за изгубљеним српским вредностима које су заменили западни утицаји. Он то „златно доба“ смешта у време св. Саве (отуда и назив „светосавље“ или „савинство“).²¹ За разлику од Велимировића, који

Daskalov and Diana Mishkova, (Leiden–Boston: Brill, 2014), 131–132.

- 18 О његовом виђењу улоге задруге у модерној српској историји видети: Светозар Марковић, „Србија на истоку“, *Сабрани списи* III, (Београд: Култура, 1965), 196–221 и Светозар Марковић, „Социјализам или друштвено питање“, *Сабрани списи* IV, (Београд: Култура, 1965), 363–370. Подробну анализу Марковићевих идеја и њихових извора, као и утицаја Марковића на програм и деловање Радикалне странке дала је Латинка Перовић у: *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, II: Идеје и покрет Светозара Марковића, (Београд: Rad, 1985). Идеје о компатибилности задруге и модернизације биле су на трагу руских народњака и балканских либерала почетком друге половине 19. века (нпр. Николае Балческу и Љубена Каравелова) и представљале су прелазну фазу између некритичког емулирања западног модела код либерала и (Рајсу савременог) потпуног одбацивања концепта модерности (Mishkova, „Balkan Liberalisms“, 133–142).
- 19 Рајс, *Чујте Срби!*, 31–32.
- 20 Maria Falina, „Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion“, *SZRRK* 101, (2007), 515–519; Đorđević, *n. d.*, 21–24. О главним теолошким постулатима владике Николаја и његовој вези с идејама богомољаца видети: Николај Велимировић, *Национализам светог Саве: Српски народ као Теодул*, (Београд: Ихтус/Светосавска књижевна заједница, 2001) и Јустин Поповић, *О духу времена*, (Београд: Политика – Народна књига), 2005.
- 21 Tomas Bremer, *Vera, kultura i politika. Eklezijalna struktura i ekleziologija u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u XIX i XX veku*, prevela Drinka Gojković, (Niš: Gradina–JUNIR, 1997), 103, 108–109.

ламентује над потискивањем хришћанства (црвене нити која је конституисала културни и материјални идентитет Европе), истовремено истичући супериорност још увек агилног словенског православља над другим облицима духовности,²² Рајс управо у догматској површности и флексибилности српске цркве види вредност коју ваља одржати живом.

Рајс је гајио јаке антиполитичке ставове, на шта је сигурно утицао и крах парламентаризма у Краљевини СХС.²³ Његова дубока разочараност покушајима увођења парламентарне демократије у источним деловима Европе („старац нагрижен болештинама“) додатно је продубљена веровањем да широке масе треба да буду искључене из учешћа у политици. Његово објашњење таквог размишљања није било да су масе недостојне или неспособне за тако нешто, већ да „[т]ри четвртине становништва тражи само могућност мирног живота и да има оно најнеопходније за живот. Њих ни најмање не занима политика и само траже да се земљом добро управља“.²⁴ Стога Рајс предлаже корпоративни сталешки систем у којем ће држава бити вођена попут предузећа. Парламент би био замењен сталешким „административним саветом“ од 25 чланова, који би чинили „представници свих делатности у земљи: сељак, радник, газда, индустријалац, занатлија, послодавац, представник слободних професија, научни радник, банкар, трговац, војник итд“. Чланови овог тела били би изабрани кроз регионално представљање припадника одређеног занимања (дакле, избори као надметање партија не би више постојали). Министри би били бирали у складу са својом стручношћу, а не политичком припадношћу, тиме додатно маргинализујући политичке странке, док би власт краља била проширена.²⁵ Сличност с фашистичким системом тог времена није случајна. Рајс неколико пута препоручује Мусолинија и његову хомогенизацију италијанског друштва као узор српском народу, видећи у таквом систему једини начин да Срби избегну све слабости демократије и припреме се за неминован напад вечито империјалистички настројене Немачке.²⁶

Поред дивљења Мусолинију, Рајс препоручује и свеобухватно приближавање Срба њиховим „природним савезницима“ Италијанима, са којима је пријатељство нарушено услед територијалних аспирација

22 Исто, 112.

23 Рајс је спис *Чујте, Срби!* завршио 1. јуна 1928. године, 19 дана пре атентата на посланике Хрватске сељачке странке у Скупштини Краљевине СХС, догађаја који је непосредно утицао на укидање парламентаризма.

24 Рајс, *Чујте Срби!*, 69.

25 Исто, 70–72.

26 Исто, 55. Занимљиво је упоредити Рајсов став према демократији с Леонтјевљевом анализом словенског идентитета (Константин Леонтјев, *Византизам и словенство*, превели Марија Марковић и Бранислав Марковић, (Београд: Логос, 1996), 59). Обојица критикују скоковито усвајање европских норми ради тобожњег напретка, с тим што Рајс такво имитирање Запада сматра непотребним, пошто Срби имају своју сопствену демократију задруге.

Словенаца и Далматинаца²⁷ (нејасно је да ли се потоњи сматрају регионалним ентитетом или етничком скупином). С тим у вези, занимљиво је да се Рајс кроз читав текст фокусира искључиво на Србе, потпуно игноришући чињеницу да су они тада живели у мултиетничкој држави. Његово схватање националих идентитета показује се као есенцијалистичко (што је у очигледном раскораку с његовом сопственом биографијом), поготово у делу посвећеном Македонцима, чији је „заборављени“ српски идентитет требало само „ренационализовати“, али неспособна политичка елита ни то није умела.²⁸ Генерализујуће етикете које Рајс даје одређеним нацијама (попут Немаца, империјалистички настројеног „човека са Севера“)²⁹ прате његову карактеризацију Срба, чије историјски стечене „мане“ и „врлине“ временом бивају интернализоване и етницизиране.

Рајсов однос према српској интелигенцији је врло критичан. Он је интелектуалце (с неким изузецима, попут „национално свесних“ Слободана Јовановића и Јована Скерлића)³⁰ сматрао главним кривцима за неуспелу модернизацију, јер су је вршили кроз површно и некритичко усвајање западних модела. Према Рајсу, „[љ]убомора ваше ‘интелигенције’ се добро слаже са зачуђујућом површношћу. Људи виде само спољни сјај, а садржајем се не баве“.³¹ Јаловост интелектуалне елите највише се огледала у наметнутој деаграризацији привреде и образовном акценту на гимназијском и универзитетском образовању (три универзитетска центра су била превише за Краљевину СХС), који су уништавали пољопривредни потенцијал државе. Пошто сељаштво чини срж српског менталитета, интелектуалци образовани у иностранству били су отуђени од те суштине, и самим тим некомпетентни да представљају народне интересе. С друге стране, они који су се образовали у Србији пролазили су кроз врло површан и корумпиран образовни систем.³² Тиме је Рајс оставио врло суморну (али и патерналистички формулисану) слику српског интелектуализма, према којој су Срби, као европска „другост“, због своје „природне“ интелигенције неподобни за високо образовање у западном смислу јер оно квари њихову инхерентну мудрост.

Занимљиво је приметити обрт у перцепцији генерацијског јаза између „старог“ и „новог“, средишњој тачки прогресивистичког метанаратива *лепе епохе*. *Чујте Срби!* слави традиционалне вредности старих генерација и осуђује младе нараштаје као недостојне предака. С посебним жаром

27 Рајс, *Чујте Срби!*, 55.

28 Исто, 75–77.

29 Исто, 54.

30 Рајсово издвајање Јована Скерлића је занимљиво с обзиром на то да је Скерлић, и поред тога што је критиковао западни империјализам и декадентне романтичаре, био велики апологета свих западних друштвених норми усмерених ка напретку (Milutinović, *n. d.*, 30).

31 Рајс, *Чујте Срби!*, 41.

32 Исто, 33.

Рајс се обрушио на еманципацију жена. Није штедео на циничним коментарима о менталној подређености жена (уз ретке изузетке попут Марије Кири, којој је одао признање искључиво због заслуга њеног мужа), која за последицу има то да девојке на универзитетима живе неуредно, заражују се сифилисом и врше абортусе у болницама.³³ У Рајсовом односу према женама и ограниченим донетима њихове еманципације у Краљевини СХС, као и у песимистичкој оцени духовних стремљења младе генерације види се противљење универзалној примени концепта индивидуалне слободе, као рушиоца органског јединства нације и устаљених односа моћи у друштву.

Спис *Чујте Срби!* је доживео огромну популарност и талас реиздања након свог првог штампања у Србији током деведесетих година 20. века. И поред тога што је Рајсова анализа српског карактера прихваћена као ахисторично валидна чак и у данашње време,³⁴ она треба да буде посматрана унутар међуратног радикално конзервативног контекста, првенствено због њене осуде узалудних покушаја „модернизацијских каснилаца“ да емулирају западне узор. Рајс је понудио Србима алтернативну визију модерности, која претпоставља повратак колективистичким сеоско-патријархалним традицијама. Таква „модерност“ раскида с неким од најбитнијих идеја епохе просвећености попут еманципације појединца од хомогености колектива, либералне демократије, урбанизације и реконфигурације родних и генерацијских односа. Иако у појединим тачкама близак клерикалном антимодернизму верских обновитеља попут Николаја Велимировића, који су пут ка васпостављању националне хомогености спрам индивидуалистичког партикуларизма видели пре свега у повратку религије у јавни живот и у глорификацији православног словенства,³⁵ у Рајсовом тексту криза духовности нема чак ни ефемеран значај у поређењу са „световним“ факторима декаденције.

33 Исто, 84–85.

34 Како је српска културна и политичка елита током деведесетих година 20. века открила Арчибалда Рајса и консензуална афирмација коју спис *Чујте Срби!* од тада ужива међу најразличитијим струјама у српском друштву заслужују посебно истраживање. Оно што на овом месту вреди поменути јесте парадокс да се овај спис и међу националистичким и међу грађански оријентисаним, и међу анти и про европским круговима тумачи као актуелна и још увек валидна интерпретација тренутног стања друштва и као легитиман модел који вреди пратити. Истовремено, инхерентно антимодернистичка и радикално конзервативна порука самог текста је игнорисана. За теоријски добро потковану и тематски релевантну студију у коју би се пример коришћења Рајсовог списка у јавном дискурсу могао уклопити видети: Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početku dvadeset prvog veka*, (Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2009).

35 Овакво виђење узрока европске кризе је на трагу Алексеја Хомјакова, који сматра да су, без потпоре у религији, морална начела у пракси неодржива (Алексеј Хомјаков, *Црква је једна. Изабрани богословски списи*, (Београд: Zepher Book World, 1999), 123).

Humanitas heroica – црногорска карактерологија Герхарда Геземана

Герхард Геземан (1888–1948) је рођен у немачком граду Лихтенбергу. Након стицања доктората из филологије 1913. године, одбио је истраживачку позицију на универзитету у Лајпцигу код чувеног лингвисте Аугуста Лескијена, пошто је желео да се упозна са словенском културом на непосреднији начин, тј. радећи као професор немачког и латинског у београдској Првој гимназији. Додатан мотив за његово пресељење у Србију сигурно је била и емотивна веза (касније крунисана браком) с Магом Магазиновић, необичном представником малобројне српске женске интелигенције тог доба.³⁶ Убрзо по избијању Великог рата, Геземан се пријавио у медицинско особље и с трудном супругом пратио повлачење српске војске кроз Албанију, које је касније описао у свом ратном дневнику.³⁷ Након завршетка рата и разлаза с Магазиновићевом, поново се оженио и преселио у Чехословачку да би предавао на немачком универзитету у Прагу. У академским круговима се истакао својом анализом *Ерлангенског рукописа*, најстарије сачуване збирке јужнословенске епске поезије.³⁸

У Прагу је Геземан 1934. објавио студију о карактеру Црногораца *Црногорски човјек: Прилог књижевној историји и карактерологији патријархалности* (*Der montenegrinische Mensch: Zur Literaturgeschichte und Charakterologie der Patriarchalität*). Девет година касније, проширио је своју студију референцама о другим древним херојским културама Европе (Корзиканцима, Пелопонежанима и Шкотима), објавивши је у Берлину под насловом *Heroische Lebensform* (преведено као *Чојство и јунаштво старих Црногораца*). Поред црногорског културног наслеђа, Геземан се бавио и типологијом бугарског књижевног јунака Баја Гања. Иако се Геземанов органицистички приступ етнографији уклапао у потребе све више расистички оријентисаног немачког проучавања источноевропских народа (*Ostforschung*),³⁹ нацисти су спречили објављивање његових превода срп-

36 Мага Магазиновић (1882–1968) је студирала је филозофију и балет у Немачкој, да би касније постала прва српска новинарка и светски призната кореографкиња. Детаљан опис Геземановог односа с Магом Магазиновић може се наћи у њеним мемоарима: Мага Магазиновић, *Мoj живот*, priredila Jelena Šantić, (Beograd: Clio, 2000).

37 Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, превео Радосав Меденица, (Београд: Српска књижевна задруга), 1984.

38 Герхард Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1925).

39 *Ostforschung* – појам којим се означава немачка етнографска школа са средиштем у Лајпцигу, која је средином двадесетих година 20. века почела да се бави истраживањем немачког живља у другим државама. С доласком нациста на власт, њихов рад се све више меша с еугеничким теоријама и отворено расистичким плановима депортације и мењања етничке карте Европе. Ingo Haar, "German Ostforschung and Anti-Semitism", *German Scholars and Ethnic Cleansing 1919–1945*, edited by Ingo Haar and Michael Fahlbusch, (New York: Berghahn Books, 2006), 1–5.

ских епова, социологије Бугара, као и монографију о Гогољу.⁴⁰ Напуштајући ослобођени Праг 1945. године, препустио је уништењу бројне необјављене радове. Остатак живота провео је у Немачкој, пишући кратке приче и романе полуаутобиографског карактера, од којих је само један роман објављен и то постхумно 1953, пет година након Геземанове смрти.⁴¹

У својој карактерологији Црногораца,⁴² Геземан тврди да напушта претходно доминантан филозофско-формалистички приступ народној књижевности и уместо њега примењује културно-историјски,⁴³ тиме се усредсређујући на социолошке и психолошке факторе који су допринели изградњи црногорског националног карактера. На самом почетку студије Геземан упозорава да друштвена форма коју проучава не одсликава какви су Црногорци заиста („емпирички“), нити какви су некад били, већ идеални карактер какав је требало да поседују.⁴⁴ Било му је јасно да су политичке и друштвене околности учиниле традиционалне обрасце социјализације немогућим и анахроним. И поред живописности патријархалних племенских предања и њиховог лаконизма, Геземан их сматра за остатке прадавних друштвених формација који изигравају чињеницу да су давно одиграли своју историјску улогу.⁴⁵ Као теоријску подлогу користи старогрчки концепт *агона* (физичко и морално такмичење), који види као суштину племенског колективизма. И поред снажне привржености Црногораца личној слободи, они нису били индивидуалисти у западном смислу (где појединац стреми да се разликује од заједнице), јер се у племену појединац труди да буде бољи од других поступајући у складу с истим моралним нормама као и остатак групе.⁴⁶

Геземан се није двоумио око етничког порекла Црногораца, које не само да је сматрао Србима већ је за њега Црногорац „највећи и најбољи Србин, он је квинтесенција српскодинарске душе“.⁴⁷ Ипак, етничка категоризација није била од првенственог значаја за његову анализу националних карактера. Много већи значај придавао је географији, моралности и заје-

40 Радосав Меденица, Предговор, у: Герхард Геземан, *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, превео Радосав Меденица, (Цетиње: Обод, 1968), 6–7. Занимљиво је да су нацисти Геземана још 1937. године сматрали „политички непоузданим“ због прихватања Фројдовога психоаналитичког модела и сарадње с професорима јеврејског порекла. (Max Clara, *Report on Professor Dr. Gesemann*, Prague, 2 June 1937, Bundesarchiv Berlin, NS 15/237, 120–135).

41 Меденица, Поговор, у: Геземан, *Са српском војском*, 212–213.

42 Иако је срж Геземановог истраживања црногорске патријархалности садржана у *Црногорском човјеку*, ради шире аргументације, у овом чланку биће консултован и превод *Чојства и јунаштва*. Иако је највећи део првог дела практично пренесен у потоњи, одређене разлике и допуне су од важности за анализу.

43 Меденица, Предговор, у: Геземан, *Чојство и јунаштво*, 3.

44 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 37.

45 Герхард Геземан, *Црногорски човјек: Прилог књижевној историји и карактерологији патријархалности*, превео Томислав Бекић, (Подгорица: ЦИД), 2003, 85.

46 Исто, 119.

47 Исто, 68.

дничком историјском искуству, који су Црногорце много више везивали за суседне Албанце и становништво Херцеговине него за Србе из Србије. Сличности у горштачкој патријархалности вукле су корене из пропасти феудалних државица пред налетом османске војске и потоње трибализације друштва.⁴⁸ Тако је атавистички карактер горштачких заједница био условљен историјским процесима, узимајући симболички облик регенерације и отпора окупатору.⁴⁹ При том, Геземан је концепт расе у црногорском друштву схватао не као биолошку категорију, попут тадашње научне мисли на западу, већ као менталну заједницу колективне патријархалне моралности.⁵⁰

Историјске околности су узроковале инхерентно аристократску природу црногорског друштва, у којем је појединац строго подређен ратничкој хијерархији агона, супротно принципима једнакости сељачке демократије која је владала у Шумадији.⁵¹ У складу с тиме, Геземан креира географски условљену лествицу херојских друштава. Херцеговци су у том погледу „најблажи“ (због близине Медитерана), Црногорци умерени због остатака етничке освешћености, док су Албанци највећи мегаломани и најнеопрезнији у свом хероизму.⁵² С друге стране, Срби и Македонци представљају поевропљене, тј. византинизоване колонисте који су одбацили своје племенско-патријархалне корене.⁵³ Снажан осећај за национални циљ и идентитет, као главна разлика црногорског хероизма од „дивље“ албанског, ипак је објашњен у географском пре него етничком смислу, уз наглашавање утицаја климе и топографије на динамику друштвених формација и бихевиоралних форми. У конструисању оваквих схема, Геземан је био свестан њихове фиктивне природе, те резервисан у погледу коришћења позитивистичке науке за истраживање колективних веровања. Тврдио је да се у националну свест урезује оно за шта људи верују да се десило, а не оно што се збиља догодило.⁵⁴ Овакво одбацивање позитивизма битно је за смештање Геземановог дела у општи интелектуални миље тога времена. Истовремено, његов акценат на географији као главном фактору у креирању карактеролошког прототипа нације базирано је на антрополошким истраживањима Јована Цвијића.⁵⁵

Хришћански морал и начин живота је за Геземана апсолутно некомпатибилан с црногорским карактером, јер се особине попут скром-

48 Исто, 57.

49 Исто, 50.

50 Исто, 184.

51 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 45–46.

52 Геземан, *Црногорски човјек*, 40–41.

53 Герхард Геземан, *Српскохрватска књижевност*, превео Владимир Вујић, (Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1934), 9–12.

54 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 61.

55 О главним одликама „динарске расе“ видети: Јован Цвијић, *Јединство и психички типови динарских Јужних Словена*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1999), 27–49.

ности и милости не могу сместити унутар ратничко-херојске културе.⁵⁶ Попут Рајсове напомене о српском свештенству, и Геземан њихово национално прегалаштво изводи из недостатка приступа образовању.⁵⁷ Стога је теолошко чистунство било замењено вером у моћ оружја и јунаке као што је Милош Обилић.⁵⁸ Ратови Црногораца против нехришћанских комшија вођени су више из национално-карактерних побуда, извирућих из ратничке психе, него из верске нетолеранције.⁵⁹ По Геземановом релативизовању цивилизацијске разноврсности, „напредна“ хришћанска дихотомија добра и зла не може се користити у појашњавању наводне „окрутности“ црногорског моралног кодекса, јер „Албанац који убија не мора да буде зао јер неће учинити ништа што му његов морал и традиција забрањују, док благајник каишар је углавном покварен, као и сваки посрнули европски човек“.⁶⁰ Ипак, неке моралне вредности хришћанства видљиве су и у црногорском јунаштву, које није почивало искључиво на физичкој снази, већ и на моралној праведности.⁶¹ Проблематизација хришћанског карактера црногорских традиција је врло битна, с обзиром на улогу коју је дискурс о митрополитском наслеђу династије Његош и о борбама против Турака играо у изградњи националне идеологије. Тиме је Геземан секуларизовао националну генезу Црногораца, сматрајући религију за нешто што је тек површински продрло у црногорску „душу“. Испод те површине, профане и предхришћанске вредности чиниле су основу колективних веровања. Снисходљив однос Црногораца према женама је објашњен муслиманским утицајима. Ипак, та мизогинија је релативизиована као специфичан начин изражавања црногорске културне посебности, пре него као остатак некакве варварске предмодерности.⁶²

Геземан је сматрао експанзију државног апарата и централизацију власти смртоносним ударцем племенским традицијама независних кланова. По њему, развој ауторитарне државе узроковао је проливање много више црногорске крви него било која од наводно варварских племенских пракси.⁶³ Државотворне активности династије Петровић довеле су до моралне дегенерације читаве нације, уносећи „уистину катастрофалне“ особине у национални организам, као што су злопамћење, љубомора, лукавост, издајство итд. Владајућа породица се тако понашала умногоме попут Османлија, иако с начелно добрим намерама.⁶⁴ Према Геземану, Петар II и

56 Геземан, *Црногорски човјек*, 125–126.

57 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 125.

58 Геземан, *Црногорски човјек*, 156.

59 *Исто*, 151.

60 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 18–19.

61 Геземан, *Црногорски човјек*, 144.

62 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 135.

63 Геземан, *Црногорски човјек*, 16.

64 *Исто*, 75.

Данило су погрешно сматрани представницима црногорског духа, јер су, у ствари, били Црногорци „какви јесу“, а не „какви би требало да буду“.⁶⁵ Геземан је отишао тако далеко да у владавини Петра II чак антиципира дарвинистичку борбу за самоодржање.⁶⁶ Оваква контроверзна деконструкција националног мита о Његошима као бастioniма српства и православља представила је црногорску државотворност као процес уништавања патријархалног јунаштва и морала и, уистину, несрећну аномалију у црногорској историји.

Слично Рајсовој перцепцији лењости као српске мане, и Геземан примећује црногорску несклоност занатима и физичком раду. Али ово за њега није негативна особина, јер ратнички менталитет не оставља простора развијању земљорадничког или произвођачког начина живота.⁶⁷ Стога, црногорска лењост је била резултат њихових друштвених и културних норми, по којима се појединац не просуђује на основу образовања, богатства или професионалног успеха, већ на основу јунаштва. Овде Геземан уводи концепт „јуначке сиромаштине“ као идеала којем савршени ратник мора стремити, и која стоји у супротности с моделом „доброг домаћина“. Чак се и обичај хајдучије мора схватити у смислу „витешке“ културе крађе, сродној феномену ловокрадица у горњој Баварској.⁶⁸ Геземан оштро критикује лицемерје с којим присталице „ускогрудог буржоаског менталитета“ осуђују овакве обичаје као ретроградне. Он релативизује хегемонистичку дихотомију између напредних и назадних друштава тврдњом да „назадност“ није ништа друго до постојање другачијих моралних принципа од оних који важе у буржоаском свету.⁶⁹ Предност традиционалне црногорске лењости, сиромаштва и крађе лежи у томе што патријархални јунак не може постати робом демонској моћи новца и похлепе.⁷⁰ Кроз идеализацију обичаја Црногораца, Геземан је критиковао малограђански морал западне буржоазије и проблематизовао је тумачење експанзије капитализма као линеарно схваћеног напретка с економског, етичког и историјског становишта.

У сржи Геземановог бављења црногорском *humanitas heroica* лежи мисао да нације које се из западне перспективе сматрају „назадним“ поседују сопствену културу, која се мора анализирати према специфичним мерилима, уместо лицемерног и вештачког усклађивања са западним критеријумима. Тако Геземан усваја Буркхартово виђење културе као универзалне особине целог човечанства,⁷¹ проблематизујући превласт западног дискурса о постепеном ширењу напретка и модерности са запада на ис-

65 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 74.

66 Геземан, *Црногорски човјек*, 270.

67 *Исто*, 108–109.

68 *Исто*, 89–90.

69 *Исто*, 110–111.

70 Геземан, *Чојство и јунаштво*, 92.

71 *Исто*, 15.

ток. Извртањем окцидентоцентричног гледишта доказује се не само да племенске традиције поседују одређене културне вредности већ и да су те вредности у неким аспектима супериорне у односу на оне које владају у организованим државама, и да патријархална заједница нуди исту врсту физичке и моралне заштите својим члановима као и кодификовано уставно-законско устројство.

Геземанов изгубљени рај, Рајсов рај (joш не)повраћен

Арчибалд Рајс и Герхард Геземан имају много тога заједничког, не само у погледу њиховог дискурса о Србима већ и самих животних токова. Обојица Немци, преселили су се у Србију у бурним годинама краха *лепе епохе*, иако с различитим мотивима (Рајс да би спровео професионалну истрагу, Геземан да би задобио непосредан увид у културу коју је изучавао). И поред немачких корена, обојица су остали у српској служби и пратили су српску војску у повлачењу кроз албанске планине током зиме 1915/16. Ово прочишћујуће искуство непосредне смрти и уништења читаве земље, а потом и ослобођење и стварање увећане државе 1918. године, зацементирало је везаност двојице Немаца за своју усвојену земљу и сународнике. Њихова дела се стога не могу разумети без разматрања директног и личног доживљаја српског ускрснућа коме су били сведоци. Оба аутора су доцније објавила своје личне импресије из ових тешких дана, остављајући писани траг о томе како су корени њихове адулације идеализоване српске нације поникли у тифоидним логорима Албаније и крвавим бојиштима Македоније.

Непосредан доживљај успеха српске војске вероватан је извор Рајсове и Геземанове етницизације војничког начина живота и ратничког менталитета као инхерентне српске карактеристике. Субјективизовани *Fronterlebnis* је код обојице инспирисао паралеле између легендарних средњовековних јунака и њима савремених војевача балканских ратова и Великог рата, представљајући храброст српских војника као ахисторичну и ванвременску особину читавог народа, способну да премости динамику историјске промене. Док је Рајс славио палу генерацију раног 20. века, за Геземана је зенит јунаштва био у предмодерном горштачком друштву Црне Горе. Паралеле с митском прошлошћу требало је да дају смисао трагичној судбини те генерације и могу се схватити као транслација косовског завета, у којем смрт у боју „одлаже“ неумитно падање покојника у заборав живих, али и обезбеђује достојан статус у оностраном.⁷² Сходно томе, ова два метанаратива су инспирисана примордијалном индиферентношћу пред смрћу, која пркоси логици модерног (самим тим западног) човека.

72 Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008), 232–238.

Идентификација идејних основа *Црногорског човјека* и *Чујте, Срби!* тежак је задатак с обзиром на то да аутори не наводе експлицитно своје узор и изворе, али се кроз текстуалну анализу ипак може наслутити разграната мрежа како европских тако и домаћих интелектуалних утицаја, или макар сродника. Епистемолошка основа обају текстова почива на хуманистичком песимизму и фаталистичком схватању историје Освалда Шпенглера, који је у свом монументалном делу *Пропаст запада* формулисао идеју о цватућој руској култури као будућој наследници свенуле Европе, истовремено осуђујући покушаје пресађивања европских модела на друга и другачија друштва.⁷³ На метафизичком нивоу, да се приметити сличност између потраге за српско-црногорском (изгубљеном) етничком суштином и концепта „животног полета“ (*élan vital*), нематеријалне силе која се својом стваралачком дивергентношћу опире инволуцији материјалног света (односно тежњи ка хомогенизацији материје).⁷⁴ На тај начин, еволуционизмом инспирисани постулати филозофије Анрија Бергсона и Вилијама Џејмса (унеколико слични Леонтјевљевом разматрању о погубности уједначавања цивилизација)⁷⁵ у овим списима отеловљују дијалектички однос између сложености састава и једноставности функционисања органски схваћеног људског колектива. Пренесено с поља еволуције на терен историје, окцидентоцентрична хијерархија друштвених форми уступа место вечном гранању дивергентних, али међусобно једнаких култура.⁷⁶

Прожимање разнородних традиција очитује се, између осталог, и у Рајсовом комбиновању марковићевске глорификације задруге с идејама руских антизападњака, као и у Геземановом спајању карактеролошке антропологије с ревитализованим визијама „племенитог варварства“ као алтернативе опадајућој западној цивилизацији. Утицај динарске антропогеографије Јована Цвијића не може се пренебрећи у Геземановом објашњењу горштачких друштвених норми, пре свега у његовом супротстављању планинског племенског менталитета „припитомљеној“ задружној заједници досељеника у Шумадији и Војводини.⁷⁷ Пада у очи и сличност с

73 Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, (München: C. H. Beck, 1923), 789–794, 954.

74 Анри Бергсон, *Стваралачка еволуција*, превео Филип Медић, (Београд: Космос, 1932), 99–107. Владимир Вујић је *élan vital* превео као „животни/стваралачки замах“ (Владимир Вујић и Првош Сланкаменац, *Нови хуманизам*, (Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1923), 28–29).

75 Леонтјев у самом појму једнакости (у смислу хомогенизације друштвених слојева и културних група) види знак опадања цивилизације (Леонтјев, *н. д.*, 38).

76 Тако Бергсон побеђа тобожњу супериорност људске интелигенције у односу на животињски инстинкт и биљну умртвљеност (А. Бергсон, *н. д.*, 134–142, 147).

77 Овакав снажан акценат на географији слаже се с доцнијим закључцима Владимира Дворниковића о Југословенима као „просторној нацији“, формираној првенствено географским и климатским условљавањем, која се још увек борила да постане „временска нација“, одређена историјским процесима (Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, (Београд: Просвета, 2000 [1939]), 251–252).

бергсоновским антиинтелектуализмом Владимира Вујића (који је и преводио Геземана на српски), усмереном ка превазилажењу „механицистичког рационализма“,⁷⁸ као и с идејама Милоша Ђурића о српској култури као синтези истока и запада (метафорички описаној као срастање Дрвета Знања и Дрвета Живота).⁷⁹ Слична струјања су присутна и у делима српских књижевника тог доба, попут Милоша Црњанског (*Суматра*), Растка Петровића (*Бурлеска господина Перуна бога грома, Африка*) и Момчила Настасијевића (*Међулушко благо, Из тамног вилајета, Ђурађ Бранковић*), као и у зенитистичком покрету Љубомира Мицића и хипнизму Радета Драинца.⁸⁰ Еклектицизам њихове жеље за разарањем садашњице и жудње за непосредним и праисконским водио их је од хипермодерног експресионизма до неоромантизма као бег од модерности, узрокујући „слом послератне модерне“ на размеђи треће и четврте деценије двадесетог века. Слична чежња за „одбацивањем очева и прихватањем дедова, оних које су очеви били одбацили“,⁸¹ повела је и „однемчене“ Рајса и Геземана до денунцијације интелектуализма као нечег бездушног, слабог и декадентног. Тиме су се њих двојица придружила парадоксалној плејади југословенских интелектуалаца који су славили балкански примитивизам као антипод и лек дегенерисаној Европи.⁸²

Према Макс Веберу, наратив о константном напретку човечанства, у којем се неспутана интелектуализација и јачање централизованих националних држава представља као линеарно телеолошко ширење цивилизације са запада на исток, довео је до обесмишљавања живота и својеврсног „отрежњења света“ (*Entzauberung der Welt*), у којем зачарани круг интелектуализма и „гвоздени кавез“ рационализације чине човека „уморним од живота“ (*lebensmüde*) уместо „животом засићеним“ (*lebensgesättigt*).⁸³ Концепт „отрежњења“ се може узети као полазна тачка Геземановог и Рајсовог трагања за алтернативом декадентној садашњици, несрећном исходишту либерализма који је довео до неоснованог егоизма и моралног кварења. У таквом систему, номинално меритократска природа

78 Вујић и Сланкаменац, *н. д.*, 17–20, 35–43. О Вујићевом односу према Бергсоновој и Џејмсовој критици интелектуализма видети: *Исто*, 167–179.

79 Милош Ђурић, *Пред словенским видицима. Прилози философији словенске културе*, (Београд: Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића и друга, 1928), 63–65.

80 Драгиша Витошевић, *До Европе и натраг. Огледи II*, (Горњи Милановац: Дечје новине, 1989), 358, 366, 403; Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, (Београд: Просвета, 2002 [1983]), 1073–1100.

81 Витошевић, *н. д.*, 378.

82 О сукобу неопримитивистичких струјања међу југословенски оријентисаном елитом и расистичких пројеката хрватских националиста видети: Rory Yeomans, „Of Yugoslav ‘Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars. Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“, *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*, edited by Marius Turda and Paul J. Weindling, (Budapest: CEU Press, 2007), 97–102.

83 Max Weber, „Wissenschaft als Beruf“, *Max Webber. Schriften 1894–1922*, herausgegeben von Dirk Kaesler, (Stuttgart: Kröner, 2002), 485–491.

модерне демократије и грађанског друштва, у којем је појединац наводно слободан од стега друштва у развијању сопствених квалитета, служи као пука фасада за неограничену власт друштвено и економски привилегованих. Супротно штетном индивидуализму, предмодерне заједнице попут србијанске задруге и црногорског трибализма нудиле су систем у којем је појединац могао бити објективно процењен по личним заслугама (било моралним, било ратничким), уместо по економском или класном статусу.

Рајс и Геземан нису били усамљени у преиспитивању интегритета српске интелектуалне елите, односно систематске концентрације политичке моћи у рукама државне бирократије. Глорификација сеоског живота и ратничког патријархата могла је наћи плодно тле у српском политичком дискурсу, увелико базираном на антиурбаном и традиционалистичком популизму претходних деценија.⁸⁴ Додатан отклон од предратног либерализма је и правдање подређеног положаја жене у друштву. Рајс је много експлицитнији у том погледу, што се може приписати колико принципијелном противљењу идејама индивидуалне слободе толико и личној мизогинији, која извире из његове реторике. С друге стране, Геземан је неутралнији у свом суду о „херојској стидљивости“ црногорских мушкараца. Он претежно покушава да пред западним читаоцима одбрани патријархалне родне односе, представљајући их као културну специфичност која се мора посматрати на сопственој скали моралних вредности. Одбацивање развитка на пољу културе и државотворства оствареног у 19. веку ставља оба текста у шири контекст међуратног интересовања за карактерологију етничких група (сам Геземан се бавио и бугарским националним карактером), усмереног ка дефинисању друштвених и регионалних слојева који отеловљују „исконске“ националне особине.⁸⁵ Својим проучавањем генезе српског националног карактера, ови аутори репрезентују рационалистичке тенденције у карактеролошким испитивањима, која су се одрекла романтичарског трагања за ирационалном „душом“, „бићем“ или „генијем“ народа и окренула се историцизирању националних карактеристика у светлу динамичних и флуидних психолошких слојева.⁸⁶ Ипак, треба напоменути да Рајсова и Геземанова тумачења етничких и културних различитости немају еугеничку димензију, насупротив многим европским савременицима.⁸⁷

84 Видети: Dubravka Stojanović, "Rural against Urban: Anti-Urban Discourse and Ideology in Early Twentieth Century Serbia", *Ethnologia Balcanica* 9, (2005), 65–80.

85 Katherine Verdery, Introduction, in: *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*, edited by Ivo Banac and Katherine Verdery, (New Haven: Yale Center for International and Area Studies, 1995), xiii–xiv. Видети такође: Balazs Trencsenyi, „Peasants Into Bulgarians, or the Other Way Round: The Discourse of National Psychology“, *Locations of the Political*, in: *IWM Junior Visiting Fellows' Conferences* 15, edited by S. Gorman, (Vienna, 2003).

86 Дворниковић, н. д., 60.

87 Рајс и Геземан потпуно игноришу идеје југословенских савременика о могућностима укрштања јужнословенских „племена“ у нову, супериорнију расу (видети: Yeomans, n. d., 90–94, 104–110). О европским еугенистима видети: Herf, n. d., 28; Childs, n. d., 1–22.

Занимљиво је да и Рајс и Геземан редефинишу улогу религије (у смислу духовног искуства) као градивног елемента српског карактера, представљајући Србе као инхерентно нерелигиозну нацију, која је усвојила формалности хришћанских обреда тек као фасаду правој српској народној религији, култу палих јунака и војсковођа. Свештенство је представљено више у националистичком него клерикалном светлу, као водиља патриотизма. Док је Рајс сматрао овакву псеудорелигиозност неопходним предусловом за опстанак српског идентитета, Геземан је додатно умањio важност верских догми третирајући Црногорце и Албанце као једну те исту културну групу, у много чему супротстављену питомијој култури Србијанаца. Ако се на Геземанова запажања примени Диркемова теорија о пореклу религије, по којој је она пренесено обожавање моћи стварно егзистирајућих друштвених норми над појединцем,⁸⁸ може се закључити да је патријархално друштвено уређење с изражено ратничком културном матрицом деловало као брана дубљем инфилтрирању хришћанских идеала, и самим тим модификовало црквену организацију и верску праксу у Црној Гори. С тим у вези, сличност црногорског односа према религији с оним у самој Србији (који описује Рајс) може се тумачити као заједнички дубински фрагмент ратничко-индивидуалистичког друштвеног система који се колонизовањем питомијих области и усвајањем земљорадничког начина живота изгубио.

Иако Рајс и Геземан нису били једини који су умањивали значај религије за развој српског идентитета,⁸⁹ њихова је интерпретација представљала супротност верски мотивисаном национализму Николаја Велимировића, подједнако критички настројеног према западним вредностима. Велимировић, и након њега богомољци (под очигледним утицајем руских словенофила, посебно Константина Леонтева) створили су конструкт Срба као сакрализоване, „изабране“ нације, чија сврха постојања лежи у духовној посвећености идеологији светосавља. И поред тога што су Рајс и Геземан сматрали српску улогу у хришћанском свету јединственом и мисионарском, њихове концептуализације откривају значајна епистемолошка одступања од клерикалног тумачења српске историје. Иако је посредан утицај словенофилских идеја свакако присутан у издвајању српског народа као посебног (нпр. подударност Рајсове дифамације Немаца и Велимировићевог описа „романско-германске болести“⁹⁰ европске цивилизације), у овим двама списима недостаје словенство као саставни елемент српског духа. У том смислу, код њих није било места есхатолошки изра-

88 Emile Durkheim, *Elementary Forms of Religious Life*, translated by Karen Elise Fields, (New York: Free Press, 1995), 208–211.

89 О распрострањености верске равнодушности међу српским грађанским слојем видети: Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере, приватно и јавно“, *Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, (Београд: Клио, 2007), 636–645, 663–665.

90 Bremer, *n. d.*, 113.

женој „сакрализацији нације“, већ секуларно нормираној „национализацији религије“.⁹¹ Оваква интерпретација се умногоме поклапа с потоњим тумачењима „народног православља“ као резултата вишевековне комуникације црквене организације с народом.⁹² „Народни ниво“ православља, насупротив „црквеном“ и „индивидуалном“, подразумева амалгам хришћанских и прехришћанских веровања и пракси, уз фаворизацију сопственог народа, који због своје изабраности има посебно присан однос с богом те се од њега не захтева теолошка ерудиција и догматска доследност.⁹³

Ипак, не могу се превидети и значајне разлике између две реконцептуализације српске прошлости. Прво, пада у очи да је Рајсов став према индивидуализму сваке врсте изразито негативан, јер као такав нарушава органско јединство нације и устаљене односе моћи. Геземан пак управо криви јачање црногорске државе за уништење племенског партикуларизма, који није значио ослобађање појединца од стега друштва, већ међусобно такмичење јунака унутар строго одређених моралних и друштвених правила. Друго, реалне импликације текстова су дијаметрално различите. Геземан је био свестан да је друштво које је он глорификовао ствар прошлости и да су шансе његове обнове равне нули. Његова фасцинација Црногорцима пре одражава сопствено незадовољство садашњошћу и неоромантичарско окретање разноврсности живота, поготово оног нетактутот технолошком модернизацијом, него неку визију будућности⁹⁴ (овде треба имати у виду и Геземану савремен контекст Велике депресије и Хитлеровог успона, који Рајс није дочекао). С друге стране, Рајсов спис је написан у облику очајничког апела. Он није крио наду у обнову традиционалних вредности (ово може бити један од разлога за огромну афирмацију коју *Чујте Срби!* ужива у Србији од првог објављивања), нудећи конкретну платформу за политичку реконфигурацију државе, инспирисану Мусолинијевим ауторитарно-корпоративним системом. Његова визија државе вођене попут привредног субјекта представља амалгам антимодернистичког конзерватизма и рационалног технократизма, који је сигурно и последица Рајсовог образовно-професионалног профила. Тиме се његов спис уклапа како у концепт „реакционарног модернизма“ (отвореног за технолошке домете модерности, али истовремено непријатељски настројеног према либералним идејама просветитељства)⁹⁵ тако и у контекст палингенетских националних пројеката.⁹⁶

91 Falina, *n. d.*, 526–527.

92 Dušan Bandić, *Narodno pravoslavlje*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 40.

93 Исто, 33–34, 60.

94 У томе је Геземан сличан ентропичкој фази Ернста Јингера пре него што је овај прихватио изазов технологије и окренуо се будућности. Thomas Rohrkämper, „Antimodernism, Reactionary Modernism and National Socialism. Technocratic Tendencies in Germany 1890–1945“, *Contemporary European History* 8/1, (1999), 37–38.

95 Herf, *n. d.*, 12–13; Rohrkämper, *n. d.*, 31.

96 Griffin, *n. d.*, 427.

Према историчарима Румену Даскалову и Дијани Мишковой, изазови на које је наилазио либерализам у свом „пресађивању“ на Балкан могу се описати четирима реторичким фигурама, условно схваћеним као сукцесивне (и међусобно испреплетане) фазе: „критика помодарства“, „форме без суштине“, „стазе развоја/тражење трећег пута“ и „повратак икону“.⁹⁷ За разлику од првих трију етапа, у којима се не доводи у питање потреба да се балканска друштва унапреде и приближе развијеном свету, у последњој фази запад престаје да буде аксиом врлине и успеха који ваља емулирати, чак ни прилагођавањем аутохтоних друштвених институција. У овом новом дискурсу, не само што је дозвољена могућност да незападна друштва имају вредну сопствену културу већ је домаћа, традиционална култура виђена као надређена наводно опадајућој западној. Једини пут васкрснућу умируће цивилизације лежао је у одбацивању неуспелог експеримента с модерношћу и повратку предмодерној (суштински антимодерној) есенцијализацији етничких заједница и политичком конзерватизму.⁹⁸ Инверзија европоцентричног дискурса 19. века тиме бива семиотички опросторена, те се „повратак“ у Европу (схваћен као кретање ка споља), након краткотрајног експериментисања с „индигенизацијом“ увезених концепата, замењује кретањем ка унутра, тј. повратком примордијалном типу друштва. Важност дела *Чујте, Срби!* и *Црногорски човјек* лежи превасходно у томе што представљају експлицитан пример транснационалног и транскултурног трансфера међуратног конзерватизма, јер се оба списка могу сместити како у немачки реакционарни контекст тако и у балкански органицистички канон, тиме приказујући дифузну природу преноса идеја на микроплану и синкретичке могућности различитих интелектуалних традиција.

Као завршну мисао, ваља приметити ироничан аспект у појави западњака који постају прваци источног антимодернизма. Ова иронија се најбоље види у имплицитно оријенталистичком дискурсу који еманира из обају наратива. Арчибалд Рајс и Герхард Геземан су били тек два примера незадовољних западњака који су се „враћали коренима“ и идеализовали фиктивне слике „егзотичних“, примордијалних и девичанских култура својих нових домовина.⁹⁹ Ипак, оваква еденска перцепција истока (схваћеног практично као неевропа) била је у суштини исто тако (под)свесни и идеолошки учитан конструкт као и њихов ламент над „палом“ западном цивилизацијом из које су били (само)прогнани. Парадокс антимодерних мислилаца попут Рајса и Геземана (али и главно одступање у односу на шпенглеровску филозофију историје) лежи у томе што су, иако су својим

97 Diana Mishkova and Roumen Daskalov, 'Forms Without Substance'. Debates on the Transfer of Western Models to the Balkans', in R. Daskalov and D. Mishkova, *n. d.*, 2–5.

98 Griffin, *n. d.*, 419–424.

99 David Gross, *The Past in Ruins: Tradition and the Critique of Modernity*, (Amherst: University of Massachusetts Press, 1992), 97–100.

ослобађањем „источних“ нација од нормативног суда историјског напретка нудили важну алтернативу претходно хегемонном европоцентричном тумачењу историје, истовремено институционализовали статичну визију ових друштава. Осуђујући сваку еволуцију и динамику као аномалију и трулост, практично су поништавали важност промена које су ова друштва била искусила у претходних стотину година. У том смислу, противречили су сопственим увидима помоћу којих су објаснили задругу и агон као продукте динамичних историјских процеса. Иако и саме резултат специфичних историјских околности, ове друштвене формације, према антимодернистима, није требало да се развију и промене у нешто друго, а да то не доведе до слома друштва.

Иако су Рајсова и Геземанова проблематизација културне и духовне супрематије запада биле здраво преиспитивање либералне догме напретка (у много чему блиско каснијим постколонијалним теоријама), њихова идеализација древног друштвеног и културног система Срба и Црногораца (као што је већ речено, увелико фиктивног и исконструисаног) била је истовремено ахисторична и несвесна друштвеног окружења и динамичне природе историјског развоја, без обзира на вредносни предзнак који му се може придавати. Сама чињеница да се одређени народи означају као онтолошка „другост“ и да им се одриче могућност да се модернизују (у ширем смислу еволуирају од својих наводно органских особина) доводи у сумњу нормативну неутралност оваквог дискурса у погледу односа моћи између „запада“ као повлашћеног центра и „истока“ као експлоатисане периферије.

Литература

Bakić-Hayden, Milica. *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2006.

Banac, Ivo and Katherine Verdery (ed.). *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. New Haven: Yale Center for International and Area Studies, 1995.

Bandić, Dušan. *Narodno pravoslavlje*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.

Bandić, Dušan. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.

Berend, Ivan T. *The Crisis Zone of Europe. An interpretation of East-Central European History in the First Half of the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Бергсон, Анри. *Стваралачка еволуција*, превео Филип Медић. Београд: Космос, 1932.

Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*, translated by Richard Nice. Stanford: Stanford University Press, 1990.

Bremer, Tomas. *Vera, kultura i politika. Eklezijalna struktura i ekleziologija u Srpskoj pravoslavnoj crkvi u XIX i XX veku*, prevela s nemačkog Drinka Gojković. Niš: Gradina-JUNIR, 1997.

Weber, Max. "Wissenschaft als Beruf". *Max Webber. Schriften 1894-1922*, herausgegeben von Dirk Kaesler, 474-511. Stuttgart: Kröner. 2002.

Велимировић, Николај. *Национализам светог Саве: Српски народ као Теодул*. Београд: Ихтус/Светосавска књижевна заједница, 2001.

Витошевић, Драгиша. *До Европе и натраг. Огледи II*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.

Вујић, Владимир и Првош Сланкаменац. *Нови хуманизам*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1923.

Геземан, Герхард. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1925.

Геземан, Герхард. *Са српском војском кроз Албанију 1915-1916*, превео Радосав Меденица. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Геземан, Герхард. *Српскохрватска књижевност*, превео Владимир Вујић. Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1934.

Геземан, Герхард. *Црногорски човјек: Прилог књижевној историји и карактерологији патријархалности*, превео Томислав Бекић. Подгорица: ЦИД, 2003.

Геземан, Герхард. *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, превео Радосав Меденица. Цетиње: Обод, 1968.

Gross, David. *The Past in Ruins: Tradition and the Critique of Modernity*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1992.

Daskalov, Roumen and Diana Mishkova (eds). *Entangled Histories of the Balkans II. Transfers of Political Ideologies and Institutions*. Leiden/Boston: Brill, 2014.

Дворниковић, Владимир. *Карактерологија Југословена*. Београд: Просвета, 2000 [1939].

Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета, 2002 [1983].

Durkheim, Emile. *Elementary Forms of Religious Life*, translated by Karen Elise Fields. New York: Free Press, 1995.

Ђорђевић, Mirko (прir.). *Srpska konzervativna misao*. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.

Ђорђевић, Сава М. *Споменица др Рајсу. Од срца к срцу*. Београд: Јединство, 1930.

Ђурић, Милош. *Пред словенским видицима. Прилози философији словенске културе*. Београд: Свесловенска књижара М. Ј. Стефановића и друга, 1928.

Clara, Max. *Report on Professor Dr. Gesemann*, Prague, 2 June 1937, Bundesarchiv Berlin, NS 15/237, 120-135.

Левентал, Зденко. *Швајцарац на Кајмакчалану: Књига о др Рајсу*. Београд: Просвета, 1984.

Леонтјев, Константин. *Византизам и словенство*, превели с руског Марија Марковић и Бранислав Марковић. Београд: Логос, 1996.

Magazinović, Maga. *Moj život, priredila Jelena Šantić*. Beograd: Clio, 2000.

Марковић, Светозар. „Социјализам или друштвено питање“. *Сабрани списи IV*, 342–423. Београд: Култура, 1965.

Марковић, Светозар. „Србија на истоку“. *Сабрани списи III*, 123–221. Београд: Култура, 1965.

Milutinović, Zoran. *Getting over Europe. The Construction of Europe in Serbian Culture*. Amsterdam/New York: Rodopi, 2011.

Mishkova, Diana. „Symbolic Geographies and Visions of Identity. A Balkan Perspective“. *European Journal of Social Theory* 11 (2008), 237–256.

Naumović, Slobodan. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početku dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2009.

Perović, Latinka. *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli, II: Ideje i pokret Svetozara Markovića*. Beograd: Rad, 1985.

Поповић, Јустин. *О духу времена*. Београд: Политика/Народна књига, 2005.

Радић, Радмила. „Српско друштво у 20. веку између две вере, приватно и јавно“. *Приватни живот код Срба у 20. веку*, приредио Милан Ристовић, 635–686. Београд: Клио, 2007.

Rajs, Rudolf Arčibald. *Austro-bugaro-nemačke povrede ratnih zakona i pravila*. Krf: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1918.

Рајс, Рудолф Арчибалд. *Чујте Срби!*, превео Драган Кебељић. Београд: Историјски музеј Србије – Горњи Милановац: Дечје новине, 1997.

Рајс, Рудолф Арчибалд. *Шта сам видео и проживео у великим данима: Саопштења једнога пријатеља из тешких времена*, превео Вељко Милићевић. Београд: Државна штампарија Краљевине СХС, 1928.

Rohrkrämer, Thomas. „Antimodernism, Reactionary Modernism and National Socialism. Technocratic Tendencies in Germany 1890–1945“. *Contemporary European History* 8/1 (1999), 29–50.

Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.

Scianna, Bastian Matteo. „Reporting Atrocities. Archibald Reiss in Serbia 1914–1918.“ *The Journal of Slavic Military Studies* 25/4 (2012), 596–617.

Stojanović, Dubravka. „Rural against Urban: Anti-Urban Discourse and Ideology in Early Twentieth Century Serbia“. *Ethnologia Balcanica* 9 (2005), 65–80.

Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Trencsenyi, Balazs. "Peasants Into Bulgarians, or the Other Way Round: The Discourse of National Psychology". *Locations of the Political, IWM Junior Visiting Fellows' Conferences* Vol. 15, edited by S. Gorman. Vienna, 2003.

Turda, Marius and Paul J. Weindling (eds). *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budapest: CEU Press, 2007.

Falina, Maria. "Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion". *SZRKG* 101 (2007), 515–519.

Haar, Ingo. "German Ostforschung and Anti-Semitism". *German Scholars and Ethnic Cleansing 1919–1945*, edited by Ingo Haar and Michael Fahlbusch. New York: Berghahn Books, 2006.

Herf, Jeffrey. *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Хомјаков, Алексеј. *Црква је једна. Изабрани богословски списи*. Београд: Zepter Book World, 1999.

Цвијић, Јован. *Јединство и психички типови динарских Јужних Словена*, превео с руског Милош Добрић. Београд: Српска књижевна задруга, 1999.

Childs, Donald J. *Modernism and Eugenics. Woolf, Eliot, Yeats, and the Culture of Degeneration*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Spengler, Oswald. *Der Untegang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München: C. H. Beck, 1923.

Summary

Nikola Baković
Regional Historical Archives of Čačak

East of Modernist Eden Serbia's "Imported" Antimodernism in the Works *Čujte Srbi!* by Archibald Reiss and *Crnogorski čovjek* by Gerhard Gesemann

Abstract: The article undertakes the contextual and theoretical analysis of "reactionary modernist" features present in the works by two German scientists who moved to Serbia in the wake of the First World War: *Čujte Srbi!* (1928) by Archibald Reiss and *Crnogorski čovjek* (1934) by Gerhard Gesemann. Both authors juxtaposed Serbo-Montenegrin patriarchal communitarianism and warrior mentality with the adoption of Western-oriented individualism and the modernization-imbued progressive view of history. The peculiarity of these two texts lies in the secularist evaluation of Serbian religiosity, conservative stance towards gender relations and the reexamination of the national identity construction and Serbo-Montenegrin state-building projects. As antimodernist writings, they reinvented Balkan traditions as an alternative source of regeneration for the decadent interwar political and social system (with the significant difference that Reiss believed in the rectification of modernist mistakes, whereas Gesemann explicitly perceived the social system he studied as ancient).

Key words: Archibald Reiss, Gerhard Gesemann, Serbs, Montenegrins, antimodernism, modernity, reactionary modernism, interwar period

The article undertakes the analysis of two works by two German intellectuals both of whom joined the Serbian army during the First World War and subsequently became interested in Serbian history and culture: *Čujte Srbi! (Listen Serbs!)* (1928) by Archibald Reiss and *Crnogorski čovjek* (1934) by Gerhard Gesemann. Both of these works are contextually and theoretically analyzed as examples of transnational intellectual diffusion and syncretism of Serbian and European ideas of "reactionary modernism". Both authors juxtapose Serbo-Montenegrin patriarchal communitarianism and warrior mentality with the uncritical adoption of Western-oriented individualism and a progressive view of history. The peculiarity of these two texts lies in the secularist evaluation of

Serbian religiosity, conservative stance on gender relations and the reexamination of the national identity construction and Serbo-Montenegrin state-building projects. In the spirit of interwar antimodernism and Spengler's philosophy of history, Reiss and Gesemann reinvented the Balkan traditions as an alternative source for the regeneration of the decadent western civilization, with a significant difference that Reiss believed in the rectification of modernist mistakes, whereas Gesemann explicitly perceived the social system he studied as ancient fiction. While borrowing heavily from the neoromanticist idealized visions of folklore and from various domestic and European nativist antimodern influences, these conservative revitalizations of national characterology studies were also influenced by modernity, particularly regarding the use of positivist discourse. Despite deconstructing the previously dominant dogma of historical progress through Europeanization of Serbia and Montenegro, Reiss and Gesemann simultaneously constructed an ahistorical picture of Serbo-Montenegrin societies unable to evolve away from their pre-modern roots.

УДК 329.15:332.2.021(497.1)“1919/1941“
316.343:63-051]:329.15(497.1)“1919/1941“

Оригиналан научни рад

Примљен: 24. 6. 2015.

Прихваћен: 11. 8. 2015.

Срђан МИЛОШЕВИЋ

Институт за новију историју Србије

e-mail: spmilosevic@gmail.com

Комунистичка партија Југославије о сељачком и аграрном питању у периоду између два светска рата*

Апстракт: У раду је представљен пут доласка Партије до лењинистичких становишта о савезу пролетаријата и сељаштва (сељачко питање), која су у Коминтерни сматрана истински научносоцијалистичким, као и партијско виђење проблема аграрне реформе и сељачке земљишне својине уопште у Југославији између два светска рата (аграрно питање). Као главни извор коришћена је документација централних партијских органа (објављена конгресна и конференцијска документација, расписи ЦК КПЈ, чланци партијских функционера, брошуре и разни пропагандни материјали). Указано је на кључне тачке које су представљале прекретнице у политици КПЈ у аграрном и сељачком питању у посматраним периоду и на видљиво одсуство практичних резултата активности Партије у сеоској средини. Приказана је и тактичка страна партијске политике: у домену сељачког питања (солидарисање са сиромашним сељаштвом и покушај придобијања његове политичке подршке) и у домену аграрног питања (КПЈ је такички изостављала целовито и јасно представљање свог аграрног програма).

Кључне речи: Комунистичка партија Југославије, сељачко питање, аграрно питање

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Однос Комунистичке партије Југославије (КПЈ) према сељаштву у међуратном периоду био је променљив, условљен локалним теоријским наслеђем у тумачењу ставова марксизма према сељаштву, затим разумевањем непосредних и дугорочних циљева пролетаријата и Комунистичке партије као његове авангарде, друштвено-економским условима који су владали у Југославији, искуством „прве земље социјализма“, као и смерницама које је диктирала Коминтерна.¹ Сељачко и аграрно питање било

- 1 Односом КПЈ према сељаштву у међуратном периоду, уколико се изузме проблематика аграрне реформе, историографија се није много бавила. За свеобухватан преглед о тој проблематици видети монографију: *Ž. Jovanović, KPJ prema seljaštvu 1919–1941*, (Beograd, 1984). (Исти аутор бавио се овом темом у више радова: *Ž. Jovanović, „Sima Marković o agrarnom i seljačkom pitanju“, Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 28. marta 2012. godine*, (Beograd, 2013), 139–148; Isti, „Doprinos Filipa Filipovića izgradnji stava KPJ prema Savezu radnika i seljaka u Jugoslaviji“, *Filip Filipović: revolucionarna misao i delo*, (Beograd, 1983), 265–275; Isti, „Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kongresu“, *Drugi kongres KPJ. Zbornik radova*, (Slavonski Brod, 1972)). После монографије Жарка Јовановића, у којој је аутор прикупио сазнања из до тада објављених радова и истражио готово све релевантне изворе, више није ни било значајнијих радова посвећених овој теми у историографији. На овом месту свакако треба поменути и раније покушаје синтетичких радова о односу комуниста и сељаштва у међуратном периоду: *D. Bajalica, Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje*, (Beograd, 1959), 5–35; *B. Stojisavljević, Komunisti na selu 1918–1937*, (Zagreb, 1959); *B. Dimković, KPJ–SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*, (Beograd, 1976), 11–21; *I. Stanojčić, B. Dimković, „Borba KPJ za rešenje agrarnog i seljačkog pitanja i izgradnja klasnog saveza radnika i seljaka u kapitalističkoj Jugoslaviji“, KPJ – SKJ Razvoj teorije i prakse socijalizma*, (Beograd, 1979), 78–97. За историју идеолошких ставова према сељаштву посебно је значајна студија: *I. Cifrić, Revolucija i seljaštvo*, (Zagreb, 1980), 139–178, а за истраживаче је корисна и књига *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima KPJ i KI 1919–1945*, (Zagreb, 1974). Одређене опште податке, без детаљнијих аналитичких објашњења овог комплекса проблема, налазимо у литератури која се бави историјом КПЈ/СКЈ. Видети нпр.: Група аутора, *Историја Савеза комуниста Југославије*, (Београд, 1985). У релативно новијим студијама Косте Николића посвећеним историји КПЈ: *Болшевиизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, (Београд, 1994); *Комунисти у Краљевини Југославији*, (Београд, 2000), будући да се више баве организационим и изразито политичким питањима, готово да нема ни помена о аграрном и сељачком питању, премда треба рећи да је у процесу болшевиизације КПЈ став о сељаштву био један од најзначајнијих. У односу на досадашња теоријска, неисториографска истраживања, у овој прегледној студији учињен је помак утолико што је у истраживање укључен архивски материјал и други историјски извори потекли од централних партијских органа. У односу на историографске радове, пре свега студију Ж. Јовановића, поред коришћења једног броја извора које Јовановић није укључио у своје обимно истраживање, у овом раду је указано на главни развојни ток ове проблематике, чиме је, упркос сужавању истраживаног поља (није узиман у обзир развој односа према сељачком и аграрном питању код разних локалних партијских организација), постигнута већа прегледност главног тока развоја политике КПЈ према сељачком и аграрном питању. У раду су акцентовани ставови који су били актуелни као званични ставови Партије, као и основни ток сукоба у партијском врху, што је донекле прикрило саму динамику еволуције партијске политике у сељачком и аграрном питању, али је тиме учинило јаснијим кључне тачке те еволуције. Такође, прецизније су одређени и формулисани неки партијски ставови, који су пре тридесет година када је ова тема била последњи пут интензивније истраживана, у другачијим друштвено-политичким околностима, могли да се буду сматрани саморазумљивим.

је најпре теоријско-идеолошко, а затим и практично-политичко питање.² Оно је, према оцени Филипа Филиповића из 1926, једно од оних питања „око којих се окреће цео политички живот Југославије“.³ Практична политика Партије морала је да следи одлуке партијских форума (конгреса, конференција, пленума), које су зависиле од теоријских поставки, а ове су по питању сељаштва биле предмет великих спорења унутар Партије. „Став КПЈ о националном и сељачком питању био је један од основних повода размимоилажења у руководству“, истицао је касније Ј. Б. Тито.⁴ Сељачко питање подразумевало је, заправо, проблематизовање позиције и улоге сељаштва у социјалистичкој револуцији, док је аграрно питање, са њим повезано, подразумевало сплет разних аспеката везаних, пре свега, за земљишну својину.

КПЈ и сељачко питање у међуратном периоду

Суштинско питање које се постављало пред комунисте у погледу сељаштва односило се на могућност политичке сарадње пролетаријата са сељаштвом. Одговор на то питање је карактерисало, најпре, занемаривање револуционарног значаја овог слоја становништва. Чак се и у Резолуцији о аграрном питању усвојеној на Конгресу уједињења 1919. истицало да је „уједињење пролетаријата и сељака у једну класу... немогуће“, иако се уочавала све већа материјална подвојеност међу становништвом села и наглашавало да је задатак „пролетерских организација... да на *пролетерске* (нагласио С. М.) сељачке елементе распрострају свој утицај“ и да их „уведу у борбу против капитализма“.⁵ Гласноговорник става о немогућности сарадње био је Живко Топаловић, који је истицао да је „илузорна“ нада да сељак, осим сеоског пролетаријата, може бити „револуционарни савезник“ радништва.⁶ Зато се радило на оријентацији ка заједничком фрон-

2 Осим на партијским конгресима и конференцијама, о аграрном и сељачком питању расправљано је и на страницама комунистичке штампе, као и у брошурама разних аутора. У овом приказу држаћемо се пре свега званичне партијске политике према селу и сељаштву, не улазећи у све детаље који се тичу особености приступа овој проблематици код сваког појединачног аутора. Укратко треба рећи да је у КПЈ најпре вођена борба да аграрно и сељачко питање уопште добије „право грађанства“. Затим се отишло даље ка повезивању националног и сељачког питања, махом под утицајем Коминтерне, после чега је трајала борба за дефинисање позиција Партије и њеног програма у погледу аграрног и сељачког питања. Димковић, *н. д.*, 12–13.

3 Моравас (F. Filipović), „Економски и политички положај Југославије“, *Klasna borba* 1/1926, 43–48.

4 „Значај VIII конференције загребачке организације КПЈ“, *Naše teme* 7–8/1977, 1474.

5 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије, II: Конгреси и земаљске конференције 1919–1937*, (Београд, 1950), 12; Јовановић, *КПЈ према сељаштву*, 55–58. Пролетерско сеоско становништво (пролетаризовано сељаштво) чинили су житељи села без сопствене земље, надничари и пољопривредни радници. Они су били тзв. „сеоска сиротиња“, а овај слој сеоског становништва нарочито се масовљава од краја 19. века, у епохи јачег продирања капитализма на село. Видети: „*Agrarni proletarijat*“, *Zadružni leksikon*, (Београд, 1956).

6 Ж. Топаловић, *Зачеци социјализма и комунизма у Југославију*, (Лондон, 1960), 102–103, према: Cifrić, *Revolucija i seljaštvo*, 156.

ту са сеоским пролетаријатом и сиромашним сељацима, а не на широком савезу радника и сељаштва.⁷ Одјек оваквог става налази се и у писму Извршног одбора Социјалистичке радничке партије Југославије (комунисти) из новембра 1919. године у којем се месним организацијама поручује да је потребно да оживе свој рад на селу, будући да се у новим послератним околностима очекује да ће „пролетаризовање сеоских маса ићи невероватном брзином“.⁸

Ограниченост на сељачки пролетаријат као савезника индустријског пролетаријата био је доктринарни став социјалдемократских партија,⁹ којем је само компромисно придружено искуство Октобра,¹⁰ а у суштини супротан лењинистичком приступу, који је подразумевао покушај успостављања сарадње пролетаријата и ширих слојева сељаштва, сиромашног свакако, али и средњег, на чему је Лењин посебно инсистирао.¹¹

7 *Историја Савеза комуниста Југославије*, 63; Cifrić, n. d., 152–154.

8 АЈ, 507 – СРПЈ(к) 1919/6, „Месној партијској организацији“.

9 Такав став карактерисао је и српску социјалдемократију. Видети о томе: Т. Кацлеровић, *Српска социјалдемократија према сељаштву*, (Београд, 1952); Ж. Јовановић, „Српска социјалдемократија према сељаштву 1903–1914“, *Токови револуције* 4/1969, 157–260; Ј. Марјановић, *Српска социјалдемократска партија и сељаштво*, (Београд, 1970); М. Богдановић, „Српска социјалдемократија и сељаштво“, *Токови* 1–2/1994, (Београд, 1996), 105–124; V. Leković, „Srpska socijaldemokratska partija o agrarnom i seljačkom pitanju“, *Agrarno i seljačko pitanje u savremenim uslovima razvoja socijalizma: (sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju)*, (Kragujevac, 1989), 105–122.

10 *Историја Савеза комуниста Југославије*, 64.

11 Лењинов став према сељаштву је био један од његових најзначајнијих доприноса теорији марксизма и револуционарној пракси комуниста. Први Лењинов познати рад из 1861. године посвећен је сељачком питању. Укратко, у дефинисању ставова руских марксиста према сељаштву Лењин је полазио од тога да царизам треба рушити у сарадњи са читавим сељаштвом, а затим да се у револуцији треба ослонити на сеоску сиротињу, уз неутралисање средњег и борбу против крупног сељаштва (кулака). У следећој „фази“ револуције (у фази НЕП-а), Лењин је заговарао ослонац на сеоску сиротињу, савез са средњим сељаштвом и ограничавање и потискивање сеоских богаташа. То је била идеолошка парола (слоган) совјетских комуниста у односу према сељаштву све до масовне колективизације која је започела 1929. године. Лењина је посебно занимала проблематика савеза са средњим сељаштвом (са поседом до 10 хектара). О развоју лењинистичког одговора на сељачко и аграрно питање видети: Е. Kingston Mann, *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*, (Oxford University Press, 1983); С. П. Трапезников, *Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос*, 1–2, (Москва, 1967); А. В. Retish, *Russia's Peasants in Revolution and Civil War*, (Cambridge, 2008), 130–137; Carol S. Leonard, *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*, (Oxford University Press, 2011), 142–146. Од Лењинових радова посебно су значајни: „A Draft of Our Party Programme“, *Collected Works*, Vol. 1, (Moscow: Progress Publishers, 1964), 227–254; „New Economic Developments in Peasant Life (On V. Y. Postnikof's Peasant Farming in South Russia)“, *Collected Works*, Vol. 1, (Moscow: Progress Publishers, 1961), 11–74; „The Workers' Party and the Peasantry“, *Collected Works*, Vol. 4, (Moscow: Progress Publishers, 1964), 420–428; „Marxist Views on the Agrarian Question in Europe and in Russia“, *Collected Works*, Vol. 6, (Moscow: Progress Publishers, 1964), 337–347; „The Revolutionary-Democratic Dictatorship of the Proletariat and the Peasantry“, *Collected Works*, Vol. 8, (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1962), 293–303; „Report on Land. Decree on Land“ (Second All-Russia Congress of Soviets of Workers' and Soldiers' Deputies), *Collected Works*. Vol. 26, (Moscow: Progress Publishers, 1964); „Reply To Questions From Peasants“, *Collected Works*, vol.

Другим речима, став КПЈ у основи није био лењинистички.¹²

На Вуковарском конгресу 1920. године поново је дошла до изражаја унутрашња подела у Партији око сељачког питања: док су тзв. центрумашке снаге, на челу са Живком Топаловићем (а којима је био близак и Драгиша Лапчевић, један од првака српске социјалдемократије из периода пре 1918) нагињале социјалдемократији и доследно остајале на становишту против широке сарадње са сељаштвом (осим са сељачким пролетаријатом, беземљашима), левица Партије (Филип Филиповић, Сима Марковић) залагала се за заједничку борбу са полупролетаризованим и ситним сељаштвом, које је сматрано за револуционарни слој сељаштва.¹³ Оно што посебно треба подвући јесте да центрумашаи заправо ни сеоски пролетаријат нису видели као револуционарну класу, већ као циљну групу за „класно просвећивање“, а не политичко организовање, будући да је и сеоски пролетаријат показивао „сопственичке тежње“.¹⁴ Међутим, обе струје (центрумашка и лева) биле су удаљене од става Коминтерне, која је, под Лењиновим утицајем, истицала и средње сељаштво, а не само сеоски пролетаријат и сиромашне сељаке, као незаобилазног савезника у борби против буржоазије.¹⁵

На конгресу је превагу однело становиште левике и решено је да се покрене лист *Комунистичко село*,¹⁶ а недуго затим изашла је и прва брошура намењена разјашњењу позиције комуниста сељаштву, која се не упушта у финесе конгресних расправа, већ отворено позива сељаштво у широки савез са пролетаријатом против буржоаске експлоатације.¹⁷ Што се тиче центрумашке мањине, она се огласила у посебној публикацији коју је написао и објавио Ж. Топаловић. На питање да ли „сељак непролетер“

26, (Moscow: Progress Publishers, 1964); „The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky“, *Collected Works*, Vol. 28, (Moscow: Progress Publishers, 1974), 227–325; „The Middle Peasants“, *Collected Works*, Vol. 29, (Moscow: Progress Publishers, 1972), 246–247; „Theses on the Agrarian Question“, *Second Congress of the Communist International. Minutes of the Proceedings*, Vol. II, (New Park Publications, 1977). После Лењинове смрти као аутентични „тумач“ његових ставова наметнуо се Стаљин, који је написао већи број радова у којима разјашњава лењинистичко виђење сељачког и аграрног питања: J. V. Stalin, „The Party's Three Fundamental Slogans on the Peasant Question. Reply to Yan“, *Works*, Vol. 9, (Moscow, 1954), 207–223; „Lenin and the Question of the Alliance with the Middle Peasant“, *Works*, Vol. 11, (Moscow, 1954), 214–225. (Сви списи Лењина и Стаљина који су овде наведени доступни су на интернет страници која садржи дела класика марксизма <https://www.marxists.org/>)

12 *Nacionalno i seljačko pitanje*, 6.

13 Детаљније: Јовановић, *KPJ prema seljaštvu*, 90–10; Isti, „Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kongresu“, 167.

14 Јовановић, *KPJ prema seljaštvu*, 97.

15 *Nacionalno i seljačko pitanje*, 4.

16 М. Весовић, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1929*, (Београд, 1979), 37. Часопис је излазио од октобра до децембра 1920. (осам бројева), али примерке часописа аутор овог рад није пронашао.

17 Ж. Јовановић, *Село и комунизам*, (Београд, 1920). Реч је о збирци текстова које је популарним стилем објавио др Живко Јовановић у *Радничким новинама*.

може бити савезник пролетаријата у револуционарној борби, Топаловић је и даље одговарао одрично, тврдећи да Партија једино може да сељаку помогне да с временом схвати да му у капитализму неминовно прети пропаст (губитак поседа), да му помогне да се културно уздиже, да заступа његове интересе против буржоаске експлоатације (против зеленаша, високих пореза). Топаловић је посебно истицао да Партија не може сељаку помоћи да се подигну цене пољопривредних производа, јер се тиме оптерећује градски пролетаријат.¹⁸

После Вуковарског конгреса интензивирала се донекле партијска политика на селу, што је дало резултате и на изборима за Конституанту. У кампањи пред изборе јасно је наглашено да агитацију треба водити „међу сеоском сиротињом и сеоским пролетаријатом“ и истицати парољу: „Фабрике и радионице радницима земљу *сеоској сиротињи*“ (нагласио С. М.).¹⁹ КПЈ је освојила на изборима, као четврта по снази, 198.736 гласова, од чега је, према прорачунима Жарка Јовановића, на селу добила чак 144.695 гласова.²⁰

Обзнана је прекинула легалну активност КПЈ.²¹ Прелазак на илегални рад захтевао је промену тактике и према сељачким странкама, о чему је сачуван веома речит документ, у којем се партијским активистима препоручује да треба индиректно подржавати лева крила сељачких партија, али да при „индиректном искоришћавању револуционарних елемената у сељачком покрету“ треба „насупротив његовој конфузности, колебљивости, принципијелно-тактичкој неодређености, државно-правним заблудама, илузијама у буржоаску демократију и племенско-сепаратистичким тежњама истицати јасне и конкретне комунистичке пароле“.²² Ово је била најава напуштања такозваног „секташког“ става према сељачким партијама.²³

Са друге стране, настављајући легалну активност као Независна радничка партија Југославије (НРПЈ), нова партија је за своје сеоске секције

18 Ж. Топаловић, *Акциони програм*, (Вуковар, 1920), 25, 26. „Сељак непролетер“ је сељак који поседује земљу и према томе делује као робни произвођач – најчешће ситни и по томе се разликује од сељачког пролетаријата.

19 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1920/15, Упутство ЦК КПЈ партијским организацијама пред изборе 1920. године.

20 Јовановић, *КПЈ према сељаштву*, 119.

21 *Историја Савеза Комуниста Југославије*, 76–77. О парламентарној борби Симе Марковића против Обзнане видети: М. Радојевић, „Сима Марковић против ‘Обзнане’ (1920–1921)“, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, (Београд, 2013), 91–115

22 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1921/1–2, Резолуција о политичкој ситуацији.

23 Појам *секташки* у речнику комуниста означава крут, доктринаран став према неком питању. Секташки ставови су, дакле, они ставови који су привидно идеолошки беспрекорни, али који заправо својом нефлексибилношћу представљају застрањивање у догму, насупротив дијалектичком односу према друштвеној стварности. Супротност секташком ставу је *опортунистички* став. Он подразумева одступање од битних принципа марксизма и партијске дисциплине, иако се и даље представља као теоријско-идеолошки исправан.

предвидела задатак да скупљају податке о стању сиромашних сељака, о њиховим потребама и да обавештавају о томе партијске централе. Сељацима је нарочито требало указивати на разлике у интересима сиромашних сељака и сеоских капиталиста, односно на истоветност интереса првих са пролетаријатом.²⁴ Дакле, требало је и међу самим сељаштвом раширити лењинистичку концепцију о диференцијацији сељаштва. Пошто је било јасно да је реч о новој организацији комуниста, режим јој је стварао велике тешкоће, што је, уз организационе слабости, довело до изборног дебакла 1923. када је НРПЈ освојила само 1,1% гласова,²⁵ а странка је наредне године забрањена.

У међувремену, од 1922. до 1924. одржане су три земаљске конференције КПЈ. Нарочито је на Другој партијској конференцији критикован недовољан рад Партије на селу после Обзнане и Закона о заштити државе. На истој конференцији је начелно поновљено да је савез са сељаштвом неопходан за победу пролетаријата над буржоазијом.²⁶

Док Вуковарски конгрес 1920, као и Прва и Друга партијска конференција 1922. и 1923. године нису донеле веће промене у партијској политици према сељаштву, Трећа земаљска конференција из јануара 1924. уноси значајне новине. Партија, која је до тада занемаривала лењинистички приступ сељачком питању у доминантно аграрном друштву,²⁷ приступ који је подразумевао савез радништва и широких слојева сељака, нарочито средњих, значајно је променила своја становишта. Будући да је Партија постала „свесна да ће она, у једној више или мање блиској будућности, повести радне масе у борбу бротив целокупног буржоаског поретка“, стало се на становиште да је пролетаријат револуционарна класа „само под условом ако је она авангарда свију радних и експлоатисаних маса и ако ступи и ради као њихов вођ у борби за обарање експлоататора“. Оцењујући, даље, да по завршетку светског рата „сељаштво више није оно што је било пре рата“, Партија је истицала да „широки слојеви радног сељаштва могу да бране своје интересе само у најтешњем савезу са револуционарним пролетаријатом“.²⁸ То су, уосталом, били и ставови Коминтерне, која је од КПЈ захтевала да прилагоди своју политику политици ове интернационалне комунистичке организације.²⁹ Од Треће земаљске конференције мења се, дакле, однос према сељаштву, па иако се и даље истиче да су „сиромашни

24 „Основне форме партијских организација“, *Историјски архив* II, 299.

25 Јовановић, *KPJ prema seljaštvu*, 130.

26 *Исцо*, 131–132.

27 *Nacionalno i seljačko pitanje*, 6.

28 „Политичка ситуација и непосредни задаци“, *Историјски архив* II, 64–65.

29 На Другом конгресу Коминтерне јула–августа 1920. усвојен је и документ „Тезе о аграрном питању“, у којем је сељаштво јасно диференцирано на: сеоски пролетаријат, сиромашно (полупролетаризовано) сељаштво, ситне сељаке, средње сељаке, богате сељаке. „Theses on the Agrarian Question“, *Second Congress of the Communist International. Minutes of the Proceedings*, (New Park Publications, 1977).

и полупролетаризовани сељаци и сеоски пролетери“ они слојеви чији су интереси најтешње везани са интересима радничке класе,³⁰ у партијској резолуцији о сељачком питању први пут се јављају и средњи сељаци као део фронта незадовољног сељаштва и тиме потенцијални саборци.³¹ Посебно је експлицитан био Коста Новаковић, који је пред конференцију писао да, поред сиромашних сељачких слојева, предмет пажње Комунистичке партије треба да буде и средње сељаштво „које не експлоатише туђу радну снагу“.³² Трећа конференција КПЈ донела је и позив за сарадњу са сељачким партијама у циљу настанка радничко-сељачке владе, што је био наставак раније изражене тенденције (од 1921) за променом у односу на дотадашњи секташки став према сарадњи са другим опозиционим партијама.³³ Тако се и у партијским прогласима после Треће конференције појављује акциона парола о савезу радника и сељака.³⁴

Двадесетих година 20. века такође је важно било повезивање националног и сељачког питања, при чему су комунисти у илегалу нарочито видели своју шансу у „капитулацији“ Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) пред монархијом и буржоаским поретком (кидање веза са Крестинтерном).³⁵ Централни комитет КПЈ је сматрао да је дошао тренутак да се „прекине са досадањим абстрактним истицањем националног питања и питања савеза са сељаштвом“ и да се крене у отворену борбу за рушење власти „капиталиста и велепоседника“ у заједничком радничко-сељачком фронту.³⁶ Први задатак Партије на том путу био је заиста први – успостављање саме организације на селу и израда аграрног програма.³⁷ Међутим, Партију су у наредном периоду раздирали унутрашњи сукоби, тако да су организациона партијска питања потиснула активну полити-

30 Марксистичка диференцијација сељаштва је постала све разуђенија, па се о сељаштву које је потенцијални савезник пролетаријата говори следеће: „Данас на селу живе: пољопривредни најамни радници, који се издржавају најамним радом, полупролетери и сиромашни сељаци, који се издржавају делом најамним радом у привредним, индустријским и разним другим капиталистичким предузећима, а делом тиме што обрађују свој ситан комад земље који им даје тек један део животних намирница, ситни сељаци, мали поседници, који као власници или закупци малих комада земље таман покривају потребе своје породице и свога господарства, а да не искоришћују туђу радну снагу“ (нагл. С. М.). „Политичка ситуација и непосредни задаци“, *Историјски архив* II, 65.

31 „Резолуција о аграрном питању у Југославији и о раду на селу“, *Историјски архив* II, 79; *Nacionalno i seljačko pitanje*, 15. Овде треба нагласити да се средње сељаштво не помиње као могући савезник експлицитно, већ се помиње као такође угрожена категорија, услед неповољних прилика на селу, из чега се могло закључити да се у Партији, како су се неки чланови руководства и изјашњавали, рачуна и са средњим сељачком.

32 К. Новаковић, „Аграрно питање у Југославији“, *Борба*, бр. 1, август 1923, према: Јовановић, *KPJ prema seljaštvu*, 135.

33 Исто, 134. „Резолуција о аграрном и сељачком питању“, *Историјски архив* II, 80.

34 Видети нпр: АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1925/2, Проглас ЦК КПЈ из јануара 1925. године, који се по први пут завршава и паролом „Живео савез радника и сељака!“ АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1925/2.

35 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1925/7, „Тезе о политичкој ситуацији“.

36 Исто.

37 „Резолуција о аграрном питању у Југославији и о раду на селу“, *Историјски архив* II, 81–82.

ку, не само на селу.³⁸ Марта 1924. био је сазван партијски пленум на којем је потврђена линија заузета на Трећој конференцији, а истакнут је нарочито задатак Партије да се ангажује у „аграрним заједницама“.³⁹ Плодови измењених ставова по сељачком питању убрзо су се местимично осетили: најзначајнији успех постигнут је у Далмацији, где су комунисти учествовали на изборима 1925. на листи радничко-сељачког блока, који је у тој покрајини освојио више гласова него КПЈ 1920, што је био велики успех.⁴⁰ Међутим, унутарпартијска размимоилажења (између осталог и у погледу аграрног и сељачког питања) привремено су превладана тек на Трећем конгресу, маја 1926. године.⁴¹

На овом конгресу делегати су дискутовали о резултатима рада Партије по линији одлука Треће конференције о аграрном и сељачком питању, али за ту проблематику није владало нарочито интересовање. Коста Новаковић, који је био одређен за председавајућег Аграрне комисије, поднео је извештај о аграрном и сељачком питању⁴² и обавестио учеснике да је на конгресу требало да буде усвојен и аграрни програм Партије, али да је то било немогуће јер „због рђавог рада на селу, немања аграрне комисије код ЦК (Централног комитета - прим. С. М.) и што није био сабран материјал“ нацрт програма није припремљен. При томе, Новаковић је констатовао да се ни радом Аграрне комисије формиране на самом конгресу за потребе израде резолуције о аграрном и сељачком питању већина делегата није „довољно занимала“.⁴³

Као новину Трећи конгрес је донео и експлицитно помињање средњег сељаштва као савезника пролетаријата, што је на Трећој конференцији тек назначено. У резолуцијама усвојеним на конгресу више пута се помиње и средњи сељак: „Наша је дужност да развијемо најживљу пропаганду и агитацију међу сиромашним и средњим сељацима“, каже се у једној од усвојених резолуција;⁴⁴ у другој стоји да је задатак Партије да „схвати рад међу ситним и средњим сељацима као један од својих важнијих задатака“;⁴⁵ у трећој, која се бави организационим питањима, стоји: „При организовању села првенствено се има посветити пажња задобијању пољопривредних радника..., сезонских радника-сељака..., и ситних сељака...

38 *Историја Савеза комуниста Југославије*, 99–100; „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o izveštaju“, *Treći kongres KPJ. Plenarne sednice CK KPJ: (maj–septembar 1926)*, prir. U. Vujošević, B. Gligorićević, (Beograd, 1986), 121.

39 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 138.

40 „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o izveštaju“, *Treći kongres*, 127–128. (Све резолуције Трећег конгреса објављене су такође у: *Историјски архив* II, 91–133. Пошто је издање документа из 1986. године историографско критичко издање, овде ће бити коришћен тај новији избор грађе.)

41 „III Конгрес КПЈ“, *Историјски архив* II, 90.

42 Није познато да ли је сачуван текст извештаја.

43 „Дискусија К. Новаковића на Трећем конгресу КПЈ“, *Treći kongres*, 102–103.

44 „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o političkoj situaciji i zadacima Partije“, *isto*, 146.

45 „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o agrarnom i seljačkom pitanju“, *isto*, 171.

Око овог језгра ваља груписати и средње сељаке⁴⁶. Пред Партију је постављен и задатак да она мора постати организација „радничких маса, у чију снагу угњетене сељачке масе могу да верују“⁴⁷. Потврђујући још једном став о важности сарадње са ситним и средњим сељаштвом, Филип Филиповић је истицао да је „партија у односу према сељачком покрету напokon пошла путем лењинизма“, чиме су отклоњене препреке за успостављање сарадње сељаштва и бољшевика.⁴⁸

Развијајући све већи осећај за сељачко и аграрно питање, комунисти су овој проблематици прилазили са све више аналитичности. Бавећи се аграрном кризом и погоршавањем положаја сељаштва од 1925. године, они су указивали на све веће отварање „маказа цена“ између пољопривредних и индустријских производа и на то да суноврат куповне моћи сељаштва изазива и индустријску кризу, пре свега због оскудице обртног капитала.⁴⁹ Рудиментарна економска анализа завршавала се политичком поруком: „јасно је да ће се положај сиромашних и средњих сељака стално погоршавати и стварати све повољније објективне услове за борбени савез радника и сељака“.⁵⁰

Међутим, Партији је и даље недостајала акција. Коминтерна је априла 1928. године прекоревала КПЈ што, између осталог, није искористила ситуацију у којој „упропашћивање сељаштва подсећа на оно отворено плачкање које се у земљама ранијег капиталистичког развоја вршило у епохи привобитне акумулације капитала, претварајући с великим порезима милијуне сељака у до коже опљачкане просјаке“. Према оцени Коминтерне „вођство партије постало је парализовано и претворило се у један стални дискусионички клуб“. Коминтерна је зато подстицала КПЈ да крене „дубље у народ“.⁵¹

Четврти конгрес Партије новембра 1928, сазван на иницијативу Коминтерне,⁵² потврдио је исправност става о савезу радника и сељака, додатно наглашавајући да је „борба буржоазије и пролетаријата за сељаштво“ најважнија тема.⁵³ На конгресу су изоштрени ставови о важности савеза са средњим сељаком и нарочито је наглашена потреба одвајања сељаштва од „сељачких“ и „аграристичких“ идеологија и његова политичка артикулација од стране КПЈ.⁵⁴ Тражени су, међутим, путеви реализације тог става,

46 „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o organizacionim pitanjima“, *isto*, 184–185.

47 „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o izveštaju“, *Treći kongres*, 126, (објављено и као: „Резолуција по извештају ЦК“ (поднетом на Трећем конгресу КПЈ)), *Историјски архив II*, 96.

48 F. Filipović, „Treći kongres Komunističke Partije Jugoslavije“, *Klasna borba* 1/1926, 44.

49 „Rezolucija Trećeg kongresa KPJ o političkoj situaciji i zadacima Partije“, 139–140.

50 *Isto*, 140.

51 AJ, 507 – 1928/2, (Писмо Коминтерне) „Члановима Комунистичке Партије Југославије“. Објављено и у: *Класна борба* 7/1928, 327–333.

52 *Isto*.

53 „Резолуција о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ“, *Историјски архив II*, 159–161.

54 *Isto*.

при чему су резултати партијског рада међу сељаштвом били веома различити и варирали од краја до краја.⁵⁵ Ипак, и даље се наставила активност прогласима, којима су додаване поједине нове, актуелне теме, као што је краљева диктатура. Увођењем шестојануарске диктатуре 1929. године ситуација се за Партију додатно погоршала. КПЈ је позвала сељаштво на оружани устанак, али без успеха. „Цела њена директна борба“, пише Ж. Јовановић, „свела се на издавање летака и прогласа радном народу града и села“.⁵⁶ Појачао се и притисак режима на оне сељаке за које се знало да су комунисти или блиски комунистима. Проваљиване су партијске организације на селу, хапшени активисти и симпатизери.⁵⁷

Партија у целини, а нарочито њене крхке сеоске структуре доживеле су велике ударе и до 1933, у доба највеће аграрне кризе на селу, партијски рад у сеоској средини је готово сасвим замро. Консолидација почиње 1933–34. године. Одржавају се локалне и покрајинске конференције и пленуми, а о сељачком питању се расправља у духу раније усвојених смерница о савезу радника и сељака, и у томе нема значајније промене. Партијским организацијама је скретана пажња да утицај КПЈ расте, али да је организационо неартикулисан и да се читава борба сељаштва „против војно-фашистичке диктатуре, против пљачкања и изабљивања од стране капиталиста, банака, зеленаша и њихове државе“ одвија спонтано „без организованог и комунистичког руководства“. Због тога је свим партијским организацијама стављено у задатак да се активирају на селу и посвете руководству сељачке борбе „највећу пажњу“.⁵⁸

У духу Четвртог конгреса, све је више повезивано национално и сељачко питање, што је видљиво и на Четвртој земаљској конференцији децембра 1934, на којој је усвојена посебна Резолуција о раду и задацима међу сељацима и национално-угњетеним масама.⁵⁹ Ово повезивање имало је смисла утолико што се радило о доминантно сељачким народима. Такође, главни форум Партије је захтевао, уз оцену да је рад на селу био „незадовољавајући“, да се поведе одлучна борба против потцењивања сељачког питања и поновљени су позиви за оснивање партијских организација на селима и сл.⁶⁰ У документима Четврте конференције наглашава

55 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 216.

56 Исто, 194.

57 Исто, 195–196.

58 Разрађени су и начини за активацију Партије на селу: повезивање са старим члановима који су изгубили везу са Партијом; окупљање градских радника који имају везе са селом; активирање радника који су пореклом са села да захтевају интензивније везе са својом средином путем радничких возова и других начина транспорта, како би комуникација учестала; одржавање везе са радницима који су од полиције прогнани у своја села; искоришћавање већих сеоских скупова за пропагандне активности; изледи градских радника на села и склапање познанстава са борбеним сељацима., АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1933/12, „Инструкција ЦК КПЈ за рад у масама“.

59 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 220.

60 Исто, 221.

се све тежи положај сељаштва (пад цена пољопривредних производа, не-сразмерно велики порези, осиромашење радног сељаштва,⁶¹ све већи број принудних наплата – оврха, глад која „хара у већини сељачких колиба“) али је видљиво „замагљивање“ класне диференцијације на селу кроз позив на револуционарну, оружану борбу „радника, сељака и угњетених народа“ против „фашистичке диктатуре“.⁶² Другим речима, Партија је рачунала на ширење базе на селу, имајући у виду и све оне сељаке којима прети пролетаризација, али и на шири савез са сељаштвом „угњетених народа“, чак и без обзира на класну припадност.

На Четвртој конференцији посебно су акцентована организациона питања рада Партије на селу. Врло аналитично разматрајући узроке дотадашњих неуспеха (од општег потцењивања рада на селу, преко слабости и малобројности партијских организација, ограничавања на уопштenu пропаганду и величање СССР-а уместо преузимања руковођења свакодневном борбом сељаштва, занемаривања рада међу сеоским пролетаријатом, неповезаности градских организација са селом, непознавања сељачких захтева, одсуства умешности за искориштавање легалних видова борбе за сеоске масе, недовољне заступљености проблема села у партијској штампи, па све до несхватања опасности од фашизма и буржоаске опозиције као „бремзера сељачке борбе“), партијским организацијама су постављени задаци за даљу активност међу сељаштвом, уз наглашен дух Четвртог конгреса КПЈ у смислу повезивања националног и сељачког питања.⁶³ Сељаштво је позивано да и само организује „сељачке одборе“ из редова радног сељаштва, пољопривредних и сезонских радника, који би руководили акцијама против „пореске плјачке, заплијена и дражбе, против терора и фашистичких банди“.⁶⁴

61 *Радно сељаштво* чине они сељачки слојеви који не експлоатишу туђу радну снагу, укључујући ту и део средњих сељака.

62 „Одлука о извјештају ЦК и задаћама Партије“, *Историјски архив* II, 220–232; „О задаћама рада међу сељацима и национално угњетеним масама“, *исто*, 247–255. У суштини, радило се о „слојевитом“ приступу тактичким задацима Партије, о чему речито говори следећи цитат: „Пролетаријат и његова авангарда (КПЈ – прим. С. М.) могу побиједити у **првој фази револуције** (истакнуто у оригиналу – С. М.) и извршити њене задаће (уништење монархије, остварење права на самоодређење угњетених народа, искорјењивање свих преостатака феудализма, стварање радничко-сељачке власти у земљама Југославије), само под условом остварења своје руководеће улоге и изолације буржоазије и њених партија од основних маса сељаштва (*сиромашно и средње сељаштво*) уопће, и буржоазије угњетених народа и њених национално споразумашких и национално-фашистичких партија и група од национално угњетених маса, *напосе* (нагл. С. М.)“. У цитираном одељку нарочито је важно наглашавање „прве фазе револуције“, што подсећа на Лењиново становиште о савезу са читавим сељаштвом против царизма, такође у „првој фази револуције“ (видети нап. 10). Међутим, КПЈ је „особито међу угњетеним народима“ ипак видела и класну диференцијацију, односно издвајање „истински борбених елемената радног сељаштва, градске ситне буржоазије и интелигенције“. „О задаћама рада међу сељацима и национално угњетеним масама“, 247, 251.

63 „О задаћама рада међу сељацима и национално угњетеним масама“, 253–255; „Акциони програм Комунистичке Партије за село“, *Историјски архив* II, 260–266.

64 „Акциони програм Комунистичке Партије за село“, 263–264.

У наредном периоду у партијским документима није посебно разрађивано сељачко питање. У бурним унутрашњим превирањима, када се Партија дотицала сељачког питања, углавном су понављана општа места о потреби активирања међу сељаштвом и развоја народнофронтвске концепције.⁶⁵ Почетком 1937. на седници ЦК КПЈ усвојен је документ „Рад на селу и организационе форме тога рада“ у ком се захтева појачавање пропагандног рада на селу и посебно истиче потреба инфилтрације комуниста у све организације где је то могуће, укључујући и фашистичке, како би се оне разбијале.⁶⁶ Већа самосталност у раду покрајинских комунистичких партија (после 1937. године) требало је да доведе до бољих резултата и на селу, али се то није десило. На изборима 1938. КПЈ је наступила као Странка радног народа и освојила само 19.410 гласова.⁶⁷

Коначно, главне смернице о савезу радника и сељака разрадио је 1939. Едвард Кардељ, члан новог партијског руководства, образлажући да будућа народна власт може бити само „власт радника и сељака“. Кардељ је изричито као савезнике пролетаријата означио и ситне и средње сељаке. Осим тога, он је у овом раду нарочито напао концепцију о „јединству села“ као буржоаску демагошку фlosкулу, подвлачећи још једном недвосмислен партијски став о исправности лењинистичке диференцијације сељаштва на сиромашне, средње и богате сељаке.⁶⁸

Дотадашњи неуспеси партијске политике на селу подстакли су нове критике код руководства на Петој земаљској конференцији 1940, која је констатовала да се партијски програм на селу веома слабо спроводи, да има секташког односа према сељаштву, да се и даље ради само са сеоским пролетаријатом.⁶⁹ Зато је Петар Стамболић на конференцији дао својеврсну акциону парољу: „Шест дана радиш, а седмог у село!“⁷⁰

КПЈ и аграрно питање у међуратном периоду

Један он најважнијих аспеката односа КПЈ према сељаштву односио се на питање сељачке земљишне својине. Како с правом констатује Б. Димковић, за КПЈ је основни циљ била „радикална промена земљи-

65 „Резолуција ЦК Комунистичке Партије Југославије“ (март 1935), *Историјски архив*, 346; „Пленум Централног комитета КПЈ“ (јун 1935), *исто*, 352; „Одлука Политбироа ЦК КПЈ о задаћама Комунистичке партије Југославије после VII конгреса Комунистичке интернационале“ (август 1935), *исто*, 364, 370; „Положај у земљи и задаће КПЈ“ (април 1936), *исто*, 385, 393. Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 225–257.

66 AJ, 507 – ЦК КПЈ 1937/6, Рад на селу и организационе форме тога рада.

67 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 251, 254.

68 О савезу радника и сељака видети посебно: Е. Kardelj, „За борбени savez radnika i seljaka“, *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu* 1, (Београд, 1983), 137–151. (Чланак је прво објављен у: *Proleter* 5–6/1940, 3–7)

69 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 288–292.

70 (Дискусија П. Стамболића), „Зaписник са Pete konferencije“, *Peta zemaljska konferencija KPJ: (19–23. oktobar 1940)*, прир. Р. Damjanović, М. Bosić, Д. Lazarević, (Београд, 1980), 213.

шносвојинских односа⁷¹. У основи, и диференцијација сељаштва на сеоски пролетаријат, полупролетаријат, сиромашно, средње и богато сељаштво била је извршена према власништву над земљом као главним средством за производњу. У том контексту, у аграрним плановима КПЈ реферише се на два, међусобно повезана питања: на аграрну реформу и на земљишну својину у будућем социјалистичком друштву. Предлози за решавање првог питања, што је била главна преокупација Партије у погледу аграрне проблематике,⁷² зависили су од разумевања динамике решавања питања земљишне својине – постепена промена ка социјализацији земљишних поседа или социјализација земље у револуцији.

Велико разилажење делегата на Конгресу уједињења 1919. (практично једино озбиљније разилажење) односило се управо на предлог о начину извођења аграрне реформе. Јасан став заузет је једино по питању поседа феудалног порекла, захтевом за њихово безусловно одузимање без надокнаде власницима. Међутим, око судбине тих одузетих поседа није било сагласности: док је десница Партије тражила поделу земље сељацима, левица је изнела предлоге за социјализацију велепоседа и то не само феудалног већ и капиталистичког порекла, што је десница оценила као утопију.⁷³ Отуда се у „Практичном акционом програму“ истиче само захтев за укидање феудалне својине и то без надокнаде, као и подела те земље сељацима „који земљу стварно обрађују“.⁷⁴ О природи и начину те поделе не говори се ништа.

Међутим, док је Драгиша Лапчевић бранио становиште о неопходности извршења аграрне реформе у смислу поделе/парцелације феудалне земље сељацима, далматински социјалисти су се томе супротстављали радикалним захтевом за национализацију земље по угледу на СССР.⁷⁵ Да би се избегао већи расцеп, на предлог Филипа Филиповића, за Акциони програм је прихваћена Лапчевићева резолуција, али уз следећу стилизацију у односу на аграрну реформу: „цео посао око поделе и организације рада на велепоседима поверава се сељачким већима која образују сви они који на тим имањима раде“.⁷⁶ Таквом формулацијом избегнуто је заузимање става према начину извођења и, што је важније, очекиваним резултатима аграрне реформе (подела земље или социјализација), али је усвајање

71 Димковић, *КПЈ–СКЈ о аграрном и сељачком питању*, 13.

72 Cifrić, *n. d.*, 153.

73 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 61–64.

74 „Практични акциони програм“, *Историјски архив* II, 14.

75 *Историјски архив* IV, 195, према: Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 61. Далмација је, несумњиво, била покрајина са једном од најкомплекснијих аграрно-својинских структура у Југославији, а у њој је аграрна реформа најкасније добила коначне обресе, углавном у корист велепоседника. Нерешеност аграрног питања, затим његово дуготрајно одлагање и, коначно, врло неповољно решење почетком 30-их (са становишта интереса сиромашног сељаштва да добије земљу) морали су утицати на далматинске комунисте да у овом питању заузму радикалан став о потреби национализације земље.

76 „Резолуција о аграрном питању“, *Историјски архив* II, 22.

Лапчевићевог нацрта као основе одражавало и став о томе да у партијском програму ипак нема простора за радикалне идеје у погледу земљишне својине у смислу експропријације капиталистичких велепоседа. Но, у другом документу, односно у „Подлози уједињења“, експлицитно се наводи да се једино преласком приватне у друштвену својину и капиталистичке робне производње „у социјалистичку продукцију“ може постићи да „велико газдинство и принос од друштвеног рада (...) постану и за оне класе које су досада биле експлоатисане (...) извор највећег благостања“.⁷⁷ Због ове подвојености ставова унутар Партије, био је потребан компромис, који се састојао у томе да се начин поступања са одузетом феудалном земљом препуштао „сеоским већима“, при чему су левица и десница Партије очито очекивале да ће имати утицај на ова већа. Овде такође треба истаћи и Лапчевићеву опаску да „ако се сељак с временом убеди да му је боље у колективу него индивидуално, онда ће он сам приступити добровољно“, а не да буде на то присиљаван.⁷⁸

Дугорочни циљеви Партије у погледу земљишне својине јасније су формулисани на Вуковарском конгресу 1920. године, на ком долази до померања улево у погледу виђења будућности аграрносвојинских односа. Уз нагласак да „ситни поседи неће бити експроприсани“ и да ће класа ситних поседника бити „постепено увучена у социјалне организације“, за велике поседе намењена је другачија судбина. „Одмах после преузимања политичке власти пролетаријат одузима буржоазији средства за производњу“, каже се у Програму КПЈ, уз најаву да ће међу првима предмет „социјализације“ бити велики поседи. „Ови ће се поседи обрађивати модерним алатима и машинама и послужити као пример како треба обрађивати земљу“ и на тај начин „ситни и средњи сопственици на селу увериће се... да је много корисније заједнички, колективно земљу обрађивати (нагл. С. М.)“.⁷⁹ На Другом конгресу више нису од експропријације изузумани велики поседи.

Мада је истицано да се сељаштву мора отворено рећи шта су циљеви комуниста, осим уопштених порука о национализацији/социјализацији земље, није било пуно речи о тој мери. Иако је још на Вуковарском конгресу 1920. Живко Топаловић заступао становиште да сељаку треба отворено рећи: „ти се можеш спасити само ако удружиш своју земљу са осталим сељацима“,⁸⁰ Филип Филиповић је писао да „не треба сељацима приказивати комунистички програм у целини“,⁸¹ иако партијским програмом заиста

77 „Подлога уједињења“, *Историјски архив* II, 10.

78 Нав. према: Јовановић, *КПЈ према сељаштву*, 62. Није без ироније што ће после Другог светског рата Партија, у основи, заступати управо ово становиште, све до 1949. године, па чак и у току интензивне присилне колективизације.

79 „Program Komunističke Partije Jugoslavije“, *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*, prir. U. Vujošević, V. Kovačev, (Beograd, 1983), 83–85; „Програм Комунистичке партије Југославије“, *Историјски архив* II, 35.

80 Ж. Топаловић, *Акциони програм*, (Вуковар, 1920), 25,

81 F. Filipović, „Seljački pokret i komunističke partije“, *Klasna borba* 4/1927, 19.

није била предвиђена експропријација ситних поседника. Чак и дугорочна перспектива „социјализације“ земље могла је да изгледа сељаштву изразито непривлачна.

Много више него дугорочним пројекцијама, Партија се бавила непосредним циљевима, од којих је нарочито важан био текућа аграрна реформа. На Другом конгресу донекле је конкретизован нешто општији став са Конгреса уједињења у погледу аграрне реформе, особито када је постало јасно да од радикалног решавања аграрног питања путем буржоаске аграрне реформе неће бити ништа. Зато је КПЈ почела да се залаже за радикалну аграрну реформу у контексту буржоаског поретка: „КПЈ ће повести најенергичнију акцију за откривање свих превара и злочина буржоазије при решавању аграрног питања. Она ће (...) радити на потпуном решењу аграрног питања одузимањем свих великих поседа и уступањем, са одговарајућим инвентаром и без икакве накнаде, сељачким већима, која образују они који земљу стварно обрађују“.⁸² Говорило се, дакле, и даље само о непосредном циљу одузимања великих поседа, али не и о подели земље сељацима у *власништво*, тако да је и овај конгрес Партије прошао без прецизирања у погледу даље перспективе ситног сељачког поседа.⁸³

После забране рада КПЈ и обнове као легалне партије под новим именом (НРПЈ), у званични програм је уврштен захтев да се изврши социјализација свих крупних поседа и да се сви велепоседи са инвентаром разделе сељацима.⁸⁴ Овде посебно треба истаћи да је Партија, захваљујући начину на који је влада изводила аграрну реформу, врло брзо изоштрила своја становишта о аграрној реформи у контексту класне борбе. Препознајући у аграрној реформи само средство да се обећањем поделе земље умире незадовољства и револуционарне (у смислу захтева за добијањем земље) тежње сељака, Партија је све више наглашавала захтев за спровођење радикалне аграрне реформе. Истучући да је „тобожња ‘аграрна реформа’ саботирана... на све могуће начине“, она је као свој захтев истакла на Трећој конференцији 1924. године експропријацију свих феудалних и капиталистичких поседа изнад 30 хектара и „давање“ земље сељацима који је обрађују.⁸⁵

Од нарочите је важности и то што је на Трећој земаљској конференцији дошло до изражаја повезивање националног и сељачког питања, па се у конференцијским документима осуђује колонизација у Македонији⁸⁶ и уопштено захтева, насупрот владајућој пракси, подела земље „без обзира на веру и народност“.⁸⁷ Повезивање националног и аграрног питања нарочито

82 „Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima KPJ“, *Drugi (Vukovarski) kongres*, 101.

83 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 99.

84 „Акциони програм НРПЈ“, *Историјски архив* II, 279.

85 „Резолуција о аграрном питању у Југославији и о раду на селу“, *Историјски архив* II, 78, 80–81.

86 „Резолуција о македонском и тракијском питању“, *Историјски архив* II, 76.

87 „Резолуција о аграрном питању у Југославији и о раду на селу“, 81.

је видљиво у документу из априла 1924: продужавајући активност на разјашњавању позиција комуниста према аграрном питању, Централно веће НРПЈ донело је посебну резолуцију, у којој су сумирани поразни резултати дотадашње аграрне реформе и колонизације, односно „тобожње примене Уредбе о аграру“. Критикујући „компромисе и пактове са феудалцима“, партијско Централно веће истиче и колонизацију као неправедан процес, поједнако и према колонистима, за које „нису припремљени ни домови ни средства за обраду“, као и према неспрским народима, утолико што се колонизација изводи „ради денационализације насељених крајева“. Овим ставовима НРПЈ је унела нови дух у свој приступ аграрном и сељачком питању – његово повезивање са националним питањем.⁸⁸ У оцени аграрне реформе Партија је још једном потврдила своје „давнашње тврђење“ да владајуће класе „нису никада имале намеру да реше аграрно питање“ и да су реформи прибегле дефанзивно „под притиском маса... очекујући повољнији моменат за себе“.⁸⁹

Поред захтева који се тицао доделе земље, и у погледу постојећих земљишносвојинских односа комунисти су заузели недвосмислен став: Коста Новаковић је говорио о томе да би радно сељаштво требало „ослободити заблуде и страха да ће му радничко-сељачка влада одузети земљу“.⁹⁰ Иако је Партија наглашавала да је Русија „једина земља у којој је решено аграрно питање и да нема другог решења осим оног које је спроведено у Русији“, ту није било никакве контрадикције, будући да земља радним сељацима у то време није одузимања ни у СССР-у.⁹¹

На Трећем конгресу 1926. године, настављајући већ установљену политику у аграрном питању, истакнуто је да КПЈ треба да се стави на чело борбе сељаштва за земљу, а експлицитно се почело говорити да она то није раније учинила јер је „имала погрешан став према сељачким и националним покретима“.⁹² Порука са Четвртог и, како се испоставило, последњег

88 „Резолуција по аграрном питању“, *Историјски архив* II, 302–307.

89 „Резолуција по аграрном питању“, 303. Овим оценама КПЈ о карактеру аграрне реформе тешко да може бити илустративније потврде од оне коју је у извештају краљу Александру дао 1929. године министар пољопривреде, истичући да је реформа у своје време била „једна политичка, неодклонива нужда“. Према оцени министра, који је без сумње био противник аграрне реформе, „из бољшевизираних Русије се враћајући заробљеници и зелени кадри у горама били су задојени револуционарним идејама у погледу приватне својине, нарочито својине великог посједа на земљи... да им се је морао отворити неки сигурносни вентил како би се млада нова држава у првим почецима својима могла сачувати од нутарњих потреса бољшевичког значаја. То је једино било могуће обећањем, да ће се путем једне аграрне реформе дијелити земља великих посједа“ (нагласио С. М.). АЈ, Збирка В. Ј. Марамбоа – 19, Министар пољопривреде – Краљу Александру.

90 К. Новаковић, „Аграрно питање у Југославији“, *Борба*, бр. 1, август 1923, према: Јовановић, *КПЈ према сељаштву*, 135.

91 Лењинов *Декрет о земљи* је прогласио конфискацију целокупне земље без икакве компензације, осим земље „обичних“ сељака и козака (*рядовых крестьян и рядовых казаков*). V. I. Lenin, „Second All-Russia Congress of Soviets of Workers' and Soldiers' Deputies“; „Reply To Questions From Peasants“, *Collected Works*, vol. 26, (Moscow: Progress Publishers, 1964).

92 „Rezolucija Trećeg kongresa KPЈ o agrarnom i seljačkom pitanju“, *Treći kongres*, 164.

конгреса у међуратном периоду, била је да се Партија залаже за „решење аграрног питања путем аграрне револуције“, односно за конфискацију „целокупне велепоседничке земље и инвентара без икакве одштете и давање те земље са инвентаром радном сељаштву без откупа“.⁹³

Пошто је крајем 20-их већ наговештавано разрешење дубиозног аграрног питања у самој Југославији, КПЈ је систематски понављала свој захтев за извођење радикалне аграрне реформе: одузимање земље и пољопривредног инвентара од велепоседника (што аграрна реформа у Краљевини није учинила) и подела свега тога сељацима без икакве надокнаде власницима.⁹⁴ О формама тог „давања земље сељаштву“ и даље није било речи.

Ова становишта Партија је у мање-више непромењеном облику понављала све до краја међуратне епохе. На Четвртој земаљској конференцији 1934. године у погледу аграрног питања могла је само да понови дотадашње ставове и захтеве да се сви велики поседи одузму и поделе сељацима.⁹⁵ Тако је било и на Петој земаљској конференцији 1940, уз додатно прецизирање да, поред велепоседничке, сељацима треба расподелити и сву земљу других категорија: државна земља, поседи сеоских заједница, поседи „градске буржоазије“,⁹⁶ каквих је све више било на селима у другој половини 30-их, што је, у том повећаном обиму, било релативно нова појава.⁹⁷

Тема колективизације отварања је местимично када је тај процес узео маха у СССР-у, после 1928. године. Примера ради, у билтенима које је издавао ЦК КПЈ понекад се помињу грандиозни успеси колхоза и совхоза, уз похвалне речи о „потпуној колективизацији производње“.⁹⁸ Међутим,

93 „Резолуција о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ“, *Историјски архив* II, 160–161.

94 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1929/17, Радном народу града и села свију нација Југославије. (Овде је уочљиво истицање националног плурализма, што је било у складу са одлукама Четвртог конгреса.)

95 „Акциони програм Комунистичке Партије за село“, 263–264.

96 „Rezolucija Pete zemaljske konferencija KPJ“, *Proleter* 1/1941, 11, (резолуција је објављена и у зборнику грађе *Peta zemaljska konferencija*, 221–244). На Петој конференцији Иван Милутиновић је поднео реферат о сељачком и аграрном питању, али тај реферат није сачуван, као ни белешке са дискусије по реферату.

97 S. Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije*, (Beograd, 1961), 68.

98 Видети нпр. бројеве *Билтена ЦК КПЈ* од: 18. 3. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/7); 1. 4. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/9); 1. 10. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/16); 15. 11. 1932. (АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1932/19). Иако се није детаљно говорило о колективизацији, сељаштву је објашњавано како се у СССР-у организују поједини пољски радови, на пример сетва и жетва: „Сви добијају бесплатно од Совјетске државе семе, вештачко ђубриво и велике машине, какве код нас и не постоје. То су „Комбајни“ који истовремено косе, слажу у снопове и врше. Исто тако са стране машине која се тера бензином као аутомобил налази се нешто као бријач. Само што је дуго 4-5 метара. Кад Комбајн иде, овај бријач коси и то површину земље у ширину од 5 метара, а са брзином једне машине. Затим се бријач брзо подигне, баци класје у машину, где их један обруч везује у сноплје и одмах се у машини врше. Семе упада у ђакове који се аутоматски вежу и бацају на земљу. Долази један аутомобил који скупља ђакове. Сем тога, да би брже радили сеје са на неким местима из авиона. Крилатица лети и баца семе. Уместо да човек иде за плугом и да се зноји, он седне на трактор и тера као аутомобил, а трактор оре као намазан“. АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1934/28, „Сељаци који пате од господских гуликожа“. Видети такође: „Vanredni uspesi kolhoza u Krimskoj Republici“, *Proleter* 2–3/1935, 8–9.

ти билтени били су углавном намењени ужем кругу партијског чланства. Нешто шири круг могла је да обухвати илегална партијска штампа, у којој је, примера ради, могло да се прочита: „ми данас имамо не само светску аграрну кризу, него и структурну кризу сељачког газдинства – ситног и средњег поседа“. Ту кризу је могуће решити само настанком крупног газдинства, на два начина: као у капиталистичким земљама на штету ситног и средњег сељаштва, или као у СССР-у, преласком „ка крупном социјалистичком, колективном газдинству у интересу самих сељачких маса“.⁹⁹

На Четвртој земаљској конференцији 1934. године као једна од погрешака рада на селу навођена је и „неправилна агитација за стварање колхоза у првој етапи револуције“.¹⁰⁰ Колико је дисхармоније било у ставовима комуниста по овом питању сведочи чланак у *Сељачкој борби*, органу ПК за Хрватску, у којем се говори о претварању сељака у пролетере, о укидању приватног власништва, о томе да сваки сељак у СССР-у може да има једну краву и једну свињу, да је тамо сва земља колективизована итд. Ови ставови су нападнути у централном партијском гласилу *Пролетеру* веома оштро.¹⁰¹ Такође, ЦК КПЈ је критиковао као штетно агитовање „за стварање колхоза, у првој фази револуције“.¹⁰²

Поруке и тактика КПЈ према сељаштву

Ставови Партије требало је на неки начин приближити сељаштву. Иако је у најранијој фази развоја Партија рачунала само на сеоски пролетаријат, на сарадњу је позивала својим прогласима и радно сељаштво уопште, подвлачећи да грађанске странке „лажу“ када говоре да ће кому-

99 M. Moravac, „Agrarna kriza i radno seljaštvo“, *Klasna borba* 17/1931, 30.

100 „О задаћама рада међу сељацима и национално угњетеним масама“, 253.

101 „Што ће нама бесмислено фразирање против приватног власништва уопће као на пр. да се руски сељак увјерно да је власништво у ствари лаж, кад је та тврдња прије свега бесмислица, а друго, кад ми требамо нарочито сељаку да објаснимо да ми нисмо против сваког власништва, већ против капиталистичког и велепоседничког, против приватног власништва на средствима за производњу. Ако ми будемо говорили тако као што се то ради у С(ељачкој) Б(орби) онда ћемо бити вода на млин наших непријатеља, који сељаку говори лажи, како комунисти хоће да отму његово власништво... Запамтите добро другови из С(ељачке) Б(орбе) да ми нећемо сељаку ни земљу одузимати, и ако је она средство за производњу, већ ћемо му дати земљу! Потпуно је нетачно да ми идемо за тим да сви људи (у социјализму) постану радници у смислу пролетера. Зашто сељачка одбијати тиме, а поготово кад то није истина. Много је паметније било објаснити сељаку што је октобарска револуција одмах дала сељаку (поништење дугова, земљу, поништење несносних царских пореза итд.) и надовезати се на то што би му она дала одмах код нас. *Сељаци ће се тек послје претворити у свијесне трудбенике социјалистичког друштва путем добровољног окупљања у задруге, њиховог преваспитавања итд., а на претварањем у раднике пролетере* (нагл. С. М.). Није тачно да у цијелом СССР сви сељаци имају право само на једну краву, једну свињу. То је различито према условима господарства. У сточарским крајевима на пр. на далеко више. Није тачно да то није приватно власништво, већ је то заиста приватно власништво задругара - колхозника, са којим они располажу по слободној вољи.“ „*Seljačka borba*“, *Proleter* 7-8 /1935, 16.

102 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1937/6, „Рад партијских организација на селу“.

нисти одузети земљу сељацима, док је истина да комунисти желе земљу да им дају.¹⁰³ Поводом револуције у Мађарској упућен је проглас у којем се наглашавало да ће велики поседи бити проглашени за општу својину, док се мала имања неће одузимати: „та и мали је пролетер газда“¹⁰⁴ (па то може бити и ситни сељак). У агитацији се ишло и толико далеко да се обећавало сељацима да у комунистичкој држави „неће бити... пореза ни дугова“.¹⁰⁵

У упутству намењеном партијским активистима пред изборе 1920. године каже се да „малим посједницима треба растумачити... да се њима неће одузимати њихово власништво, него ће се извластити тек богаташи и велепосједници“,¹⁰⁶ што је рефлектовало ставове са Вуковарског конгреса. На половична решења аграрног законодавства међуратне Југославије одговорено је штампањем Лењиновог *Декрета о земљи*, у којем се помиње подела земље сељацима, као и агитацијом међу сељаштвом против велепоседника.¹⁰⁷ Преко партијске штампе, разних брошура¹⁰⁸ и преко плаката и летака, Партија је позивала сељаштво у савез са радницима, а после Обзване и на револуцију, истичући увек захтев за поделу земље сељацима.¹⁰⁹ Тако се у једном прогласу сељаштво позива да не чека никакве промене одозго, већ да узме „судбину у своје руке“ будући да се краљ и буржоазија неће никада добровољно „одрећи плачке и сићи са власти“.¹¹⁰

У познатом писму из 1928. године, које је било својеврсна иницијатива за сазивање Четвртог конгреса КПЈ, Коминтерна је позвала југословенску партију да пође на село са паролем „сва земља радном сељаштву“.¹¹¹ Руководећи се овим захтевом Коминтерне, југословенски комунисти су настојали да се организују одбори радника и сељака, при чему се истичало да „с обзиром на забрану радничких зборова по варошима треба искористити празнике и размилети се по селима, ради тумачења и популарисања“ комунистичких парола, нарочито: „Земља радном сељаштву без откупа! Поништење откупнине за добијену земљу! Поништење сељачких

103 AJ, 507 – ЦК КПЈ 1919/8, Проглас ЦК КПЈ из 1919. године, (вероватно крај 1919).

104 AJ, 507 – ЦК КПЈ 1919/11, (Проглас комуниста, написан у Будимпешти 1919).

105 AJ, 507 – ЦК КПЈ 1920/4, „Радном народу села“.

106 AJ, 507 – ЦК КПЈ 1920/15, „Упутство“.

107 Jovanović, *KPJ prema seljaštvu*, 65–66.

108 Својеврсни резиме ставова комуниста у вези са аграрном реформом представљала је у међуратном периоду брошура Н. Томина (Васо Богданов), *Над гробом аграрне реформе*, (Београд, 1926). Такође је значајан рад Филипа Филиповића: М. Moravac (Filip Filipović), „Agrarna reforma u Jugoslaviji“, 1, *Klasna borba* 6/1927, 20–25; Isti, „Agrarna reforma u Jugoslaviji“, 2, *Klasna borba* 7/1928, 19–24; „Uništavanje seljaštva“, *Proleter* 4/1929; „Kralj i veleposjednici protiv seljaka“, *Proleter* 7/1929; „O agrarnoj reformi“, *Proleter* 11/1930.

109 Видети нпр. летке који се чувају у Архиву Југославије: AJ, 507 – НРПЈ 1924/104; AJ, 507 – ЦК КПЈ 1928/15; AJ, 507 – ЦК КПЈ 1930/4; 1931/1, 2, 3, 6; AJ, 507 – ЦК КПЈ 1932/14; AJ, 507 – ЦК КПЈ 1932/26; AJ, 507 – ЦК КПЈ 1933/14.

110 Dimković, *n. d.*, 114–115.

111 AJ, 507 – 1928/2, (Писмо Коминтерне) „Члановима Комунистичке Партије Југославије“. Објављено и у *Класној борби* 7/1928, 327–333.

пореских дугова! Ослобођење сељачке сиротиње од пореза!“ и др.¹¹² Овим паролама КПЈ је показала да жели да искористи добро познате проблеме који су тиштили сељаштво.

На примедбе које су се често чуле да је радикална аграрна реформа бољшевизам, комунисти су, уз ироничан призив, одговарали да нико није толико агитовао у корист бољшевизма међу сељаштвом као они који су поделу земље сељацима проглашавали за бољшевичку меру.¹¹³ Разрађујући нешто детаљније методе агитације, ЦК КПЈ сугерише активистима на селу 1933. године да истичу конкретне захтеве: „Агитирајући за конфискацију земље и расподелу сељацима велепоседничке земље са инвентаром, наши другови треба да говоре не у опће ‘тражимо конфискацију земље’, него одређено: тражимо да се конфискује земља велепоседника Х... и да се раздијели сељацима“.¹¹⁴

Стални захтев Партије било је укидање откупа за земљу добијену аграрном реформом, повраћај новца, укидање посредних пореза, поништавање зеленашких дугова, јефтин државни земљораднички кредит, праведнија пореска политика. Партија је поздрављала одлуке сељака да не плаћају порезе и камате на зајмове, али се увиђало да је неопходно и заштитити сељаке од пленидбе имовине.¹¹⁵ Месне сеоске организације биле су задужене да у случају пленидбе имовине сељака организују сељачке групе које би то спречавале, тј. да „учествују у изјуривању егзекутора и жандара“, па чак и да се сукобе са њима ако је потребно.¹¹⁶

Партија је реаговала и на оснивање Привилеговане аграрне банке,¹¹⁷ 1929, упозоравајући сељаке на то да је банка основана искључиво у интересу богаташа и да ће преко ње „богати сељаци и велепоседници куповати уз јефтину цену земљу од презадужених средњих и сиромашних сељака. Место помоћи сељаку, ова банка ће многог сељака, који има нешто земље, оставити без ње“.¹¹⁸

Колективизација или социјализација земље нису помињане у бројним прогласима упућиваним сељаштву, на шта је несумњиво морало ути-

112 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1928/5, Билтен ЦК КПЈ. (Слично и проглас: „Браћо, сељаци!“ у коме се каже: „Угледајте се на нашу браћу Русе, како су они у борбеној заједници са радницима освојили земљу и своја права“. АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1928/15).

113 Томин (Васо Богданов), н. д., 13.

114 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1933/12, „Инструкција ЦК КПЈ за рад у масама“.

115 Исто.

116 Исто; АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1937/6, „Рад на селу и организационе форме тог рада“.

117 Привилегована аграрна банка основана је 1929. године са циљем да буде централна установа за решавање проблема сељачког кредита и сељачких дугова. О томе видети: D. Gnjatović, *Privilegovana agrarna banka: prilog istoriji poljoprivrednog kredita Srbije 1836–1947*, (Beograd, 2013).

118 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1930/4, „Радном сељаштву свију народа Југославије“. (Овде се очито мисли на суспензију прописа о окућњу у пословању сељака са ПАБ. О томе видети: D. Gnjatović, „Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke: refinansiranje zemljoradničkih dugova“, *Bankarstvo* 3–4/2011, 22).

цати и промовисање *нове економске политике* у СССР-у до 1928. године,¹¹⁹ која је значила својеврсну рестаурацију капиталистичких односа на селу и заустављање револуционарних процеса, што је свакако била и колекивизација. На изостављање „обећања“ да ће земља бити национализована односно социјализована засигурно је утицала и чињеница да је на југословенском простору, за разлику од СССР-а, постојало релативно укорееено приватно власништво на земљи.

Током прве половине 30-их година ситуација на селу није била ни приближно задовољавајућа са становишта партијског руководства. Тако је 1933. ЦК КПЈ упозоравао да се партијске сеоске организације „не смију ограничити само на ширеее утицаја путем летака, као што се је до сада у већини случајева догађало“.¹²⁰ Партијски лист *Пролетер* писао је 1935. прекорно о дотадашњем учинку и да се „без јаке мреже партијских организација и ћелија на селу не могу освојити сељачке и национално-угњетене масе“. Централни партијски лист констатовао је, штавише, да систематски рад на селу заправо још није ни почео.¹²¹ Тако се и усвојено становиште о савезу радника и сељака није могло у пракси реализовати.

Конечно, када се говори о КПЈ, не треба никада заборавити да је реч о партији која је априла 1941. имала око 8.000 чланова, али се пред јулски усанак тај број попео на око 12.000, при чему се нарочито повећао број чланова на селу.¹²² Тако се испоставља да је партијска политика према селу почела да се нешто успешније реализује тек после окупације Југославије.

Закључак

Комунистичка партија Југославије, осим у кратком периоду на самом почетку деловања, никада није занемаривала сељачко и аграрно питање, али у том погледу није током читавог међуратног раздобља сасвим пречистила своје ставове. Због неповерљивог односа према сељаштву и због пристајања уз парламентарни начин борбе, она није искористила револуционарни али неартикулисани покрет сељачких маса 1918–1921. године. Ипак, КПЈ је успела да задобије значајну подршку на селу, о чему говоре и резултати на изборима за Конституанту 1920.

До Треће земаљске конференције 1924. и Трећег конгреса 1926. политика Партије према сељачком и аграрном питању се тешко окретала

119 Нова економска политика значила је тактичко одступање са револуционарног курса у аграрном питању, тако да до 1928. године у СССР-у није било колективизације. О томе видети: *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, eds: S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch, R. Stites, (Indiana University Press, 1991), 25; A. Nove, *An Economic History of USSR 1917–1991*, (London, 1992), 78–114.

120 АЈ, 507 – ЦК КПЈ 1933/12, „Инструкција ЦК КПЈ за рад у масама“.

121 *Пролетер*, 2–3, март 1935, 9.

122 *Историја Савеза комуниста Југославије*, 186.

ка лењинистичком одговору. Кључна су била питања улоге и значаја сеоског пролетаријата, полупролетаризованог сељаштва, сеоске сиротиње, али нарочито средњег сељака у револуционарној партији. Она су практично рашчишћена на Трећем конгресу прихватањем концепције о савезу радника и сељаштва за обарање капитализма. Међутим, због бројних унутарпартијских слабости, неповерења и неприхватања партијске линије по том питању, затим и због објективно тешких околности у којима је КПЈ деловала, прогоњена од режима Краљевине, она у својој политици на селу није постигла значајније резултате, осим местимичних примера.

У току политичког деловања, како легалног тако и илегалног, прихвативши 1924–26. године ситно и средње сељаштво као могућег савезника у револуционарној борби, Партија се углавном концентрисала на непосредне задатке рада на селу (колико су то дозвољавале унутарстраначке борбе и притисак режима) и критику начина извођења међуратне аграрне реформе. Заузимајући у аграрном питању испрва релативно умерену линију – одузимање само земље феудалног порекла – КПЈ се постепено радикализовала, залажући се за поделу земље и пољопривредног инвентара сељацима и безуспешно подстичући сељаштво на побуну и револуцију. Решавање сељачког и аграрног питања било је део болшевизације КПЈ.

Партија је сељаштву обећавала „поделу“ великих поседа, али никада није речено у ком статусу ће земља бити додељена сељацима. Сељаштво је било заинтересовано за власништво над земљом, а КПЈ му то, заправо, није обећавала. Штавише, искуство СССР-а, које је она величала, било је да је земља сељацима додељена на вечно уживање, а не у власништво. То, дакако, нису били неважни детаљи и „корисна нејасноћа“ око садржаја обећаване „поделе“ земље подстакла је и Филипа Филиповића да саветује да се сељаштву партијски програм не открива у целини. Уосталом, у „првој фази револуције“ није ни било предвиђено да се ситни и средњи сељаци експропришу.

Више него променљивост и некохерентност ставова према сељаштву, препреку за одлучније успехе међу сељаштвом представљали су снажан притисак режима и изостанак организоване тактичке операционализације ставова, нарочито током 20-их. Партија је развила своју мрежу на селу, али је она била инертна. Током читавог ратног периода, брошурама, лецима, као и непосредном пропагандом, покушавала је да галванизује сељачке масе за револуционарни покрет, али у томе је имала сасвим ограниченог успеха. У самој партији није постојало довољно поверења у револуционарну снагу сељаштва, што је повремено попримало „секташки“ карактер.

Извори

Архив Југославије, фондови:

- Савез комуниста Југославије (507), 1919–1945.
- Збирка В. Ј. Марамбоа (19)

Штампа

Klasna borba

Proleter

Објављени документарни извори

Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, prir. U. Vujošević, V. Kovačev. Beograd, 1983.

Историјски архив Комунистичке партије Југославије, II: Конгреси и земаљске конференције 1919–1937. Београд, 1950.

Peta zemaljska konferencija KPJ: (19–23. oktobar 1940), prir. P. Damjanović, M. Bosić, D. Lazarević. Beograd, 1980.

Second Congress of the Communist International. Minutes of the Proceedings, Vol. II. New Park Publications, 1977.

Treći kongres KPJ. Plenarne sednice CK KPJ: (maj–septembar 1926), prir. U. Vujošević, B. Gligorijević. Beograd, 1986.

Текстови савременика

Јовановић, Ж. *Село и комунизам*. Београд, 1920.

Kardelj, E. *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu* 1. Beograd, 1983.

Lenin, V. I. *Collected Works*, Vol. 1, 4, 6, 8, 26, 28, 29. Moscow: Progress Publishers, 1961–1972.

Stalin, J. V. *Works*, Vol. 9, 11. Moscow, 1954.

Топаловић, Ж. *Акциони програм*. Вуковар, 1920.

Топаловић, Ж. *Зачеци социјализма и комунизма у Југославији*. Лондон, 1960.

Литература

Bajalica, D. *Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje*. Beograd, 1959.

Богдановић, М. „Српска социјалдемократија и сељаштво“. *Токови* 1–2/1994, 105–124. Београд, 1996.

Vesović, M. *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1929*. Beograd, 1979.

Gnjatović, D. *Privilegovana agrarna banka: prilog istoriji poljoprivrednog kredita Srbije 1836–1947*. Beograd, 2013.

Dimitrijević, S. *Privredni razvitak Jugoslavije*. Beograd, 1961.

Dimković, B. *KPJ–SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju*. Beograd, 1976.

Zadružni leksikon. Beograd, 1956.

„Značaj VIII konferencije zagrebačke organizacije KPJ“, *Naše teme* 7–8/1977.

Историја Савеза комуниста Југославије. Београд, 1985.

Jovanović, Ž. *KPJ prema seljaštvu 1919–1941*. Beograd, 1984.

Jovanović, Ž. „Sima Marković o agrarnom i seljačkom pitanju“. *Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 28. marta 2012. godine*. Beograd, 2013.

Jovanović, Ž. „Doprinos Filipa Filipovića izgradnji stava KPJ prema Savezu radnika i seljaka u Jugoslaviji“. *Filip Filipović: revolucionarna misao i delo*. Beograd, 1983.

Jovanović, Ž. „Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kongresu“. *Drugi kongres KPJ. Zbornik radova*. Slavonski Brod, 1972.

KPJ – SKJ Razvoj teorije i prakse socijalizma. Beograd, 1979.

Leković, V. „Srpska socijaldemokratska partija o agrarnom i seljačkom pitanju“. *Agrarno i seljačko pitanje u savremenim uslovima razvoja socijalizma: (sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju)*, 105–122. Kragujevac, 1989.

Leonard, C. S. *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*, 142–146. Oxford University Press, 2011.

Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima KPJ i KI 1919–1945. Zagreb, 1974.

Mann, E. K. *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*. Oxford University Press, 1983.

Марјановић, Ј. *Српска социјалдемократска партија и сељаштво*. Београд, 1970.

Николић, К. *Большевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*. Београд, 1994.

Николић, К. *Комунисти у Краљевини Југославији*. Београд, 2000:

Nove, A. *An Economic History of USSR 1917–1991*, 78–114. London, 1992.

Радојевић, М. „Сима Марковић против ‘Обзнане’ (1920–1921)“. *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, 91–115. Београд, 2013.

Retish, A. B. *Russia's Peasants in Revolution and Civil War*. Cambridge 2008.

Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture, eds: S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch, R. Stites, 25. Indiana University Press, 1991.

Stojisavljević, B. *Komunisti na selu 1918–1937*. Zagreb, 1959.

Трапезников, С. П. *Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос* 1–2. Москва, 1967.

Cifrić, I. *Revolucija i seljaštvo*. Zagreb, 1980.

Summary

Srdan Milošević
Institute for Recent History of Serbia

Communist Party of Yugoslavia on the Peasant and Agrarian Questions in the Interwar Period

Abstract: This overview paper shows how the stance of the Communist Party of Yugoslavia (CPY) developed until it accepted the Leninist position on the alliance of the proletariat and the peasantry (peasant question), considered by the Comintern to be a truly scientific-socialist stance, and it presents the party's view on both agrarian reform and peasant ownership of land in general in Yugoslavia in the interwar period (the agrarian question). The primary sources used were CPY sources, limited to the documentation of the party's central organs (published congress and conference documentation, CC of CPY announcements, articles by party functionaries, brochures and other propaganda material). The paper indicates the key turning points in CPY's policy on the agrarian and peasant questions and a visible lack of practical results of the party's activity in rural areas in the observed period. The tactical side of the party's policy is also shown: in the domain of the peasant question (it expressed solidarity with the poor peasants attempting to attract their political support); in the domain of the agrarian question (CPY tactically omitted to clearly present its agrarian program).

Key words: Communist Party of Yugoslavia, peasant question, agrarian question

The Communist Party of Yugoslavia never neglected the peasant and agrarian questions, except during a short period at the very beginning of its activity. The party did not utilize the revolutionary but inarticulate peasant mass movement 1918–1921 because of its mistrust of peasantry and its option for a parliamentary battle. However, CPY managed to obtain significant support in the villages as seen by the election results for the Constitutional Assembly in 1920.

Until the 3rd State Conference in 1924 and the 3rd Party Congress in 1926 the party policy towards the peasant and agrarian questions did not easily shift towards the Leninist concept. The key question was the role and importance

of the peasant proletariat, the semi proletarian peasantry, the village poor and especially the peasants with medium sized farms in a revolutionary party. These questions were practically settled at the 3rd Congress of the CPY by accepting the concept of a worker-peasant alliance for the overthrow capitalism. However, due to numerous weaknesses within the party, mistrust and non acceptance of the party line on these issues, and the difficult circumstances of being active while persecuted by the Kingdome's regime, no significant results were achieved except sporadic ones.

During CPY's political activity, whether legal or illegal, after 1924 when it accepted smallholders and peasants with medium sized holdings as possible allies in the revolutionary battle, the party mostly concentrated on the immediate tasks in the villages (as much as in-fighting in the party and the pressure of the regime allowed) and on criticizing the way the interwar agrarian reform was conducted. Taking a relatively moderate stance in the beginning – supporting only the expropriation of land of feudal origin – the CPY gradually radicalized its stance supporting the expropriation of land and agriculture equipment and unsuccessfully inducing the peasantry to rebellion and revolution. The bolshevikizing of CPY partly took place by the way it addressed the peasant and agrarian questions.

The party promised the peasants "division" and redistribution of large estates but it never revealed what the status of the land allocated to the peasants would be. The peasantry was interested in owning the land but the party actually never promised ownership. Moreover, the CPY glorified the USSR experience where land was redistributed to the peasants for life long tenure but not ownership. These not insignificant details as well as "usefully ambiguity" on what the promised "redistribution" of land really meant, prompted Filip Filipović to advise the party not to entirely reveal the whole party program to the peasantry. After all, expropriation of land owned by smallholders and medium sizes holders was not planned in the first phase of the revolution.

An even greater obstacle to successful activity among the peasantry than the party's shifting and incoherent policy was the strong pressure exerted by the regime and lack of an organized tactic operationalization of stances especially during the 1920s. The party had a developed but inert network in the villages. Throughout the war period the party tried to galvanize the peasant masses by brochures, leaflets and direct propaganda but it had very limited success. The party lacked sufficient faith in the revolutionary power of the peasantry, which periodically assumed a "sectarian" character.

УДК 327(497.1:47)"1945/1947"
334.726(497.1:47)"1945/1947"
339.92(497.1:47)"1945/1947"

Оригиналан научни рад

Примљен: 8. 6. 2015.

Прихваћен: 4. 8. 2015.

Момир НИНКОВИЋ

Институт за савремену историју, Београд

e-mail: momirninkovic22@gmail.com

Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)*

Апстракт: У чланку се на основу релевантне литературе, објављених и необјављених југословенских и совјетских извора анализирају неуспешни преговори за оснивање шест од осам предвиђених југословенско-совјетских мешовитих друштава. Приказан је ток преговора од првих југословенских иницијатива крајем 1944. до одустајања од оснивања друштава у априлу 1947. Дате су основне карактеристике преговора и спорних питања по друштвима.

Кључне речи: Југославија, Совјетски Савез, мешовита друштва, економски односи

Мешовита југословенско-совјетска друштва спадају међу спорна питања из историје односа две државе. Готово свако од важних питања – од преговора о њиховом оснивању, одустајања од оснивања „производних“ друштава, функционисања и гашења Југословенско-совјетског акционарског друштва за цивилно ваздухопловство (ЈУСТА) и Југословенско-совјетског дунавског паробродарског акционарског друштва (ЈУСПАД) – било је подложно различитим тумачењима. После сукоба 1948. са југословенске стране су долазиле оптужбе за „експлоатацију и монополизам“. Остаци оваквог мишљења и пренаглашавање значаја мешовитих друштава у економским и политичким односима две државе могу се срести и данас.¹ Како

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку* (№ 47030) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Vladimir Dedijer, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, (Beograd, 1978), 93–123; Dok. br. 195–208, *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, (Beograd, 1951), 287–297; Miodrag Marović, *Tri izazova*

су два транспортна друштва била предмет историографских разматрања, овде бисмо се, на основу необјављених и објављених југословенских и совјетских извора и релевантне литературе, осврнули на питање неуспелих преговора о оснивању осталих мешовитих друштава.²

После победе социјалистичке револуције сарадња Југославије и Совјетског Савеза се одвијала на „најтешњим политичким, економским и идеолошким основама“. Совјетима је предочено да Југославија „не може да подигне и развије своју привреду самостално“ и да су јој потребне озбиљне инвестиције како не би потпала под економски утицај Запада. „Једина могућност“ да се ово спречи виђена је у „тешњој економској сарадњи Југославије са Совјетским Савезом кроз организовање низа мешовитих друштава“. Југословенске мотиве за оснивање заједничких друштава Владимир Велебит је на следећи начин формулисао: „Југославија је била разрушена, наша привреда готово да и није постојала. Наша влада и Централни комитет сматрали су да се обнова може убрзати само уз велику совјетску помоћ, а да су мјешовита подузећа погодна средство, јер би преко њих Совјети давали потребан и управљачки и технички кадар, испоручивали материјал, одобравали кредите.“³

Већ од 1945. СССР је почео да оснива мешовита друштва са земљама „народне демократије“. Ова друштва су у највећем броју случајева оснивана на принципу паритета, акционарски капитал СССР-а и земље у којој се оснива друштво је био једнак, прокламовано је подједнако учешће у управи, али је пресудан утицај имала совјетска страна. Важно је истаћи да су Совјети као улог углавном уносили конфисковану немачку имовину и на основу ње обезбеђивали паритет. Како у случају Југославије ово није било могуће, совјетска страна је само делимично свој улог могла да покрије уносом заплених фабричких постројења, док је већину средстава требало да обезбеди из сопствене производње и крајње ограничених девизних резерви. Ограничене совјетске могућности су се судариле са југословенским идеализованим представама о СССР-у. Речима Милована Ђиласа: „Ми смо

stalinizmu, (Opatija-Pula, 1983), 43; *Oslobođenje*, 23. 10. 2009, 5; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*, (Zagreb, 1985), 152; Мирослав Јовановић, *Срби и Русу 12–21. век. Историја односа*, (Београд, 2012), 187–188; Горан Стефановић, „Јуста. Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство“, (магистарски рад у рукопису, Београд, 2012), 4–8.

2 Милан Гулић, „Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу“, (докторска дисертација у рукопису, Београд, 2012), 216–259, 316–331; Стефановић, *н. д.*; Чедомир Крунић, „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА“, *Лет бр. 2/2000*, 127–151; М. Гулић, М. Нинковић, „Мјешовита jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE“, *Istorija 20. veka* br. 1/2014, 143–163.

3 Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, (Подгорица, 1998), 451–468; Ljubodrag Dimić, Aleksandar Životiћ, *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948*, (Beograd, 2012), 24–51; Слободан Селинић, „Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948“, *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, (Београд, 2010), 393–395, 402–405, 410, 412–414, 417; Док. бр. 32, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, Зборник докумената, приредили: Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борзан, И. Бухаркин, Л. Внукова, Ј. Зелено, М. Кравченко и В. Сољански, (Београд 2010), 80; Mira Šuvar, *Vladimir Velebit. Svjedok historije*, (Zagreb, 2001), 386.

били жртве пропаганде (...), јер смо изградили и властиту идилу о совјетском поретку – о развијености и економској моћи Совјетског Савеза (...). Из тих обмана и самообмана често су се рађали и наши претерани захтеви према СССР-у.”⁴

У југословенској публицистици настајало је после 1948. говори се о „Стаљиновом наметању мешовитих привредних друштава“ Југославији. Међутим, архивски извори недвосмислено сведоче да је иницијатива за оснивање дошла са југословенске стране. Још у новембру 1944. Едвард Кардељ је током боравка у СССР-у поменуо питање оснивања „акционарских друштава“. Кардељ је навео да у Југославији постоје велика налазишта обојених метала чија обрада ће представљати „врло важан саставни део свих економских мера Националног комитета“. За реализацију ових мера неопходна је била совјетска помоћ – кроз поменута акционарска друштва и „слање стручњака ради организовања појединих грана производње“. У току пролећа 1945. Андрија Хебранг је поновио предлог о учешћу у експлоатисању југословенских природних ресурса, а у име југословенске владе је ово поново тражио у писму министру спољне трговине Анастасу Микојану 7. септембра 1945. Из „материјала“ које је Хебранг дао трговинском представнику СССР-а види се у којим областима се очекивала сарадња (рударство, црна и обојена металургија, шумска, нафтна и прехранбена индустрија, индустрија стакла, папира, стварање паробродарског друштва за пловидбу Дунавом, друштва грађанске авијације, мешовите банке и научноистраживачког пољопривредног института). Као резултат контаката и размене мишљења, крајем године су у Министарству спољне трговине (МСТ) СССР-а припремили пројекат „одлуке“ Савета народних комесара СССР-а према којој се МСТ овлашћује да води преговоре о закључивању споразума о економској сарадњи и оснивању мешовитих друштава.⁵

4 Giuseppe Bofa, *Povijest Sovjetskog Saveza, II: Od domovinskog rata do položaja druge velesile, Staljin i Hruščov 1941–1964*, (Opatija–Novi Sad, 1985), 247; Laszlo G. Borhi, “The Merchants of the Kremlin: The Economic Roots of Soviet Expansion in Hungary”, *The Cold War International History Project. Working Paper No. 28*, (Washington, 2000), 26–43; Гулић, н. д., 217–223; Архив Југославије (АЈ), фонд Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), 507, IX, 119/V–70, Економско поробљивање источно-европских земаља од стране Совјетског Савеза, 1951; Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, (Београд, 1991), 84; Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Т. А. Покивайлова, *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа: 1949–1953: Очерки истории*, (Москва, 2008), 32.

5 Dedijer, н. д., 95; Marović, н. д., 43; Саво Кржавац, *Тито на раскрсћима историје*, (Београд, 1985), 126; Док. 497, *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, приредили: Б. Петрановић, У. Костић, К. Вукасовић, И. В. Бухаркин, Н. В. Васиљева, В. А. Сољанскиј, Н. А. Есаулова и Л. Ј. Гибјанскиј, (Београд, 1996), 628; Đimić, Životić, н. д., 162–163; „Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину. Советская и югославская записи беседы 27–28 мая 1946 г.“, Вступительная статья и примечания Л. Я. Гибианского, *Исторический архив* Но 2 (1993), 16; Док. 35, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 85–86; Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 413 (Министерство внешней торговли СССР), Оп. 12, Д. 10248, Торговый представитель СССР в Югославии И. Лебедев, Начальнику Отдела Торговых договоров Кумыкину П. Н., 27. 11. 1945; Исто, Заместитель Народного Комиссара Внешней Торговли Союза

Како са совјетске стране нису предузете конкретније мере, а стање у југословенској привреди је било критично, Хебранг се поново 23. фебруара 1946. обратио влади СССР-а са молбом да се размотре предлози од 7. септембра и предузму одговарајући кораци. Саопштавајући да је без помоћи из иностранства обновљено све што је било могуће обновити „сопственим средствима и снагама“, истакао је да је техничка опрема југословенске индустрије и рудника „врло заостала“ и „у највећој мери упропашћена“, да се без великих улагања у увоз машина и опреме не може покренути привреда. „Једини излаз“ видео је у остваривању што је могуће тешње економске сарадње између Југославије и СССР-а путем формирања мешовитих друштава; и као допуну томе, економско повезивање са земљама „народне демократије“, пре свега са Чехословачком. У случају да се то не оствари, напоменуо је да Југославија „неће бити у стању да обезбеди даљу обнову и развој“ и да се одупре „појачаном притиску“ са Запада. У марту су из совјетске амбасаде у Београду реферисали министру иностраних послова СССР-а Вјачеславу Молотову да због „настојања Американаца, Енглеза и Француза да продру у привреду Југославије кроз добијање или повраћај различитих концесија“ треба посебну пажњу обратити на ширење економске сарадње са Југославијом и то путем развијања трговинске размене и оснивања мешовитих друштава. У извештају се о мешовитим друштвима говори као о „кардиналном питању перспективног развоја југословенске економије“ и препоручују се активнији кораци у правцу оснивања. У марту је и Одељење Југославије и Албаније МСТ СССР-а припремило „материјале о економској сарадњи са Југославијом“ (пројекти „одлука“ Савета министара СССР-а и Споразума о економској сарадњи). Материјале је одобрио заменик министра Крутиков и у априлу су изнети пред колегијум Министарства, али су одатле повучени због одсуства Крутикова који је био болестан.⁶

До средине априла 1946. на обе стране су се појавиле недоумице о намерама супротне стране. Нови совјетски амбасадор Лаврентјев се у Бе-

ССР С. Борисов и Заместитель Народного Комиссара Морского Флота Л. Белых, Совету Народных Комиссаров Союза ССР – тов. Молотову В. М., 30. 12. 1945; Исто, Д. 9933, Запись беседы Торгпреда СССР Лебедева И. М. с Министром Промышленности Югославии г-ном Хебрангом от 6. 9. 45 г; Исто, Д. 11513, Торговый представитель СССР в Югославии И. Лебедев, НКВТ СССР – Начальнику Учетно-экономического отдела тов. Колпакову, 24. 11. 1945; Исто, Оп. 24, Д. 1019, Ст. референт Отдела Торговых Договоров Авраменко и Начальник Отдела Югославии Управления Восточно-Европейских стран Швец, Народному Комиссару Микояну А. И., 8. 12. 1945; Исто, Проект постановления Совета Народных Комиссаров СССР об Экономическом Сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Федеративной Народной Республикой Югославии, декабрь 1945; Российский государственный архив социально-политической истории, Ф. 82 (Личный фонд В. М. Молотова), Оп. 2, Д. 1373, Л. 104, Доклад члена Политбюро ЦК КП Югославии Э. Карделя о политическом положении в Югославии, 5. 2. 1945.

6 РГАЗ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 134–135, Председатель Экономического Совета Андрия Хебранг, Совету Народных Комиссаров СССР, 23. 2. 1946; Исто, Л. 179, А. Микоян, Сталину И. В., проект, 9. 3. 1946, Исто, Л. 248, В. Швец, Семичастнову И. Ф., 23. 4. 1946; Док. бр. 29, 32, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 76–77, 80–81.

ограду 16. и 17. априла сусрео са Кардељом и Хебрангом. Претходно га је трговински представник обавестио да је „југословенска влада одлучила да у Москву пошаље трговинску делегацију (...) искључиво ради закључења споразума о робној размени за текућу годину“, док је совјетска страна очекивала да преговори о мешовитим друштвима буду главна тема преговора, а робна размена „споредна“ ствар. Лаврентјев је саопштио Хебрангу да се код њега „појавила сумња“ да је југословенска влада променила став о „тијесној економској сарадњи и оснивању заједничких друштава“. Са друге стране, Кардељ је Лаврентјеву рекао да су „Југословени дошли до супротног закључка да, напротив, Москва затеже са решавањем питања сарадње, те их је та неодређеност донекле спутавала“. На основу прегледаних извора и литературе можемо рећи да постоје два објашњења зашто је југословенска страна решила „да се преговори ограниче на размјену добара у 1946“. Прво, сумње Јосипа Броза Тита да Хебранг одржава посебне везе са СССР-ом. Познато писмо Хебранга Кардељу од 17. априла 1946. схваћено је као „нездрава критика“ и на седницама Политбироа ЦК КПЈ 19. и 24. априла 1946. дошло је до разрачунавања са њим. Сам Хебранг је сматрао да је до његовог уклањања са „чела делегације“ и сужавања питања која ће економска делегација разматрати дошло због тога што је он изгубио Титово поверење и да би се спречио његов одлазак у Москву. Сву своју кривицу видео је у томе што су после његовог повратка из Москве „неке депеше“, поред Тита и Кардеља, биле адресиране и на њега. Поред искључења Хебранга из преговора, могуће је да је југословенски државни врх сматрао да је ово сложено питање боље покренути на вишем нивоу, за време планиране посете Тита СССР-у.⁷

Први конкретни преговори за оснивање мешовитих друштава (ваздухопловног друштва и друштва за пловидбу Дунавом) вођени су крајем априла и током маја 1946. у Београду. На челу југословенске делегације налазио се В. Велебит. Како би се припремио за преговоре, он је, знајући да је уговоре о оснивању таквих друштава СССР склопио са Мађарском и Румунијом, затражио од југословенских војних мисија у тим државама да му пошаљу копије уговора. Увидом у њихов садржај дошао је до закључка да су тако формулисани да „совјетска страна има све погодности, а мађарска и румуњска само обавезе“. Ово је објашњавао тиме што су у овим земљама били на власти „непоуздани“ режими, а да ће се при склапању оваквих уговора са Југославијом Совјети другачије, „братски“ понашати. Међутим, са совјетске стране је добио „верне копије“ ових уговора. Нарочито је осетљиво и проблематично било

7 Док. 34, 35, 36, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 82–83, 85–86, 87; Dušan Popović, *Letopis o Vlačićima III*, (Novi Sad, 2006), 104; Dok. 19, 20, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, prir. Branko Petranović, (Beograd, 1995), 148–161; Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, (Beograd, 1994), 225–226; „Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину“, 16–17; АЈ, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), I–3–b/623, Писмо Андрије Хебранга, Едварду Кардељу, 17. 4. 1946.

питање надлежности над аеродромским постројењима и контролом летења, јер су одредбе биле тако формулисане да су задрале у државни суверенитет Југославије. У преговорима вођеним за оснивање друштва за пловидбу Дунавом спорна питања била су: одређивање вредности пловила која су представљала југословенски улог, број и техничке карактеристике пловила тражених од Југославије, уступање бродоградилишта у Апатину на коришћење друштву, монополистичке намере Совјета. Пошто совјетски преговарачи нису били спремни да измене ставове који су за југословенску страну били спорни, Велебит је предложио да се преговори одложе све док се у Москви не заврше преговори о економској сарадњи две државе.⁸

Тито, до кога су дошле совјетске сумње у погледу југословенских намера, у неколико наврата је у другој половини априла разговарао са совјетским амбасадором. Из ових разговора се види да је дошло до одређене измене југословенског става и да је економска делегација добила задатак да закључи споразум о узајамним испорукама робе, али и да „води преговоре о оснивању појединих мешовитих совјетско-југословенских друштава и обавља одређени припремни рад за потписивање споразума о економској сарадњи“. Министар спољне трговине Никола Петровић је у првом разговору са Микојаном 7. маја 1946. поменуо да има „неке примедбе“ на совјетски пројекат организације ваздухопловног друштва, „јер се Југославија налази у другом положају, у односу на Мађарску“. Микојан се сложио са тим да се о овим питањима разговара и истакао да се совјетска влада „позитивно односи према питању економске сарадње између СССР-а и Југославије“. Даљи разговори о овоме су препуштени југословенским и совјетским експертима на челу са помоћницима два министра, В. Срзентићем и В. Сергејевом. На састанцима је дискутовано о општим питањима и југословенски представници су дали преглед појединих грана индустрије у којима се очекивало да дође до сарадње. Из Срзентићевог излагања види се да су за Југославију најважнија била „производна“ друштва, пре свега „развој нафтне индустрије, црне и обојене металургије, шумске, прехранбене и индустрије угља, хидроелектрана и топлана“, а оснивање „мешовите југословенско-совјетске банке“ је сматрано „пожељним“.⁹

8 Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива (ПА), СССР, 1946, ф-78, досије 29, 4608; Исто, 5574; РГАЭ, ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 171–172, Заместитель Министра Иностранных Дел Владимир Велебит, Микојану А. И., 17. 5. 1946; Šuvar, n. d., 167–169, 386–387; Dedijer, n. d., 95–97; Đilas, n. d., 83–84; Гулић, n. d., 235–238; Gulić, Ninković, n. d., 143–145.

9 Док. 36, 37, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 87, 88–89; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 55–56, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микојана А. И. с Председателем Югославской Торговой Делегации г-ном Петровиц 7 мая 1946 года; Исто, Л. 100, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микојана А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петровиц 25 мая 1946 года; Исто, Л. 50–54, Краткая запись переговоров между Заместителем Министра Внешней Торговли СССР тов. СЕРГЕЕВЫМ В. А. и группой членов югославской делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, первая встреча, 11 мая 1946; Исто, Л. 45–49, Краткая запись переговоров между Зам. Министра Внешней Торговли СССР т.

Долазак делегације са Титом на челу је убрзао преговоре. Већ на првом сусрету са Стаљином 27. маја 1946, Тито је покренуо питање економске сарадње и затражио „помоћ од Совјетског Савеза, конкретно – кроз оснивање мешовитих совјетско-југословенских друштава“. Истакао је да не жели кредите од САД-а, јер би они били праћени захтевима за политичке уступке и навео да „Југославија нема средстава за даљи развој индустрије“, да располаже рудним богатством, али „нема потребне машине“. Стаљин се сагласио да се економска сарадња одвија „на бази оснивања мешовитих друштава“. На његово питање да ли ће оснивање друштава бити преседан и да ли ће „морати да се омогући приступ привреди Југославије другим државама“, Тито је био изричит: „Југословенска влада не намерава да омогући приступ капиталу других држава у своју привреду“.¹⁰

Споразум о економској сарадњи између СССР-а и ФНРЈ је потписан 8. јуна 1946. у Москви. Њиме је „у циљу обнове и повећања производних могућности Југославије“ и „проширења трговинских веза“ између две државе предвиђено оснивање осам мешовитих друштава: за експлоатацију и прераду нафте, за експлоатацију боксита и производњу алуминијума, за експлоатацију и производњу олова, за истраживање и експлоатацију угља, црну металургију, цивилно ваздухопловство, пловидбу Дунавом и мешовите банке. Остављена је и могућност формирања друштва у области „шумарства и индустрије целулозе и папира“. Приликом дискусије о совјетском пројекту који је представљао основу за преговоре, Југословени су били за то да се у споразум унесе „могућност да се касније оснују и друга друштва“. Микојан је навео да совјетска влада нема ништа против оснивања нових друштава, али је био мишљења да „спољнополитички одјек“ који би могло изазвати укључивање те тачке у споразум чини ово „несврсисходним“, тим пре што обе стране ако желе могу основати нова друштва. Истакао је да је оснивање већег броја друштава несврсисходно и због тога што предвиђена друштва треба „најкасније“ од почетка 1947. да почну са радом, за шта је потребно предузети неопходне организационе мере, наћи одговарајуће кадрове, обезбедити опрему и неопходна средства.¹¹

Сергеевым В. А. и группой членов Югославской Делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, вторая встреча, 13 мая 1946; Исто, Л. 57–63, Краткая запись переговоров между Зам. Министра Внешней Торговли СССР т. Сергеевым В. А. и группой членов Югославской делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, третья встреча, 15 мая 1946.

10 Роровић, *п. д.*, 110; Док. 44, 45, 46, 47, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 105–108, 111–112; Док. 1, *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964*, I, (Београд, 2014), 51–52.

11 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 742, Л. 198, Постановление ЦК ВКП(б) о директивах по переговорам с Делегацией Югославии об экономическом сотрудничестве и о взаимных поставках товаров в 1946 г. 30. 5. 1946; Исто, Д. 744, Л. 104–106, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 1 июня 1946 года; Исто, Л. 107–108, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 4 июня 1946 года; Док. бр. 50, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 119–122.

Предвиђено је да се друштва оснују на принципу паритета, са једнаким уложима у акционарски капитал и подједнаким учествовањем у управи. Током преговора једино спорно питање се односило на функцију генералног директора, који је имао изузетно велика овлашћења. Са југословенске стране је потенцирано да се питање управе друштава реши на тај начин што би у половини друштава „директори-организатори“ били југословенски грађани, а председници управног одбора совјетски и обрнуто. Совјети нису били против тога да се управе организују на тај начин, али су имали одређену задршку да се то на тај начин формулише, јер је у споразумима са другим државама „народне демократије“ то питање решено као у њиховом пројекту – да совјетски грађани заузимају положај „директора организатора“. Како се ово не би негативно одразило на њихове односе са тим државама, а нарочито на преговоре који су тада вођени са Кином, питање је решено тако што није изричито наведено да у пола друштава функцију генералних директора обављају совјетски грађани, а у другој половини југословенски, већ да ће се то одређивати „према договору страна“. У споразум није ушло у којим друштвима ће која страна давати генералне директоре, али се из каснијих преговора види да су Совјети тражили положај генералног директора у два транспортна друштва, друштву за нафту и мешовитој банци, док би Југословенима овај положај припао у друштвима за алуминијум, олово, црну металургију и угаљ.¹²

Одређено је да совјетска страна као улог даје средства неопходна за развој друштава (опрема, материјали и новчани износи), а југословенска „постојећа предузећа и предузећа у изградњи“, право на коришћење руда, одговарајуће новчане улоге и по потреби давање у закуп земљишта, шума и различитих објеката. Споразум је ступио на снагу са даном потписивања и у њему је наведено да подлеже ратификацији. Током разматрања совјетског пројекта, министар Петровић је, напоменувши да он носи ознаку „поверљивости“ а истовремено подразумева ратификацију, указао да је по југословенском законодавству у случају ратификације неопходно објављивање споразума. Микојан је одговорио да они нису објавили ниједан од потписаних споразума и да он „за сада не сматра сврсисходним објављивање Споразума“. Совјетски став је утицао на одсуство конкретнијих података о споразуму у коминикеу о боравку југословенске делегације у Москви и Титовој изјави пред одлазак из СССР-а. Док је за трговинске пре-

12 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 742, Л. 199, Постановление ЦК ВКП(б) о директивах по переговорам с Делегацией Югославии об экономическом сотрудничестве и о взаимных поставках товаров в 1946 г, 30. 5. 1946; Исто, Л. 2, Проект Постановления Совета Министров СССР о переговорах с Правительством Югославии об организации смешанных югославско-советских обществ, июль 1946; Исто, Д. 893, Л. 16, Ст. референт по Югославии Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н, 21. 12. 1946; Исто, Д. 1019, Л. 42–43, Проект об организации смешанных югославско-советских обществ, март-апрель 1946; Исто, Л. 88, Выписка из Протокола Но 9 заседания Коллегии Министерства Внешней Торговли от 10 июля 1946; АЈ, КМЈ, I-3-6/626, Депеша Бориса Кидрича, Маршалу Титу, 25. 8. 1946.

говоре наведено да су завршени успешно склапањем Споразума о узајамним испорукама робе, на Споразум о економској сарадњи су се односиле уопштене речи: „Донете су одлуке о тесној економској сарадњи између две пријатељске земље”.¹³

Потписивањем Споразума створени су услови за наставак преговора за оснивање друштава. Преговоре су за свако друштво водиле мешовите комисије од августа 1946. у Београду. Крајем месеца Борис Кидрич је реферисао Титу о позитивном развоју: „Преговори са Русима иду врло добро. Они пристају на све оне ставове које сматрамо ми, на основу разговора с Тобом, принципијелно важним. Пристали да не буде монопола и да ми од предузећа улажемо што ми сматрамо целисходним, а остало да задржимо за себе. У погледу одређивања улога заузели принципијелан став, да примају метод који ћемо ми одредити као најцелисходнији за нас. Подвукли да се њима не ради [на] зарађивању на рачун Југославије и да потпуно схваћају огромну политичку улогу индустријализације наше земље, коју желе помоћи расположљивим средствима.”¹⁴

После решавања „принципијелних питања”, следила је „конкретизација пројеката” по друштвима, коју је пратио низ проблема. Југословени су сматрали нарочито спорним: 1) одређивање вредности улога југословенске стране, тј. совјетско настојање да се умање износи које је југословенска страна предлагала за руднике и предузећа (нарочито је спорно било совјетско одбијање да се као улог рачунају процене вредности руда); 2) совјетско настојање да „разрађена” предузећа „уђу” у друштва, односно одбијање да се уносе слабије продуктивна предузећа и рудници; 3) совјетско настојање да Југославија не узима порезе и дажбине од прихода друштава; 4) совјетско настојање да се приликом извоза на првом месту подмире њихове потребе по најповољнијим ценама. Совјетски преговарачи су истицали да Југословени настоје да „умање број првобитно предвиђених предузећа за предају друштвима” и то изостављајући најрентабилнија, као и да „значајно” повећају вредност осталих предузећа и рудника како би дошло до повећања совјетског улога. Примера ради, у односу на „првобитне” југословенске процене, вредност предузећа и рудника за нафту повећана је 3,2, за боксит 3,6, а за олово 2,9 пута. Сматрали су да Југословени имају нереална очекивања од друштава (нпр. према југословенским предлозима за пет година је требало повећати производњу нафте за око 20 пута, а

13 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 104–105, Запись беседы Министра Внешней Торговли Союза ССР тов. Микояна А. И. с Министром Внешней Торговли Югославии г-ном Петрович 1 июня 1946 года; Исто, Д. 742, Л. 198–199, Постановление ЦК ВКП(б) о директивах по переговорам с Делегацией Югославии об экономическом сотрудничестве и о взаимных поставках товаров в 1946 г, 30. 5. 1946; Док. 50–52, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 119–123.

14 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 149–150, Запись беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Послом Югославии в СССР г. Поповичем от 13 августа 1946 года; АЈ, КМЈ, I-3-6/626, Депеша Бориса Кидрича, Маршалу Титу, 25. 8. 1946.

гвожђа и челика 10–15 пута) и да се од совјетске стране траже „превелика“ улагања. Због огромних ратних разарања и тешке економске ситуацију у самом СССР-у, они нису били у могућности да врше велика директна улагања у изградњу и развој фабрика и рудника у другим државама. Зато не треба да чуди што су совјетски преговарачи, имајући у виду величину и врсту југословенских захтева, сматрали да је то готово немогуће остварити и да је потребно смањити вредност совјетских улога (на пример, за друштво за црну металургију је југословенска страна тражила совјетска улагања од 45,5 милиона долара, а совјетска страна да износ буде око 10 милиона долара). Поред примедби на југословенску страну „која је више пута у току преговора мењала услове“, совјетски преговарачи су сматрали да је и совјетска страна одговорна што су се преговори „много одужили“, јер су због одсуства одговора на телеграме упућене Главној управи совјетске имовине у иностранству морали да задржавају усаглашавање појединих чланова споразума.¹⁵

Неуспешни преговори о оснивању мешовитих друштава су на југословенској страни прилично негативно карактерисани. Дедијер за њих каже да су били „дуги“ и „мучни“, а Ђилас совјетске захтеве назива „гротескним и увредљивим“.¹⁶ Покушаћемо овде да дамо кратак преглед преговора по друштвима, водећи рачуна о намерама и ставовима обе стране и издвајајући главне тачке спорења за свако друштво.

Друштво за експлоатацију и прераду нафте. Од свих привредних грана у којима је Југославија тражила сарадњу „нафтна индустрија“ је била најслабије развијена. Годишње се могло произвести 25.000–30.000 тона нафте. Производња је само на ревиру Гојло била „уходана“, а фабрике за прераду су биле малих капацитета, са застарелом опремом и оштећене током рата. Из југословенске перспективе, недостатак опреме је представљао „највећу тешкоћу“ за развој ове привредне гране и због тога је помоћ СССР-а била „неопходна“. Речима Тита Стаљину: „Југославија има нафту, али нема опрему за бушење“.¹⁷

15 Петрановић, *Југославија на размеђу*, 464–466; Dedijer, *n. d.*, 106–118; AJ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslovenskih društava, 27. 3. 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3–4, В. Швејц, Крутикову А. Д., 29. 10. 1946; Исто, Л. 46–47, И. Семичастнов, Микояну А. И., 3. 8. 1946; Док. бр. 72, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 169–170.

16 Dedijer, *n. d.*, 115–118; Ђилас, *n. d.*, 84.

17 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1019, Л. 192, Ст. Референт Отдела Торговых Договоров Авраменко и Начальник Отдела Югославии Управления Восточно-Европейских стран Швејц, Народному Комиссару Микояну А. И., 8. 12. 1945; Исто, Д. 744, Л. 52, Краткая запись переговоров между Заместителем Министра Внешней Торговли СССР тов. СЕРГЕЕВЫМ В. А. и группой членов югославской делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, первая встреча, 11 мая 1946; AJ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Nacrt sporazuma izvedu Vlade SSSR-a i Vlade FNRJ o osnivanju Jugoslovensko-sovjetskog akcionarskog društva za dobijanje i preradu nafte i gasa, 1946; AJ, Фонд Привредни савет Владе ФНРЈ, 40–45–120, Состояние нефтяной промышленности в Югославии; Док. бр. 46, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 107.

Главни камен спотицања у преговорима је било питање уношења нафтних поља као улога и процена вредности југословенског улога уопште. Са југословенске стране је предвиђана производња нафте од 450.000 тона годишње у року од пет година и на основу овога је тражена одговарајућа противвредност совјетског улога. У документима југословенског порекла се наводи да су Совјети прво пристали на ово, па касније имали примедбе на овај капацитет „оправдавајући то slabим резултатима истраживања у старој Југославији, на основу неких чланака старих поткупљених југословенских геолога“ и предлагали су да се нафтна поља „унесу у друштво са вредношћу обичног земљишта“. Из совјетских докумената се види да је совјетска страна, на основу укупних нафтних резерви, стања у коме се тада налазила нафтна индустрија и очекиваних улагања, сматрала да је „реално“ да се за пет година добија око 160.000 тона нафте. Што се уношења нафтних поља као улога тиче, Совјети су заузели став да се уместо тога плаћа процентни „закуп“ у односу на производњу. Југословени нису прихватили ово, а у документима југословенског порекла, који су касније коришћени у домаћој историографији и публицистици, наводи се да су као аргумент у преговорима помињани случајеви совјетско-иранског и совјетско-мађарског друштва, где је „призната овим земљама посебна вредност нафтоносних поља у виду улога у акциони капитал и то код Ирана у висини 50% основног капитала а Мађарској 15% од укупног приноса нафте“. Совјетски извори говоре да је југословенска страна тек 23. септембра 1946, позивајући се на „објављено саопштење о Совјетско-иранском нафтном друштву“, предложила да се као удео рачунају нафтна поља. А мађарско искуство је заправо совјетска страна наводила као свој аргумент. У Мађарској су и америчко акционарско друштво „Маорт“ и Совјетско-мађарско друштво „Масовол“ одбијали 15% од добијене нафте у корист мађарске владе за коришћење нафтних поља. Совјетски стручњаци су нарочиту пажњу посветили пракси у Румунији, која је „међу балканским земљама“ имала „највеће искуство у експлоатацији руда“. За нафту у Румунији је закуп износио 12–14% од укупне производње (12% за друштва са румунским капиталом), а поред тога плаћан је и порез од 3%. На основу овога, они су сматрали да надокнада за коришћење нафтних резерви у Југославији треба да износи 12% и да се поврх овога не плаћа процентуални порез. Када су преговори дошли до „мртве тачке“ и Југословенима постало јасно да Совјети неће попустити, сагласили су се да се плаћање врши процентуално у односу на производњу, у износу од 12%.¹⁸

18 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 12, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 1019, Л. 183–184, Директива Комисии для ведения переговоров об учреждении Югославско-Советского Общества по разведке, добыче и переработке нефти, март 1946; Исто, Д. 2545, Л. 21–22, Предложения по натуральным процентным отчислениям за использование югославских недр в связи с предстоящей организацией советско-югославских горнодобывающих акционерных обществ, 1947; Исто, Л. 28–29, С. Ятров, Микояну А. И., 4. 4.

Што се процене вредности југословенског улога тиче, првобитна југословенска процена од 365 милиона (нафтна налазишта и фабрике за прераду нафте) током преговора је повећана 3,2 пута и износила је 1.190 милиона динара. У ту суму су укључене и геолошке карте са резултатима истраживања која су током Другог светског рата спровели Немци (200 милиона динара). Совјети су сматрали да су Југословени „неосновано“ и „много“ повећали цену предузећима. На пример, вредност рафинерије у Ријеци је, по првобитним југословенским проценама, била 165 милиона, да би у току преговора вредност била повећана на 450 милиона динара. Током преговора мењале су се процене обе стране, а крајем 1946. године Југословени су процењивали свој улог на 715,4 милиона динара, док је совјетски предлог, после заједничког обилажења и узимања у обзир ратних разарања и стања у коме се предузећа налазе, био 400 милиона динара (од тога 192 милиона за рафинерију у Ријеци). Југословени су се сагласили и одређено је да акционарски капитал друштва износи 800 милиона динара.¹⁹

Осим овога, за југословенску страну су били спорни следећи совјетски захтеви: 1) „право искоришћавања унутрашње трговачке мреже“; 2) да ФНРЈ „не узима порез и дажбине на приходе друштва“ и 3) да „при извозу продукције друштва буду у првом реду подмирене потребе СССР, по најповољнијим условима“. Први захтев су Југословени одбили, а како се у совјетским документима са краја 1946. ово питање не помиње, биће да је скинуто са дневног реда у раној фази преговора и да совјетски преговарачи нису посебно инсистирали на томе. За друго питање у југословенским изворима се наводи да је одбијено, а у совјетским да је постигнута сагласност да се порези и дажбине не узимају „од прихода Друштва и за повећање акционарског капитала“. Како год ово питање било решено, чињеница је да су Совјети тражили сва права која имају „друштва са чисто југословенским капиталом“, истовремено избегавајући обавезе које би, по тим истим законима, имала. Последњи захтев је проширен на остала друштва, а југословенска страна га је одбила и заузела став да се то питање регулише на основу годишњих трговинских споразума. Почетком 1947. Кидрич је саопштио амбасадору Лаврентјеву да ово питање задире у суверенитет Југославије и да је због закона о национализацији „неприхватљиво“ да совјетска страна слободно располаже половином производње која остане после задовољења потреба друштва. Совјетска страна се сагласила

1947; Исто, Д. 752, Л. 149–153, С. Јатров, Микояну А. И., 10. 12. 1946; АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria о преговорима око оснивања совјетско-југословенских друштава, 27. 3. 1947; Док. бр. 50, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 121; Петрановић, н. д., 164–165; Dedijer, n. d., 108–110; Borhi, "The Merchants of the Kremlin", 35.

19 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3–5, В. Швејц, Крутикову А. Д., 29. 10. 1946; Исто, Д. 752, Л. 37, В. Сергеев, Микояну А. И., 26. 10. 1946; Исто, Д. 893, Л. 1–3, 5, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 2530, Л. 194–195, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947; Исто, Д. 1018, 75–76, И. Семичастнов, Микояну А. И., 3. 8. 1946.

да одустане од овога и одговарајући члан споразума је измењен тако што је, уместо „права првенства“ при куповини вишка производње, наведено да ће се извоз вишкова спроводити на основу „договора“ акционара обе државе и да ће се при томе „у складу са могућностима“ водити рачуна о потребама СССР-а.²⁰

Према писању В. Дедијера, тежње Совјета да успоставе „монопол на југословенском тржишту“ су се нарочито испољиле приликом преговора за оснивање овог друштва. У „директивама“ владе СССР-а за вођење преговора из марта 1946. стајало је да југословенска влада треба да да друштву право монопола за вршење геолошких испитивања на целој територији Југославије и узимања у „закуп“ одговарајућих површина. Током преговора појављивале су се различите формулације, а коначно је било договорено да друштво има „право првенства за истраживање нафте и гаса на целој територији Југославије“.²¹

У фебруару 1947. су преговори за оснивање друштва били завршени и у МСТ СССР-а су сматрали „сврсисходним“ његово оснивање. Амбасадор Поповић је почетком фебруара реферисао Титу да је постигнут договор да друштво „што пре“ почне са радом, да је све „готово“ и „чека се само на Стаљинов потпис“, а да је Микојан „обећао да ће то за који дан бити свршено“.²²

Друштво за експлоатацију боксита и производњу алуминијума. У преговорима за оснивање, главно питање је било који рудници и фабрике ће бити унети у друштво, односно које фабрике ће се градити. Неспорно на обе стране је било да се унесу рудници боксита у области Мостара, Босанске Крупе и Истре, мала фабрика глинице код Љубљане и фабрика алуминијума у изградњи у Стрњишћу. Поред овога, Совјети су тражили да у друштво уђу рудник боксита у околини Дрниша и топионица алуминијума у Лозовцу, сматајући да би њихово неуношење „значајно погоршало производну базу“ друштва. Полазили су од тога да рудник Дрниш има најбољу механизацију, добар квалитет боксита и да је то једини рудник који има

20 АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslavenskih društava, 27. 3. 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2545, Л. 1, Заместитель министра иностранных дел СССР Деканозов, Заместителю министра внешней торговли СССР Семичастнову И. Ф., 2. 1. 1947; Исто, Л. 8, А. Короленко, Микояну А. И., 6. 2. 1947; Исто, Д. 752, Л. 151, С. Ятров, Микояну А. И., 10. 12. 1946.

21 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2544, Л. 2–3, В. Сергеев, Микояну А. И., 25. 2. 1947; Исто, Д. 1019, Л. 183–184, Директива Комисии для ведения переговоров об учреждении Югославско-Советского Общества по разведке, добыче и переработке нефти, март 1946; АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Nacrt sporazuma između Vlade SSSR-a i Vlade FNRJ o osnivanju Jugoslovensko-sovjetskog akcionarskog društva za dobijanje i preradu nafte i gasa, 1946; Dediđer, n. d., 115–116.

22 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2545, Л. 12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г., 11. 2. 1947; Исто, Д. 2530, Л. 194–195, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ 507, IX, 119/I–16, Депеша Владимира Поповића, Јосипу Броз Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3. 2. 1947.

железничку „везу“. Топионица Лозовац је била једино предузеће за производњу алуминијума које је у том тренутку радило и ако она не би ушла у друштво, сматрали су да се не би могла организовати његова „производна делатност“ док се не изграде нове фабрике. Са друге стране, совјетска страна је пристала на изградњу поменуте фабрике глинице и алуминијума у Стрнишћу (капацитета 50.000 тона глинице и 12.000 тона алуминијума), али се није сагласила са изградњом топионице алуминијума у Мостару (60.000 тона глинице и 30.000 тона алуминијума). Обе стране су остале при својим ставовима и договорено је да се у друштво унесу рудници и предузећа око којих је постојала сагласност.²³

Спорна је била и процена вредности улога. Првобитну процену од 229 милиона (без рудника боксита у Дрнишу и топионице алуминијума Лозовац), Југословени су током преговора повећали 3,6 пута и она је износила 818 милиона динара. Фабрика алуминијума у изградњи Стрнишће је првобитно процењена на 192 милиона, а у току преговора тражен је износ од 590 милиона динара. По совјетским проценама, вредност ове фабрике је била приближна првобитној југословенској процени – 184,1 милион динара. И укупна процена вредности после увида у стање у коме се налазе рудници и фабрике (без рудника Дрниш и топионице Лозовац) била је приближна првобитним југословенским проценама и износила 224 милиона динара. У фебруару 1947. био је постигнут договор о оснивању, али се касније одустало од овога. Било је договорено да акционарски капитал друштва износи 650 милиона динара. Ако се изузму новчани улози (по 25 милиона динара са обе стране), значи да је постигнут договор да се повећа горе наведена совјетска процена и то највероватније на рачун вредности фабрике у Стрнишћу.²⁴

Друштво за експлоатацију и производњу олова и цинка. Главно спорно питање у преговорима је било да ли ће у састав друштва ући Трепча. Југословени су понудили предузеће и налазиште олова и цинка Межица, рудник Злетово, руднике Копаоник које је требало обновити, рудник олова, цинка и злата Леце, да се отворе истражена рудишта олова и цинка Ајвалија, Јањево и Ново Брдо. Тражили су и да се подигне фабрика за електролизу цинка, годишњег капацитета од 12.000 тона (вредност око 245

23 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 2–4, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 2544, Л. 3, В. Сергеев, Микояну А. И., 25. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslavenskih društava, 27. 3. 1947; Петрановић, н. д., 465; Dedijer, н. д., 112–113.

24 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 3–5, В. Швејц, Крутикову А. Д., 29. 10. 1946; Исто, Д. 893, Л. 6, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 2545, Л. 12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г., 11. 2. 1947; Исто, Д. 2530, Л. 191, 194, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ 507, IX, 119/I–16, Депенша Владимира Поповића, Јосипу Брозџу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микояном и њиховим помоћницима, 3. 2. 1947.

милиона динара), а да наведени рудници остваре производњу од 30.000 тона олова годишње. Совјети су тражили да се унесе и рудник и топионица Трепча, како би се повећала „сировинска база“ друштва и могућност прераде руде. За њих је Трепча била „органиски повезана“ са рудницама Копаоник, Ајвалија и Јањево, који се налазе у „непосредној близини“ и заједно са њом чине „јединствен комбинат“. Одвајање ових рудника од Трепче учинило би их „нерентабилним“ и они не би имали довољно средстава за даљи развој. На совјетској страни су повезивали питање изградње фабрике за прераду цинка и уношење Межице са предајом Трепче друштву, што су Југословени одбили.²⁵

И у преговорима за оснивање овог друштва била је уочљива тенденција повећања првобитних југословенских процена. У односу на првобитне процене, југословенски преговарачи су повећали вредност рудника 2,9 пута и од првобитних 110 дошли до 321 милион динара (без Трепче и Межице). Почетком новембра 1946. југословенски преговарачи су наводили суму од 121,7, а совјетски од 85 милиона динара (без Трепче и Межице). Вредност Трепче се по проценама обе стране кретала од 310 до 400 милиона динара и њено уношење у друштво би знатно повећало његову вредност. Југословенске процене вредности Межице су се кретале од 85,3 до 141 милион, а совјетска је била 60 милиона динара. У случају уласка Трепче и Межице у друштво, рачунајући и унос новчаних средстава и инвестиције, акционарски капитал је требао да буде 1.030 милиона динара (18% акционарског капитала друштва). Пошто по питању Трепче, која је обухватала 75–80% југословенске производње олова и цинка, није постигнут договор, преговори нису успели. Совјети су сматрали да предложени рудници имају мале резерве и производне могућности, да у ствари представљају само „испоручиоце руде [олова] и концентрата цинка за комбинат „Трепчу“. Без Трепче ови рудници нису „рентабилни“ и за њихову обнову и изградњу совјетска страна би морала да уложи велика средства. Мишљење МСТ СССР-а било је да се „по тим условима“ оснивање друштва „не сматра могућим“ и да треба одустати од његовог формирања.²⁶

Друштво за истраживање и експлоатацију угља. Два главна питања у преговорима су била: који ће рудници бити унети у друштво и разлика у југословенској и совјетској процени вредности. Пре почетка преговора југословенске „оријентационе“ процене, на основу планиране производње, износиле су 920 милиона динара. На совјетској страни су, имајући у виду не-

25 АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria о pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslovenskih društava, 27. 3. 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 1–4, 9–10, 13, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Dedijer, n. d., 112.

26 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 4–6, 13–14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 1020, Л. 3, 6, В. Швејц, Крутикову А. Д., 29. 10. 1946; Исто, Д. 2530, Л. 193, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947; Исто, Д. 2544, Л. 3–4, В. Сергеев, Микояну А. И., 25. 2. 1947.

достатак средстава, били мишљења да друштво треба да ограничи своју делатност само на задовољење потреба црне и обојене металургије и да улог треба знатно смањити. Коригујући своје планове, у октобру 1946. Југословени су, имајући у виду руднике који би ушли у друштво, предлагали повећање производње угља од 1,3 до 5 милиона тона годишње у року од пет година.²⁷

Совјети су одбијали да се као улог унесу рудници Сиверићког басена, Бреза у Средњобосанском басену и рудници Косовског басена, јер су сматрали да их „треба ликвидирати отварањем нових рудника“. Југословени су инсистирали да у друштво уђу Бреза и Косовски басен. Ово је било предмет полемика, а совјетска страна, и када је пристајала, нудила је процене вредности које су се доста разликовале од југословенских. Са друге стране, Југословени су чврсто одбијали захтев да у друштво уђу три најрентабилнија југословенска рудника угља: Тито Бановићи, Загорје и Велење. По вредности акционарског капитала ово је требало да буде друго међу југословенско-совјетским друштвима (1.200 милиона динара; 21% акционарског капитала друштава).²⁸

Што се процене вредности рудника тиче, почетком новембра 1946. југословенски предлог био је 856,7 милиона динара. Совјети су крајем 1946. узимајући у обзир „амортизацију“, као процену наводили износ од 560 милиона динара, да би почетком 1947. значајно умањили процену (401 милион), са чиме се Југословени нису сагласили. У југословенским документима се наводи да је последња совјетска процена износила 452 милиона динара и да је објашњење совјетских преговарача правдано „са старим валоризационим проценама“ које су постојале у „књигама рудника“. Најспорније је било уношење рудника Бреза у друштво. Совјети су сматрали да се рудник може унети „само под условом“ да се његова вредност процени на основу предвиђеног радног рока од пет година „због одсуства резерви угља“.²⁹

Због наведених тешкоћа током преговора и велике разлике у процени вредности, у МСТ СССР-а су сматрали да се „за сада“ треба „суздржати од оснивања тог Друштва“. Образлажући ову одлуку Стаљину, Микојан је навео и да је угаљ у рудницама предвиђеним за друштво лошег квалитета,

27 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 1020, Л. 46–47, И. Семичастнов, Микојану А. И., 3. 8. 1946; Исто, Д. 893, Л. 1, 13, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 2544, Л. 6, В. Сергеев, Микојану А. И., 25. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslovenskih društava, 27. 3. 1947; Петрановић, *н. д.*, 465–466; Dedijer, *н. д.*, 111–112.

28 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 6–7, 14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslovenskih društava, 27. 3. 1947.

29 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 3, 6–7, 12, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 2544, Л. 7–9, В. Сергеев, Микојану А. И., 25. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslovenskih društava, 27. 3. 1947.

да су рудници које предлаже југословенска страна „стари, са дотрајалом опремом“ и да би, према југословенским плановима, у року од пет година совјетска страна требало да уложи 15 милиона долара.³⁰

Друштво црне металургије. У преговорима за оснивање друштва дошло је до „судара“ великих југословенских очекивања и ограничених совјетских могућности. Друштво је требало да има највећи акционарски капитал – 1.220 милиона динара (21,5% акционарског капитала друштава). Југословенски планови су, по мишљењу совјетских стручњака, били „нереални“ и „темпо увећања производње очито преувеличан“. На два предузећа предложена за уношење у друштво требало је довести добијање ливеног гвожђа до 400.000 тона и челика до 600.000 тона, што је представљало повећање производње од 10 до 15 пута. Поред тога, требало је изградити нову железару капацитета 400.000 тона ливеног гвожђа и 500.000 тона челика, која је у свом саставу требало да има и коксару и фабрику ватросталних материјала. Ова фабрика је представљала највреднији привредни објекат који је требало да буде покренут преко мешовитих друштава. Оријентациона процена вредности била је четири милијарде динара, од чега је 263 милиона требало да дође из акционарског капитала друштва, а остатак путем кредита. Осим овога, требало је издвојити још 850 милиона динара за обнову осталих металуршких предузећа. Совјети су процењивали да ће за сва мешовита друштва вредност улагања за изградњу и обнову предузећа износити 9.060 милиона динара. Дакле, на друштво за црну металургију је отпадало 53% укупних улагања. Од почетка преговора до октобра 1946. Југословени су повећали процену свог улога 2,3 пута (од 799,4 до 1.815 милиона динара). Вероватно се велика разлика може објаснити предвиђеним улагањима у предузећа (нпр. вредност железаре Зеница је повећана од 400 до 1.150 милиона динара). Већ у новембру су постигнуте приближне процене: југословенска 658,4, совјетска 580 милиона динара, рачунајући и „амортизацију“ предузећа.³¹

У друштво је требало да уђу железара Зеница, рудник и железара Вареш, рудници мангана Чевљановић-Семизовац и Цер-Небојша, предузеће за производњу феролегура и електрода у Шибенику. Југословени су очекивали да преко друштва обнове и повећају производне капацитете рудника и фабрика. За рудник гвожђа у Љубији Дедијер је писао да је совјетској страни „текла вода на уста“. Међутим, из докумената се види да је он „првобитно“ предложен са југословенске стране. После повлачења предлога, Совјети су настојали да Љубија уђе у друштво, објашњавајући ово лошијим хемијским саставом руде у Варешу. Да би се добило ливено гвожђе одговарајућег квали-

30 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2530, Л. 191, 193, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947.

31 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 3, 9–10, 14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Исто, Д. 1020, Л. 3–4, 6, В. Швејц, Крутикову А. Д., 29. 10. 1946; Исто, Д. 2544, Л. 4–5, В. Сергеев, Микояну А. И., 25. 2. 1947.

тета, било је потребно додати руду из Љубије у количини 30–40%. Настојања да се Љубија унесе у друштво нису била онако упорна као у случају Трепче и свакако нису имала онакав карактер какав им приписује Дедијер. Иако он пише у суперлативима о овом руднику, његова вредност је процењивана на свега 25–28 милиона динара. Дедијер пише и да је Совјетима „око (...) пало на железару Јесенице“ и да су „упорно“ тражили да уђе у друштво, што су „Југословени глатко одбили“. Совјетски извори не потврђују ову тврдњу, тако да и ако су у било ком тренутку Јесенице биле предмет разговора, сигурно је да совјетски преговарачи нису инсистирали на томе.³²

У току преговора Југословени су више пута наглашавали да су „нарочито заинтересовани“ за оснивање овог друштва. Међутим, за Совјете су југословенски предлози били „потпуно неприхватљиви“. За Југословене је „обавезан услов“ била изградња железаре која би била приближних капацитета као Закавказка железара, тада грађена у СССР-у. Ова железара је и по совјетским мерилима имала значајне капацитете. То је значило да Совјети треба да рачунају са „великим капиталним улагањима“ и „знатним“ испорукама фабричких постројења. Због овога су у МСТ СССР-а сматрали да оснивање друштва треба „одложити“. Почетком фебруара 1947. амбасадор Поповић је јавио да су му и Молотов и Микојан рекли „да се за сада не можемо надати озбиљнијој помоћи с њихове стране“. У образложењу је навео да и сам СССР оскудева у опреми за металуршке фабрике и да у иностранству нису успели да набаве ни „минимум машина“ за домаће потребе, а такође „не располажу у довољној мери страном валутом“ потребном за предвиђена улагања.³³

Југословенско-совјетска банка. После сукоба 1948. највише негативних коментара било је на рачун овог друштва. Дедијер је писао да се „врхунац (...) поробљивачких намера владе СССР-а према Југославији“ огледао у предлогу за стварање ове банке, да су „овом мешовитом банком, која у ствари не би била мешовита, него чиста совјетска експозитура“, Совјети покушали да „потпуно загосподаре привредом Југославије и да је по својој вољи подреде својим потребама“. Дедијеров закључак је био: „Не само совјетски предлози за мешовита производна друштва него нарочито предлог мешовите банке открили су нашим преговарачима да су нам Руси, у ствари, поднели један потпуно заокружени план, по коме би наша држава изгубила сваку економску независност“.³⁴

32 АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Promemoria o pregovorima oko osnivanja sovjetsko-jugoslovenskih društava, 27. 3. 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2544, Л. 4–6, В. Сепреев, Микојан А. И., 25. 2. 1947; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 893, Л. 5, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров..., Д. 893, Л. 5, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Начальнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946; Dediјer, *n. d.*, 113–114; Петрановић, *н. д.*, 465.

33 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2530, Л. 192–193, А. Микојан, Сталину И. В., 18. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ 507, IX, 119/I-16, Депеша Владимира Поповића, Јосипу Брозџу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микојаном и њиховим помоћницима, 3. 2. 1947.

34 Dediјer, *n. d.*, 116–118.

Као и у случају осталих друштава, југословенска страна је била иницијатор оснивања. Из совјетских докумената се види да су због „тактичког карактера“ Совјети препустили да се преговори воде „на основу пројекта који ће доставити југословенска страна“. Није, из доступних докумената, јасно како се од овог става дошло до тога да совјетски пројекат буде предмет дискусија. Када су у Државној банци СССР-а из МСТ у септембру 1946. добили нацрт пројекта на разматрање, сматрали су да га, ако је претходна одлука остала „на снази“, треба посматрати као „помоћни материјал“ намењен совјетским преговарачима.³⁵

Какви год били разлози, као предмет разговора појавио се совјетски нацрт, на који је југословенска страна имала примедбе. Од примедби које су карактеристичне и за остала друштва било је давање банци „свих права и повластица подједнако са државним банкама“, на шта југословенска страна није пристајала „јер по нашем постојећем законодавству ова Банка јесте приватна банка и није могуће њено изједначење са нашим државним кредитним предузећима“. Што се тиче одредби о ослобађању „од пореза и других дажбина“, Југословени су сматрали да се те „повластице не могу дати, јер Банка претставља обично предузеће у нашој земљи, за које, законски, не могу бити чињени никакви изузеци“. Поред осталих, не тако значајних примедби, главна примедба и специфичност у преговорима за оснивање овог друштва односила се на делокруг рада. Југословени су сматрали да „права и једина функција Банке“ треба да буде „кредитна, обрачунска и благајничка служба Југословенско-совјетских друштава“. О овоме је од почетка постојала сагласност, али онда је совјетска страна додала и „вршење обрачунских операција по робном промету између Совјетског Савеза и Југославије и спровођење других банкарских операција“. Совјетски преговарачи су 1. октобра 1946. појаснили да „нису мислили на монополисање за Банку целокупног платног промета по робном основу између СССР и ФНРЈ, већ само на концентрацију оног платног промета који проистиче из извозно-увозне трговине мешовитих друштава“. И ово није било прихватљиво за Југословене, јер је цео платни промет са иностранством био „монополисан за Народну банку“. У даљим преговорима Совјети „су дали разумети да је смисао њиховог захтева у томе да салдо потраживања Госбанке код Народне банке по робном промету буде пренет на Мешовиту банку, тако да она буде слободна у употреби овог салда за уплату свог удела капитала и уопште за трансакције капитала у нашој земљи“. Југословени су сматрали да се може, ако се постигне договор, и директно са рачуна Народне банке обавити пренос новца на мешовита друштва и да је боље

35 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 744, Л. 45–49, Краткая запись переговоров между Зам. Министра Внешней Торговли СССР т. Сергеевым В. А. и группой членов Югославской Делегации по вопросу экономического сотрудничества Югославии и СССР, вторая встреча, 13 мая 1946; Исто, Д. 1508, Л. 185–187, И. о Начальника Управления Иностранных Операций Правления Госбанка СССР В. Трубенков, Заместителю Министра Внешней Торговли СССР Степанову М. С., 10. 9. 1946.

не правити никакав преседан, јер би то „могло имати даље последице и у нашим односима са другим земљама“.³⁶

Дедијер је горе наведене закључке извлачио полазећи од одредби нацрта споразума које су се односиле на делатност банке ван мешовитих друштава, али види се да сами совјетски преговарачи нису чврсто инсистирали на њима. Могуће да је њихово појављивање у нацрту споразума било „тактичког карактера“, да би се евентуално одустајање условило уступком по неком другом питању. Да на совјетској страни нису имали претерано озбиљне намере о „заокруженом плану“ за продирање у југословенску привреду, говори и то што су преговорима за оснивање банке посвећивали најмање пажње. У фебруару 1947. су сматрали да ће питање оснивања мешовите банке постати „сврсисходно“ тек када са радом почну остала мешовита друштва и да треба одложити даље вођење преговора по овом питању за две, три године.³⁷

Како су се преговори отезали и разлике по многим питањима биле велике, крајем јануара 1947. амбасадор Поповић је у разговору у МСТ СССР-а пренео „узнемиреност“ југословенске владе и Тита овим „одуговлачењем“. Том приликом је навео да је „са политичке тачке гледишта“ изузетно важно да СССР улажући средства у ова друштва „повеже“ југословенску економију са својом „социјалистичком економијом“ и истовремено помогне развој индустрије Југославије. Навео је да је Југославија „пројектовала“ свој петогодишњи план рачунајући на совјетска улагања у мешовита друштва и у случају да совјетска влада одустане од пружања ове „помоћи“, развој индустрије ће бити успорен и каснити најмање две године. У вези са „развијањем“ експерата две државе по питању улога у друштва, Поповић је рекао да југословенски предлози нису коначни и могу се поново размотрити како би се превазишла „неслагања“. Навео је да се може одредити други рок и померити оснивање друштава ако СССР има тешкоће око испоруке опреме у току 1947. Најбоље су напредовали преговори о оснивању транспортних друштава и споразуми о њиховом оснивању су потписани 4. фебруара 1947. И поред свих тешкоћа и сложених питања, Југословени су пристали на оснивање ЈУСПАДА и ЈУСТЕ, рачунајући да ће то погурати преговоре за оснивање других друштава. Совјетски амбасадор је у извештају из друге половине фебруара констатовао да „кашњење“ организовања осталих друштава „слаби наш економски утицај у Југославији“ и да је његов утисак „да се Министарство спољне трговине СССР не бави овим питањем детаљно“. Како на совјетској страни нису имали „еко-

36 АЈ, ЦК СКЈ, 507, IX, 119/V-67, Примедбе на нацрт Споразума о југословенско-совјетској банци; Исто, Нацрт Споразума између влада Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Федеративне Народне Републике Југославије о оснивању Југословенско-совјетске акционарске банке; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2544, Л. 8, В. Сергеев, Микояну А. И., 25. 2. 1947; Исто, Д. 893, Л. 13–14, Ст. Референт по Југославији Авраменко, Началнику Отдела торговых договоров МВТ СССР Кумыкину П. Н., 21. 12. 1946.

37 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2530, Л. 191–192, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947; Исто, Д. 2545, Л. 11–12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г., 11. 2. 1947; Петрановић, *н. д.*, 466.

номску рачуницу“ да формирају већину друштава и југословенске захтеве су карактерисали као „неприхватљиве услове“, а преговори су се компликовали и изазивали код Југословена негативне коментаре, у фебруару су у МСТ СССР-а сматрали да треба формирати још два друштва за која је постигнут обострано прихватљив договор (за нафту и алуминијум). Што се осталих друштава тиче, сматрано је да треба одложити оснивање друштава за црну металургију и угаљ, да због неприхватљивих услова треба одустати од оснивања друштва за олово, а да је питање оснивања мешовите банке неактуелно све док остала предвиђена друштва не почну са радом.³⁸

Почетком марта „судар“ две тенденције био је очигледан. Совјети су очевидно тежили да нађу друге облике сарадње који би омогућили да се премосте настале препреке и због тога су тражили да се у Москву пошаљу југословенски стручњаци који би могли да дају детаљне информације о југословенским потребама, „о обиму и роковима изградње предузећа, о њиховом програму рада и другим детаљима“. Југословени су се изговорили заузетошћу стручњака и молила да се „хитно“ пошаљу у Београд совјетски представници који би наставили преговоре за оснивање друштава, што совјетска страна није прихватила. У настојању да се превладају разлике Кидрич се средином марта обратио амбасадору Лаврентјеву са молбом да се разјасни питање даљих преговора о оснивању друштава и том приликом нагласио да по његовом мишљењу то питање треба решавати не на чисто економском, већ „на политичком плану“.³⁹

Атмосфера која је пратила преговоре и совјетски захтеви доводили су до тога да су се код југословенских комуниста јављале сумње и незадовољство због начина на који су Совјети приступали овом питању. Сумње су се сударале са идеализованим представама југословенских комуниста о „првој држави социјализма“. Светозар Вукмановић Темпо наводи да су и после обустављања преговора о оснивању друштава, југословенски комунисти настављали са „дискусијама“ по овом осетљивом питању: „Није могао да прође ни један састанак, ни један сусрет, а да не започну разговори у којима су испољавана и размимолажења“. Совјетско поступање је у тим разговорима називано „пљачкашком“ и „империјалистичком политиком“, али било је и мишљења према којима: „Поли-

38 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2534, Л. 291, А. Крутиков, И. Семичастнов, Микояну А. И., 1. 2. 1947; Исто, Д. 2545, Л. 5, И. Семичастнов, Микояну А. И., 3. 2. 1947; Исто, Л. 11–12, Заместитель министра внешней торговли СССР В. Сергеев, Заместителю министра иностранных дел СССР Деканозову В. Г., 11. 2. 1947; Исто, Д. 2530, Л. 191–195, А. Микоян, Сталину И. В., 18. 2. 1947; АЈ, ЦК СКЈ 507, IX, 119/1–16, Депеша Владимира Поповића, Јосипу Брозџу Титу о резултатима разговора са Молотовом, Микояном и њиховим помоћницима, 3. 2. 1947; Док. бр. 72, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 166, 171; V. Dediјer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita III*, (Beograd, 1984), 322.

39 РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2535, Л. 60–61, Записи бесед между Зам. Торгпреда СССР в ФНРЮ Васильевы и Председателем Экономического Совета ФНРЮ г. Кидричем, состоявшихся 1 и 5 марта 1947; Исто, Д. 2545, Л. 13, Заместитель министра иностранных дел СССР А. Вышинский, Заместителю министра внешней торговли СССР Крутикову А. Д., 15. 3. 1947.

тика једне социјалистичке земље не може се назвати империјалистичком“, „Социјалистичка земља не може плачкати другу социјалистичку земљу“ и да се ту радило „о тражењу путева сарадње“. Темпо наводи да би те „дискусије“ трајале дуже да их није „прекинуо“ Стаљин током познатог разговора са Кардељом из априла 1947. Овакви погледи југословенских руководилаца нису остали непознати Совјетима и могли су утицати на њихово одустајање од договореног формирања друштава за нафту и алуминијум. Совјетски амбасадор је имао сазнања о томе да се још у септембру 1946. на заседању Политбироа ЦК КПЈ могло чути да се СССР према Југославији по питању мешовитих друштава односи попут капиталистичких држава, па и „да свака капиталистичка земља може да се сложи са бољим условима од оних које предлаже Совјетски Савез“.⁴⁰

Када је током поменутог сусрета 19. априла 1947. покренуто питање мешовитих друштава, Кардељ је навео да је током преговора дошло до „неких неспоразума“ и да Југословени нису могли да прихвате совјетске предлоге „и из политичких и из материјалних разлога“. Даље Кардељево излагање Стаљин је прекинуо речима: „Не сматрате ли ви да не би требало формирати мешовита друштва, јер по свему судећи, она нису подесна за вас. (...) А како би било да ми уопште не формирамо мешовита друштва, већ да вас помогнемо, да вам дамо један алуминијски завод, један металургијски завод, и да вас помогнемо у добијању и преради нафте. Не, није добра форма сарадње преко мешовитих друштава са савезничком и пријатељском земљом, као што је Југославија. Увек би ту долазило до неслагања, до размимоилажења, у неку руку би трпела и независност саме земље и кварили би се пријатељски односи. Таква друштва су подесна за сателитске земље.“ На примедбу амбасадора Поповића да су формирана два транспортна друштва, Стаљин је одговорио да је то засебно питање: „То нису производна друштва и она могу остати и радити“. Кардељ се сложио са Стаљином, наводећи да је „такво решење много боље и повољније“. Појашњавајући понуђену помоћ у кредитима и специјалистима, Стаљин је навео да ће се део платити „у новцу или како можете“, а затим је, уз дозу ироније кроз смех додао: „Ипак треба нешто да добијемо од вас“. Очигледно да је југословенски став током преговора за оснивање друштава и уопште по различитим питањима економских односа две државе оставио последице и да је на совјетској страни тумачен као „паразитско расположење“ појединих југословенских руководилаца „у односу на Совјетски Савез“.⁴¹

40 Svetozar Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari IV*, (Zagreb, 1982), 10–11; Док. бр. 72, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 169–170.

41 Споразум „о испоруци Југославији постројења и индустријских уређаја на кредит“, који је био „замена“ за мешовита друштва, закључен је 25. јула 1947. Износ кредита био је 135 милиона долара, али је због сукоба две државе 1948. реализовано свега 0,7 милиона. Док. бр. 72, 75, 183, *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, 169, 176–177, 420–422; V. Dedijer, dok. br. 24, *Dokumenti o 1948 I*, (Beograd, 1980), 118–122; Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja*, (Ljubljana, 1980), 99–101; Petranović, Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje*, 51–52; РГАЭ, Ф. 413, Оп. 24, Д. 2534, Л. 236, Запис беседы Министра Внешней Торговли СССР тов. Микояна А. И. с Зам. Председателя Совета Министров ФНРЮ г-ном Кардељ и Министром Внешней Торговли ФНРЮ г-ном Петрович, 23. 4. 1947.

Литература

Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji. Beograd, 1951.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985.* Zagreb, 1985.

Borhi, Laszlo G. "The Merchants of the Kremlin: The Economic Roots of Soviet Expansion in Hungary". *The Cold War International History Project. Working Paper No. 28.* Washington 2000.

Bofa, Giuseppe. *Povijest Sovjetskog Saveza, II: Od domovinskog rata do položaja druge velesile, Staljin i Hruščov 1941–1964.* Opatija – Novi Sad, 1985.

Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покивайлова Т. А. *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа: 1949—1953: Очерки истории.* Москва, 2008.

Vukmanović-Tempo, Svetozar. *Revolucija koja teče. Memoari IV.* Zagreb, 1982.

Гулић, Милан. „Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу“. Докторска дисертација у рукопису. Београд, 2012.

Gulić, Milan i Momir Ninković. „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj JUSTE“. *Istorija 20. veka* br. 1/2014, 143–163.

Dedijer, Vladimir. *Izgubljena bitka J. V. Staljina.* Beograd, 1978.

Dedijer, V. *Dokumenti o 1948.* I. Beograd, 1980.

Dedijer, V. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III. Beograd, 1984.

Dimić, Ljubodrag i Aleksandar Životić. *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942–1948.* Beograd, 2012.

Đilas, Milovan. *Vlast i pobuna.* Beograd, 1991.

Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948), prir. Branko Petranović. Beograd, 1995.

Јовановић, Мирослав. *Срби и Руси 12–21. век. Историја односа.* Београд, 2012.

Југословенско-совјетски односи 1945–1956, Зборник докумената, прир.: Љ. Димић, М. Милошевић, Ђ. Борозан, И. Бухаркин, Л. Внукова, Ј. Зеленко, М. Кравченко и В. Сољански. Београд, 2010.

Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР 1946–1964, I, прир.: Л. А. Величанскаја, Т. А. Џалилов, Љ. Димић, М. Ф. Кишкина-Ивањенко, М. Милошевић, Н. Пантелић, А. С. Стикалин. Београд, 2014.

Kardelj, Edvard. *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja.* Ljubljana, 1980.

Кржавац, Саво. *Тито на раскршћима историје.* Београд, 1985.

Крунић, Чедомир. „Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство ЈУСТА“. *Лет* бр. 2/2000, 127–151.

Marović, Miodrag. *Tri izazova staljinizmu*. Opatija–Pula, 1983.

Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали, прир.: Б. Петрановић, У. Костић, К. Вукасовић, И. В. Бухаркин, Н. В. Васиљева, В. А. Сољанскиј, Н. А. Есаулова и Л. Ј. Гибјанскиј. Београд, 1996.

Петрановић, Бранко. *Југославија на размеђу (1945–1950)*. Подгорица, 1998.

Petranović, Branko i Sava Dautović. *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*. Beograd, 1994.

Popović, Dušan. *Letopis o Vlaovićima*, III. Novi Sad, 2006.

„Последний визит Й. Броза Тито к И. В. Сталину. Советская и югославская записи беседы 27–28 мая 1946 г.“ Вступительная статья и примечания Л. Я. Гибанского. *Исторический архив* Но 2 (1993), 16–35.

Селинић, Слободан. „Југославија, СССР и источноевропейске земље 1944–1948“. *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, 393–418. Београд, 2010.

Стефановић, Горан. „Јуста. Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство“. Магистарски рад у рукопису. Београд, 2012.

Šuvar, Mira. *Vladimir Velebit. Svjedok historije*. Zagreb, 2001.

Summary

Momir Ninković
Institute for Contemporary History

Unsuccessful Negotiations on the Formation of Yugoslav-Soviet Joint-Stock Companies (1945–1947)

Abstract: The article analyzes the unsuccessful negotiations on the formation of six out of eight planned joint-stock companies on the basis of relevant literature, published and unpublished Yugoslav and Soviet sources. It presents the course of the negotiations from the first Yugoslav initiatives made at the end of 1944 up to abandonment of the idea in April 1947. Basic characteristics of the negotiations and the contested issues dealing with the specific companies are given.

Key words: Yugoslavia, the Soviet Union, joint-stock companies, economic relations

Yugoslavia initiated the formation of Yugoslav-Soviet joint-stock companies expecting to receive Soviet economic aid for reconstruction and industrialization. Starting from idealized notions of “the first socialist state” and big domestic needs, the Yugoslav Communists had unrealistic expectations from the USSR a country that had suffered enormous destructions during the war. Unlike the Yugoslav side which attempted to treat the formation of companies as a “political” issue, the Soviet side had to consider their own capacities and economic justification for certain companies. The “encounter” of limited Soviet economic capabilities and unrealistic Yugoslav plans crucially facilitated the withdrawal from the negotiations as did Yugoslav discontent that did not remain unknown to the Soviet side.

УДК 070:316.75(497.1)"1948/1949"
32.019.5:070(497.1)"1948/1949"
327(497.1:4-662)"1948/1949"

Оригиналан научни рад

Примљен: 21. 5. 2015.

Прихваћен: 10. 7. 2015.

Оливера ДРАГИШИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

e-mail: oliveramarkovic83@hotmail.com

Перцепција Истока, Запада и самоперцепција у југословенској штампи 1948–1949. године*

Апстракт: Рад испитује промену представе Истока и Запада у југословенским дневним новинама *Политици* и *Борби* у време сукоба Комунистичке партије Југославије са Коминформом 1948–1949. године. Истражена је политичка функционалност радикалне промене слике света и анализирани су корени југословенске самоперцепције о посебности сопственог пута у социјализам.

Кључне речи: Исток, Запад, Југославија, презентација, штампа

Истраживање перцепције Истока и Запада у југословенској штампи 1948. и 1949. године представља један од могућих начина да се сазна нешто више о презентацији социјалистичке Југославије у време сукоба са ИБ-ом. Анализа представа Истока и Запада креираних у тадашњој партијској и државној штампи проблематизује питање заокрета Југославије од Источног ка Западном блоку после сукоба Тита и Стаљина 1948. године. Већина историчара која се бавила социјалистичким раздобљем југословенске историје тај сукоб тумачи као догађај који је суштински променио идеолошку природу југословенског система (Титово историјско „не Стаљину“), односно као догађај после којег је „нова Југославија“ пошла „својим путем“ у социјализам – другачијим од оних којима су ишле земље такозване народне демократије.¹

* Чланак је настао у оквиру DAAD пројекта чија је тема *Repräsentationen des sozialistischen Jugoslawien im Umbruch*. Рад представља скраћену верзију текста објављеног на званичној интернет страници пројекта: <https://yurepraesentationenimbruch.wordpress.com/2013/09/16/percep-cija-istoka-zapada-i-samopercep-cija-u-jugoslovenskoj-stampi-1948-1949-godine/>

1 Погледати на пример у: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, (Zagreb, 1978), 168; Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, (Београд: Clio, 2009), 387; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, (Beograd, 1988), 6–7; Dušan Bajagić, „List Politika o Atlantskom paktu (kvantitativna analiza)“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955*, (Beograd, 2005), 206; Božo Repe, „Informbiro u Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948.

Са друге стране, у мањини су они истраживачи који сматрају да Југославија није имала „свој пут у социјализам“ јер је „Тито рекао не Стаљину али не и стаљинизму“;² да је у многим аспектима југословенски социјализам опонашао совјетски стаљинизам и после сукоба 1948.³ и да се преломним годинама пре могу сматрати 1947, 1949. и 1950.⁴

Квалитативном и донекле квантитативном анализом текста, анализом динамике писања о Истоку и Западу и контекстуализацијом промена које се у њиховом вредновању могу уочити, овај рад указује на порекло радикалних промена у представама Истока и Запада у штампи. Циљ истраживања је да пажњу скрене са спонтаности на организованост тог процеса. Промена представа о Западу, Истоку и последично о себи, произашла је из прагматичних потреба Титовог режима да се после сукоба одржи на власти. Претпоставка овог истраживања је да све афирмативније писање о Западу после Резолуције ИБ-а у југословенској штампи није било одраз суштинске промене система вредности у новој социјалистичкој држави.

Презентација и штампа

За историчара презентација представља користан дискурс у проучавању политичке, али и културне историје одређеног простора. Кроз њу се може сагледати начин на који се у једном друштву производе представе о свету и сопственом месту у њему. У теорији је констатовано

godine“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, (Beograd, 1999), 75–79; Danijel Kežić, „Pisani mediji iz vremena socijalističke Jugoslavije u kontekstu istorijskih izvora 1945–1976“, *Tokovi istorije* 1/2013, 231–259; Ivana Dobrovojević, Aleksandar Miletić, „Sovjetska stvarnost u jugoslovenskim medijima (1945–1955)“, *Tokovi istorije* 1–2/2004, 75–91.

- 2 Горан Милорадовић, *Ленота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославију (1945–1955)*, (Београд, 2012); Miroslav Jovanović, „Staljinizam“, *Istorijski glasnik* 1–2/1993, 108–109; Ranko Petković, „Jugoslovensko-ruski odnosi 1941–1948. Državni, partijski i lični razlozi koji su doveli do raskida Jugoslavije i SSSR 1948“, *1948. Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije*, (Beograd, 1998), 23; Predrag Marković, „U potrazi za novim putem. Jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, (Beograd, 1999), 211–222; *Crimes committed by totalitarian regimes*, edited by Peter Jambrek, (Bruxelles, 2008); Milinko Đorđević, „Titoizam i mit o ‘istorijskom ne’ Staljinu“, *1948. Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije*, (Beograd, 1998), 115.
- 3 Miroslav Jovanović, „Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza ustava FNRI (1946) i ‘staljiniskog’ ustava SSSR-a (1936)“, *Tokovi istorije* 1–2/2008, 281. Совјетизација аграрне политике кулминира управо 1949. - Vera Gudac Dodić, „Kolektivizacija u Jugoslaviji: uzroci i posledice“, *Istraživanja* 19, 147; Momčilo Pavlović, „Radikalizovanje agrarne politike kao posledica sukoba sa IB-om“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, (Beograd, 1999), 195–210; Momčilo Mitrović, Slobodan Selinić, „Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropskim zemljama 1948–1964“, *Tokovi istorije* 1–2/2009, 31–54.
- 4 Да је преломна година била 1947, тврди Venceslav Glišić, „Otpor sukobu sa Informbiroom u vrhu KPI“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, (Beograd, 1999), 173–181. Да је преломна година била 1949, тврде Dušan Bajagić, „List Politika o Atlantskom paktu ‘kvantitativna analiza’“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955*, (Beograd, 2005), 206. и Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, (Beograd, 2007). Као преломну, 1950. годину види Miroslav Perišić, *Od Staljina ka Sartru, Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1948–1958*, (Beograd, 2008), 432; Miroslav Perišić, *Diplomatija i kultura. Jugoslavija: prelomna 1950. Jedno istorijsko iskustvo*, (Beograd, 2013).

да „нема презентације без интерпретације“, да презентацију и интерпретацију повезује језик као систем који производи значења, те да тиме сваки текст у којем се стварност интерпретира (у овом случају је то штампа) може бити вредан истраживачеве пажње. Презентација представља дискурзивну праксу, а не јавно, колективно мишљење о нечему, она је увек субјективна и има свој контекст и друштвену функцију.⁵

Када се говори о презентацији, онда се истовремено говори о имагологији или „представама Другог“ (hetero-images), које нас обавезно воде ка саморазумевању (self-images ili auto-images). Због тога се као кључна реч која повезује све аспекте презентације намеће реч *слика* (ментална силуета коју имамо у глави о другима и о себи). Сlike артикулишу наше представе о свету и њихова функција је да контролишу наше понашање према другима, али и наше понашање у оквиру заједнице коју разумемо као своју и кроз коју разумемо свој лични и колективни идентитет.⁶ Селективна перцепција коју људи трансформишу у слике у главама, уједно представља и лимит презентације, што најчешће доводи до тензије проузроковане представама које имамо о *себи* и слике коју имамо о *другом*. Када се једном у тексту кодификује представа о свету која је заснована на ограниченој перцепцији, она онда претендује да у људској свести буде целокупна и једина могућа слика света. Штампа је у социјалистичкој Југославији, поготово 1948. и 1949. године, представљала такву врсту текста у којем је, поред осталих медија, била кодификована политички детерминисана слика света.⁷

У огромном броју истраживања, као и у теоријској литератури која обрађује најразличитије аспекте штампе као мас-медија, констатовано је да је комуникација путем штампе увек индиректна и једносмерна и да се информације које она доноси дистрибуирају кроз посебне технолошке канале. Познато је и да мас-медији играју важну улогу у дефинисању културног идентитета, као и да имају интегративну улогу у једном друштву.⁸ Те особине штампе још више долазе до изражаја у типу државног уређења какав је постојао у Југославији. То значи да осим званичног државног, односно партијског става, други гласови нису могли лако допрети до своје публике. У Југославији је током процеса успостављања нове власти, као и свуда где су били успостављени комунистички режими, дошло до преклапања државног и партијског врха, па је у складу са тим подела штампе на партијску и државну била формална. Суштински, и партијски и државни медији су преносили ставове Партије, и ти ставови су били обавезујући за све републике у држа-

5 Ann Rigney, „Representation“, *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, edited by Manfred Beller, Joep Leerssen, (New York, 2007), 415–417.

6 Joep Leerssen, „Image“, *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, 342–345.

7 Manfred Beller, „Perception, Image, Imagology“, *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, 3–17.

8 Udo Göttlich, „Mass Media“, *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, 354–357.

ви. Због тога у овом истраживању нису анализирани републички листови који, поготово у периоду сукоба Тита и Стаљина, нису могли одступати од званичне линије тумачења спољашње и унутрашње политике и актуелних догађаја у свету. Претпоставку да је у Југославији кроз штампу била пласирана једна, униформна слика света, те да од ње није могло бити одступања, могуће је проверити управо упоредном анализом једног партијског листа (*Борба*) и једног престоничког листа (*Политика*).

Мада се понекад каже да је медије у Југославији контролисала држава, можда је за нијансу тачније рећи да их је контролисала Партија.⁹ Док је на Западу после Другог светског рата био преузет британски модел грађанске штампе, у којем је интерпретација од информације била јасно раздвојена, у Југославији је био усвојен совјетски модел штампе, у којем је информативна функција била потпуно запостављена док је у први план била стављена васпитна улога штампе преко које је публика била индоктринирана и придобијана за идеје социјализма.¹⁰ Југословенски модел штампе је спадао у тип дириговане штампе, што је био модел који је формулисао још Лењин, а који је касније разрадио Стаљин. Тај модел је подразумевао аутоматско искључивање било каквог облика критике власти и система.¹¹

Анализом *Борбе* и *Политике* могуће је пратити промене партијског, односно политичког врха према Истоку и Западу. Једно од кључних питања на које овај рад треба да одговори јесте: са киме тачно Политбиро, односно Тито, путем та два листа комуницира унутар земље, односно са киме комуницира унутар земље за коју се може тврдити да није имала јавно мњење? Јер, ако је држава била под потпуном контролом Партије, да ли је њеном вођи било потребно да своје поданике обавештава о својим политичким одлукама? Осим тога, са киме систем комуницира на спољнополитичкој равни, која је била функција те комуникације и са каквим ефектима?

9 Да је медије у Југославији контролисала држава, тврди Данијел Кежић, „Писани медији из времена социјалистичке Југославије у контексту историјски извора 1945–1976“, *Токлови историје* 1/2013, 231. О механизму издавања штампе детаљније погледати у: Љубодраг Димић, *Agitprop kultura*, (Београд, 1988), 38: „Руководилац за штампу и агитацију прати целокупну штампу на својој територији и централну штампу, брине да се у штампи правилно поставе сва политичка и друга питања, да се примењују директиве из централне штампе и тд., брине о кадровима у редакцијима, а, ако треба, и сам у њима ради и сарађује и друго; руководиоца теоријско-предавачког сектора да у штампи и пропаганди буде све правилно тумачено са гледишта општепартијске линије, брине да не долази до наकाђавања теорије марксизма-ленјинизма“. Такође погледати сведочења Владимира Дедијера, руководиоца сектора за штампу и агитацију у Управи за агитацију и пропаганду у ЦК КПЈ, у: *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, (Сарајево, 1969), 302–303; Milovan Đilas, *Pad nove klase, povest o samorazaranju komunizma*, (Београд, 1994), 106–107; Mita Miljković, *Burne diplomatske godine; iz sofijskog dnevnika 1953–1956*, (Београд, 1995), 24–25; Milan Vesović, „Štampa i publicistika KPJ o SSSR-u 1938–1948“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, (Београд, 1999), 311–312; Dobrivojević, Miletić, n. d., 77.

10 Кежић, „Писани медији“, 94–96.

11 Исто, 234, наведено према: Hansjürgen Koschwitz, „Die Funktion der Presse und des Journalismus in den kommunistischen Staaten“, *Deutsche Studien* 25/1969, (Lüneburg, 1969), 14–15.

Што се тиче представљања слике света која је у овом раду испитивана кроз штампу, потребно је скренути пажњу на још једну њену карактеристику: она може, али и не мора да одговара реалности. То значи да презентација, као вид комуникације, у зависности од функције коју треба да одигра у друштву или у политици, понекад даје циљано конструисану, контролисану и политички мотивисану представу о свету, односно о себи и другима. Задатак историчара је да покуша да одговори до каквих тензија и фрустрација доводи ситуација у којој се слика света каква је представљена у новинама битно разликује од реалности која је у истим новинама изостављена.

Контекст и методологија истраживања

Југославија је, са успостављањем комунистичког режима после рата, постала саставни део Источног блока. Међутим, сукоб између Тита и Стаљина, до којег је дошло због Титове амбициозне политике на Балкану, довео је до забуне у перцепцији сопственог места у новонастајућој хладноратовској подели света на Исток и Запад.¹² Приближавање Југославије Западном блоку почетком педесетих година довело је до конфузије у тумачењу карактера југословенског режима, најпре у страниој штампи, а потом и у историографији. Последице тада насталих закривљених тумачења понекад су приметне и данас у савременој страниој и српској историографији (као и у историографијама бивших југословенских република) и углавном се та искривљена тумачења везују за питање југословенске различитости од осталих земаља народне демократије, што даље отвара питање степена контроле коју је та држава спроводила над својим грађанима. Тако, поједностављено говорећи, претпоставка да је Југославија после сукоба са СССР-ом 1948. године „крнула својим путем у социјализам“, према неким ауторима, имплицира закључак да је она била „нешто друго“ у односу на остале земље народне демократије у Источном блоку и да је, као „нешто друго што није социјализам стаљинистичког типа“, Западу била прихватљива за сарадњу. Тај редослед у тумачењу даље наводи на могући закључак да је Југославија у том тренутку изгледала све мање стаљинистичка што је више изгледало да је ближа Западу, и обрнуто. Међутим, Југославија ипак није имала „свој пут“ у сфери идеологије, већ је њен заокрет према Западу био изнуђена политичка одлука.

Запад (пре свега САД) је сукоб Тита и Стаљина искористио и креирао политику „одржавања Тита на површини“, са намером да преко југословенског примера даље утиче на дестабилизацију Источног блока.¹³

12 О извештавањима западних медија о сукобу детаљније погледати: Петар Драгишић, „Извештавање западних медија о југословенском сукобу са Коминформом у лето 1948. године“, *Војноисторијски гласник* 2/2012, 173–185.

13 Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, (Beograd, 2000), 9; Горан Милорадовић, „Тројански коњ империјализма‘ прескаче ‘Гвоздену завесу’: Југославија као тоталитарна држава и њена улога у Хладном рату“, *Токови историје* 1/2011, 106–107.

Америчка, односно западна стратегија одржавања Тита на површини је за ову тему важна због тога што је за последицу имала креирање нове слике о Титу и његовој држави у западној штампи крајем четрдесетих и почетком педесетих година.¹⁴

Слике 1 и 2: Тито на насловној страни Life magazina септембра 1948. и септембра 1949. године

Представа о Југославији као нетипичној комунистичкој држави је на Западу била потребна да би се ублажила потенцијално скандалозна чињеница да Запад сарађује, односно да економски подржава једну комунистичку и тиме у идеолошком погледу за сарадњу неприхватљиву државу – Југославију.¹⁵

Објава резолуције ИБ-а у јуну 1948. године, у којој Стаљин Тита оптужује за идеолошка одступања од марксизма-лењинизма и антисовјетску политичку кампању, навела је Тита да на Петом конгресу КПЈ, такође у јуну 1948, у самоодбрани и за потребе унутрашње политике, дефинише сопствену политику као „другачију од совјетске“ – чак и у идеолошком погледу. Последишно, и слика Запада је у очима Југословена морала бити промењена услед политичког заокрета, а самим тим и слика Истока. „Слика света“ која је у југословенској штампи била креирана од 1945. до 1948, а која је свет у манихејском маниру тумачила на тај начин што је Исток био

14 „Према истраживању института Галуп (Gallup) 1949. године 70 одсто Американаца није знало ко је Тито, док је 1951. године 75 одсто Американаца знало ко је он. Против помоћи Југославији 1949. године било је 80 одсто Американаца, а 1951. се чак 52 одсто изјаснило за што већу помоћ тој земљи“, наведено према: Јоже Смола, „Како просјечни Американац гледа на ФНР Југославију“, *Vjesnik NFH* 2112, god XII, 17. 2. 1952, 4, у: Милорадовић, „Тројански коњ империјализма“ прескаче „Твоздену завесу“, 106.

15 Архив Југославије (АЈ), Кабинет маршала Југославије (836), I-2-a/46, Пријем италијанског индустријалца Кастиљонеа код маршала Тита, Београд, 21. V 1949.

асоцијација за добро, а Запад за зло, после сукоба је била первертирана, па је од тада социјалистички Исток постао апсолутно зло, док је капиталистички Запад постајао све бољи. У листовима *Политика* и *Борба* крајем 1949. године, паралелно са упадљивим негативним представама земаља Источног блока и све афирмативнијим представама Запада, изграђивана је слика о југословенској посебности. Самопредстава да Југославија по разним критеријумима није припадала „ни Истоку, ни Западу“ претходила је политици несврстаности, коју је Тито дефинисао након побољшања свог односа са СССР-ом после Стаљинове смрти, одржавајући паралелно што је могуће бољим односе са Западом.

Претпоставка да се заокрет догодио у спољној политици септембра 1949. године условила је хронолошки оквир истраживања, из којег је произтекла и методологија истраживања. Извори указују да је Стаљин 1947. одлучио да промени однос према Титу због његове амбициозне балканске политике, односно због планова о балканској федерацији, која би потенцијално могла да угрози договоре Савезника склопљене крајем рата. Оснивање Коминформа и спорадичне несугласице на релацији Москва–Београд били су јасни показатељи Стаљинове одлуке да интезивније контролише своју интересну сферу. Прво писмо из којег је Комунистичка партија Југославије сазнала да је у сукобу са Москвом, у Београд је стигло 27. марта 1948. па би, према томе, прва етапа у анализи извора представљала период од почетка 1948. до 27. марта, када су југословенска и совјетска комунистичка партија још увек званично биле у пријатељским односима. Слика света која је у та три месеца егзистирала у штампи по инерцији се надовезивала на ону слику света која је у штампи била конструисана још од 1945. и због тога представља почетно полазиште у односу на које су касније мерене промене у наративима листова *Политика* и *Борба*. Конфликт је у сферу „јавног“, односно у штампу био изнет тек 28. јуна 1948. године те се тако период од краја марта до краја јуна намеће као следећа етапа у којој су посматране промене у додашњим тумачењима. Пажња је у том периоду посебно била усмерена на промену у фреквенцији наслова који су се односили на афирмативне чланке о СССР-у, односно негативне о Западу. Једнако је било важно проверити да ли се и колико променио стил писања када је реч о Истоку и Западу, и које су вредности, односно стереотипи били везани за Источни а који за Западни блок. Период од 28. јуна 1948, када је Резолуција била објављена али када је КПЈ још увек веровала да је сукоб могуће изгладити, до 26. септембра 1949,¹⁶ када је постало јасно да је помирење између две партије немогуће, посматран је као трећа етапа у којој је могуће уочити прве вредносне промене у процени Источног блока, односно Запада. На крају, период од 26. септембра 1949. до почетка 1950. године представља четврту етапу, у којој је представа о Источном блоку и Западу била промењена.

16 Говор Едварда Кардеља на Генералној скупштини Уједињених нација.

Претпоставка да је у том кратком, тромесечном раздобљу у јесен 1949. дошло до коначне промене виђења света и сопственог места у њему у југословенској штампи може се темељити на југословенском наступу на Генералној скупштини Уједињених нација 26. септембра 1949. године. Наступ Едварад Кардеља, члана југословенског политбироа, на том скупу је био важан због тога што је његовим излагањем сукоб између СССР-а и Југославије први пут изашао из оквира совјетско-југословенских односа и из оквира Источног блока и што је тиме био смештен у шире међународне оквири. На тај начин је Југославија први пут на једном великом међународном скупу одговорила на претње (у том моменту и војне) које су јој биле упућене из СССР-а, па се тај корак на који се КПЈ одлучила може сматрати прекретницом у дефинисању нове југословенске спољнополитичке позиције. После југословенског наступа на Генералној скупштини УН-а, у наредним месецима је радикално била промењена слика Истока и Запада у домаћој штампи.

Исток и Запад у Борби и Политици 1948. и 1949. године

На шта се тачно мисли када се каже „слика света“ или „Исток“ и „Запад“ у југословенској штампи? Када се анализира „слика света“, то значи да се посматра начин на који Партија југословенској публици почетком Хладног рата тумачи новонастајућу поделу света на два блока и сопствено место у односу на ту поделу. У методолошком погледу то значи да је пажња била усмерена пре свега на оне чланке који се односе на спољну политику, дописе из иностранства и вести из света, а тек потом на оне чланке који, у односу на догађаје у свету, тумаче југословенску стварност.¹⁷

Разумевање појмова Исток и Запад у овом истраживању произилази из начина на који су они били интерпретирани у штампи. Поједностављено говорећи, Исток и Запад у овом раду представљају политичке, а не културолошко-цивилизацијске категорије. Осим тога, на основу саме штампе до пролећа 1949. године, категоризацију држава, односно поделу света на два блока је било могуће дефинисати и кроз јасну карактеризацију која је била приписивана Западу (империјалистички, капиталистички, труо, фашистички, шовинистички, расистички...), односно Истоку (просперитет, братство, модернизација, индустријализација, поштовање људских права...). Међутим, будући да је у питању био процес „хлађења“ између новонастајућих блокова, није увек било једноставно уочити шта се у штампи подразумева под Западом, а шта под Истоком. Типичан пример за то би биле две државе – Италија и Грчка, за које се, посматрано из данашње перспективе, зна да су припале интересној сфери Западног блока, али посматрано из перспективе тадашњег југословенског режима и штампе која

17 У самом раду су навођени репрезентативни чланци, по један из оба листа, јер би било немогуће и беспредметно набројати их све.

је свакодневно извештавала о те две земље – припадност Западу се није јасно учавала, јер је, читајући штампу, изгледало као да се у тим државама Исток и Запад равноправно боре и да социјализам у њима има озбиљних изгледа на успех. Разлог томе су, што се Италије тиче, били избори заказани за април 1948. године, на којима се, како је то југословенска штампа представљала, очекивала победа левице, док је представа о нејасној ситуацији у Грчкој била последица што чињенице да је тамо трајао грађански рат што неспремности саме Југославије да у том сукобу остане по страни.

Да би се јасније увидела промена представа о Истоку и Западу током 1948–1949, корисно је указати на један документ из којег се може стећи увид у тренд писања до 1948. године. Према једној анализи направљеној за потребе КПЈ (Дедијер), партијски лист *Борба* је предњачио у извештавању о Совјетском Савезу. *Борба* је током 1947. посветила 7,4% простора СССР-у, од чега 4,7% спољној политици те земље, а 2,7% унутрашњим збивањима у њој. То је, према извештају, било далеко више него што је објављивао иједан други лист земаља народне демократије: *Борби* се једино приближило *Работническо дело* из Бугарске, али и од тог листа је *Борба* о СССР-у писала више за 13,8%, од румунске *Скантеје* за 137%, од *Сабат непа* за 155%, од *Руде права* за 208%, од *Уните* за 236%, а од *Иманитеа* за читавих 850%.¹⁸ Тренд приказивања идиличних односа међу земљама народне демократије у Источном блоку и величања Совјетског Савеза и Стаљина наспрам Запада био је настављен и у прва три месеца наредне 1948. године.

У *Борби* је постојала рубрика „Кроз СССР“, која је преносила најновија достигнућа из разних области у СССР-у:¹⁹ „Совјетски научници предали су пољопривреди 20 нових врста жита“,²⁰ „Џиновски развој совјетске индустрије“,²¹ „Велики успеси совјетских одгајивача памука“,²² „Поводом годишњице Лењинове смрти“,²³ „Нови Стаљинград биће један од најлепших градова Совјетског Савеза“,²⁴ „Од 16 совјетских република 14 су премашиле план производње у другој години петолетке“,²⁵ „Откривена су налазишта гаса и нафте у околини Москве“,²⁶ „Највећи музеј на свету“,²⁷ „У СССР-у све већа примена авијације у пољопривредном животу земље“,²⁸ „Улози радни-

18 Предраг Марковић, *Београд Између Истока и Запада 1948–1956*, (Београд, 1996), 107.

19 Циљеве и задатке партијске штампе, а посебно начин писања о СССР-у је дефинисао сам Тито у уводнику првог броја ужицке *Borbe* од 19. октобра 1941. године, у: Milan Vesović, „Štampa i publicistika KPJ o SSSR-u 1938–1948“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, 314.

20 *Borba*, 7. 1. 1948, 5.

21 *Borba*, 15. 1. 1948, 3.

22 *Исто*.

23 *Borba*, 21. 1. 1948, 1.

24 *Borba*, 22. 1. 1948, 5.

25 *Borba*, 25. 1. 1948, 5.

26 *Borba*, 31. 1. 1948, 6.

27 *Borba*, 2. 2. 1948, 6.

28 *Borba*, 7. 2. 1948, 6.

ка у СССР-у у државним штедионицама износе око 13 милијарди рубаља,²⁹ „Совјетска армија је гарант мира и безбедности“,³⁰ „Тридесетогодишњица совјетске армије“,³¹ „Велики пораст лаке индустрије у СССР-у“,³² „Велико повећање производње грађевинских стројева“³³ итд.

Политика је извештавала слично: „Џиновско хидроелектрично постројење на реци Ками“,³⁴ „Велики културни догађај у СССР-у“,³⁵ „Островски и совјетска култура“,³⁶ „Поново снижење цена у Совјетском савезу“,³⁷ „У СССР има 100.000 река“,³⁸ „Дан совјетске штампе“,³⁹ „Севастопол се брзо обнавља“,⁴⁰ „Ваздушни саобраћај у СССР нагло се развија“,⁴¹ „Кроз цео свет: Значајан проналазак совјетских научника“,⁴² „Кроз цео свет: Електрификација совјетских села“⁴³ итд.

Извештаји из земаља народне демократије једнако су афирмативни и говоре о просперитету Источног блока: „У Београду је отворена изложба бугарске архитектуре“,⁴⁴ „Тирана добила текстилну фабрику“,⁴⁵ „Велики пораст индустријске и рударске производње у Мађарској“,⁴⁶ „У Бугарској највећа фабрика гуме на Балкану“,⁴⁷ „У Албанији се почиње са експлоатацијом хрома“,⁴⁸ „Пуштен у саобраћај највећи мост у Пољској“,⁴⁹ „Успеси румунских радних маса у изградњи земље“,⁵⁰ „Премашен годишњи план производње угља у Пољској“,⁵¹ „Народни устав отечественофронт-

29 *Borba*, 11. 2. 1948, 4.

30 *Borba*, 15. 2. 1948, 6.

31 *Borba*, 23. 2. 1948, 1. Уз то и чланци: „Уочи прославе 30-огодишњице совјетске армије: Лењин и Стаљин – вођи и организатори оружаних снага совјетске државе“, *Borba*, 21. 2. 1948, 4; „Совјетски савез чврсто стоји на бранику мира и међународне сарадње“, *Borba*, 25. 2. 1948, 4.

32 *Borba*, 11. 2. 1948, 6.

33 *Borba*, 3. 3. 1948, 5.

34 *Политика*, 3. 4. 1948, 5.

35 *Политика*, 9. 4. 1948, 5.

36 *Политика*, 12. 4. 1948, 4.

37 *Политика*, 15. 4. 1948, 2.

38 *Политика*, 1. 5. 1948, 6.

39 *Политика*, 3. 5. 1948, 2.

40 *Политика*, 6. 5. 1948, 5.

41 *Политика*, 8. 5. 1948, 4.

42 *Политика*, 22. 5. 1948, 5.

43 *Политика*, 29. 5. 1948, 5.

44 *Borba*, 12. 1. 1948, 2.

45 *Borba*, 2. 2. 1948, 4.

46 *Borba*, 7. 2. 1948, 5.

47 *Borba*, 7. 2. 1948, 5.

48 *Borba*, 7. 2. 1948, 5.

49 *Borba*, 15. 2. 1948, 4.

50 *Borba*, 7. 3. 1948, 4.

51 *Исто*.

ске Бугарске“,⁵² „Пионирска железница у Будимпешти“,⁵³ „Софија подиже дечји град“,⁵⁴ „Велика хидроцентрала подиже се код Тиране“,⁵⁵ „Претседник владе Клемент Готвалд одаје признање трудбеницима Чехословачке за успешне резултате остварене у првој години Двогодишњег плана“,⁵⁶ „Двогодишњица потписивања Уговора о пријатељству и узајамној помоћи између Југославије и Пољске“⁵⁷ итд.

Насупрот идиличној слици просперитета у Источном блоку и земаљама народне демократије, обликује се негативна, често морбидна слика Запада. Она је била изграђивана кроз чланке који су говорили о „америчком начину живота“, кроз колумну која је носила назив „Последњи Хитлерови дани“⁵⁸ или у рубрици која је постојала у листу *Политика* „Кроз цео свет“.⁵⁹ У једном од првих текстова с почетка 1948. године у *Борби* је био критикован „амерички начин живота“: осмогодишња девојчица Дороти Смит је претукла једног дечака скоро на смрт, пошто је после неколико дана дечак дошао к свести и испричао полицији шта се догодило, девојчица је била изведена на суд и била је проглашена лудом. Аутор чланка тврди да то није био усамљен случај у Америци иако га „реакционарни лист“ *New York Herald Tribune* преноси као изузетак. Интересантно је тумачење аутора текста који изјаву девојчице на суду – да је „дечака тукла због тога што је хтела да види како изгледа убити једног дечака“ – ставља у контекст америчког „пропалог“ друштва. Америчко друштво је, наводно, такво због атомске политике коју води, због Маршаловог плана и због чињенице да волстритски финансијери тамо „диктирају“ начин живота. Мајка оптужене девојчице је за њено понашање окривила америчку штампу у којој је мала Дороти читала како је дванаестогодишњи дечак убио петогодишњег дечака у Чикагу ударањем каменом о главу и убодом ножа у тело. Кривица је била бачена и на литературу и стрипове које финансирају „крупни капиталисти“. Уз њих ништа мању кривицу не сноси ни Холивуд, али ни радио који често емитује крими радио-драме, а све то заједно је у суштини био фашистички утицај на америчко друштво.⁶⁰

Расна дискриминација је такође била једна од слика која се везивала за амерички начин живота.⁶¹ Неодговарајући третман писаца филмских сценарија, који иде чак до њиховог „физичког истребљења од стране ка-

52 *Политика*, 3. 1. 1948, 3.

53 *Политика*, 1. 5. 1948, 5.

54 *Politika*, 6. 5. 1948, 5, 3.

55 *Politika*, 17. 4. 1948, 4.

56 *Politika*, 4. 1. 1948, 2.

57 *Politika*, 18. 3. 1948, 1.

58 *Borba*: 4. 1. 1948, 4; 7. 1. 1948, 5; 14. 1. 1948, 5.

59 Као на пример у рубрици „Кроз цео свет“, *Политика*, 24. 2. 1949, 5, извештава се о лошим условим живота лондонских студената чији су родитељи сиромашни, о Кју Клуks Клану као „најбољој“ америчкој традицији или о „такозваној америчкој равноправности“.

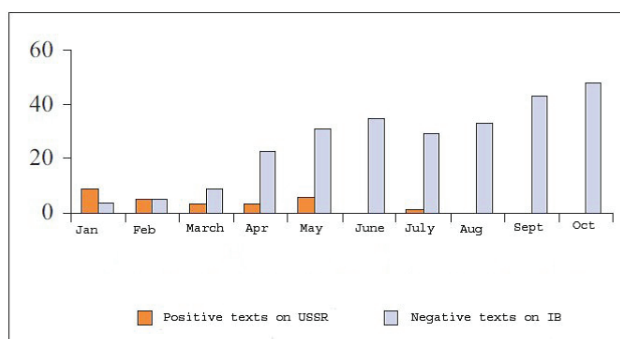
60 „Случај Дороти Смит или *Američki način života*“, *Borba*, 8. 1. 1948, 4.

61 *Borba*, 14. 1. 1948, 5.

питалиста“, такође је детерминисао америчко друштво,⁶² а „монопол финансијске олигархије“ над штампом у Америци,⁶³ као и законодавство које промовише расизам били су докази недостатка демократије у тој земљи.⁶⁴ Уз изузетно мрачну слику Запада, који је пре свега симболизовала Америка, европски Запад је био представљен у колумни „Последњи Хитлерови дани“, али и кроз амерички утицај на европске земље: „Холивуд осваја Италију“,⁶⁵ „Француска привреда и амерички trustови жита сарађују“,⁶⁶ „Агентура Волстрита инсталирана је у Аустрији“.⁶⁷

Таква црно-бела, до крајности поједностављена и стереотипна слика Запада и Истока, коју су медији створили пре сукоба 1948. године, драстично је била промењена тек на јесен 1949. и може се пратити кроз рубрику која је тада у *Борби* била установљена – „Против клевета и дезинформација“. Може се закључити да је од 28. јуна 1948. до 26. септембра 1949. дошло до редефинисања до тада стандардне слике. Током тог периода могуће је увидети неколико значајних трендова.

Иако је сукоб био изнесен у јавност у јуну 1948, слика СССР-а није била промењена у штампи све до почетка 1949, када је могуће уочити нешто интензивније критичко писање о СССР-у.⁶⁸ Непосредно после Петог конгреса КПЈ, штампа је од Партије добила инструкцију да о Совјетском Савезу пише још афирмативније, и тај је тренд у штампи био уочљив.⁶⁹

Графикон 1 – Број Борбиних чланака по месецима 1949. године.

(Табела преузета из: Ивана Добривојевић, Александар Милетић, „Совјетска стварност у југословенским медијима (1945–1955)“, *Токови историје*, 1–2/2004, 82)

62 „Sudbina književnika u Americi“, *Borba*, 22. 1. 1948, 2.

63 „Sloboda štampe – po američki. Džon Holidej Peri – gospodar američke provincijske štampe“, *Borba*, 14. 2. 1948, 5.

64 „Džim Krou – surovi zakon bespravlja i linča“, *Borba*, 11. 3. 1948, 5.

65 „Holivud osvaja Italiju“, *Borba*, 15. 2. 1948, 4.

66 „Francuska poljoprivreda i američki trustovi žita“, *Borba*, 13. 3. 1948, 4.

67 „Austrijska reakcija, agentura Volstrita“, *Borba*, 17. 3. 1948, 4.

68 Прва критика Стаљинове непогрешивости се појавила у *Borbi*, 2–4. октобра 1948. године.

69 Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1956*, 484.

Док у штампи сам СССР још увек није био нападан директно, индиректну критику ИБ-а је било могуће уочити у текстовима чија су тема били односи Југославије (односно КПЈ) и земаља народне демократије (и њихових партија). Последњи велики скуп који је био одржан у Београду, а на којем се, посматрано споља, још увек нису видели знаци да постоје озбиљне несугласице између Тита и Стаљина, била је Дунавска конференција крајем јула 1948. године. Међутим, већ тада су биле размењене прве ноте са земљама народне демократије – Албанији су биле упућене три ноте, потом су ноте биле послате и Мађарској и Румунији, док се од почетка јула у штампи могу пратити одговори на оптужбе „бугарских другова“. Те ноте су први текстови у којима југословенска штампа, пишући о земљама народне демократије, почиње да користи оне термине који су до сукоба са ИБ-ом били резервисани само за пропаганду против Запада. Тито је у говору на Другом конгресу КПС нагласио да се аргументација око сукоба мора подићи на ниво принципа.⁷⁰

„Ниво принципа“ је, као што се из штампе види, практично значио употребу „великих речи“, које замагљују природу сукоба и читавој публици дају морализаторску интонацију. Тако у штампи постепено увиђамо како, из југословенске перспективе, земље народне демократије од тада постају *фашистичке* и *шовинистичке*, како припадају блоку који је *империјалистички*, како код њих нема здравих снага, како је у тим државама режим *народни непријатељ*. Такође се каже да је у тим земљама дошло до *контрареволуције*, појављује се термин *титоизам* који домаћа штампа тежи да објасни „правилно“, као и термин *интернационализам*, који су титоисти, према оптужбама ИБ-а – издали. Ново тумачење добијају и изрази *троцкизам*, *ревизионизам*, *реакција*, *великодржавни шовинизам*, *пропаганда*, *ратнохушачка политика*, *пета колона*, *политемигранти* и низ других. Те пароле су биле одговор на политемигранску штампу која је била организована у СССР-у и у којој се за Југославију говорило да је *националистичка*, да је *слушкиња америчког империјализма*, да је води клика *Тито–Ранковић*, да је *фашистичка*, *Тито-фашистичка*, да је *Титов режим клеро-фашистички терористички режим*, да њом управљају *фашистички агенти*, *шпијуни*, *убице*.⁷¹ Значење тих израза било је другачије када их је користила југословенска штампа од оног значења које су ти изрази имали у штампи земаља „народне демократије“. Последица таквог тренда, који је био све интензивнији што је бивало јасније да је помирење између СССР-а и Југославије било немогуће, била је специфична појава: читајући *Борбу*, стиче се утисак да је Југославија у периоду од јуна 1948. до септембра 1949. године имала *империјалисте* свуда око себе (јер је сада за империјализам,

70 Исто, 77.

71 Радоица Лубурић, „Хладни рат и сукоб Стаљин–Тито у совјетској информбировској и политемигрантској штампи“, *Велике силе и мале државе у хладном рату 1945–1955*, (Београд, 2005), 175.

поред Запада, био оптуживан и Источни блок), да су *фашисти* постојали и на Истоку, да *пропаганду* (реч која је од 1945. године била везана само за Запад) сад почиње да води и Исток и да *ратнохушачку политику* воде оба блока. Из тога је произилазила чиста, исправна, невина слика Југославије, која по многим критеријумима није личила ни на Запад ни на Исток. Најважнија последица те конфузне представе о себи и другима каква је у штампи тада била креирана јесте да су појмови, које је Партија наводно исправно протумачила, тако извитопрени услед политичких промена, из штампе доспели у историографију.

Услед процеса током којег је о Истоку све јасније била креирана изузетно негативна слика, док се о Западу писало све позитивније, дошло је до чудне инверзије: уместо некадашњих рубрика које су промовисале технолошка, привредна и индустријска чуда СССР-а, од јесени 1949. почеле су да се појављују фотографије и текстови о југословенском технолошком, привредном и индустријском напретку. Западних „чуда“ нема. Веома сугестиван део тог дискурса представља замена „стахановаца“ југословенским ударницима: Алијом Сиротановићем, Међедом Хусеиновићем и низом других радника-ударника,⁷² што је у штампи представљавло један од значајних сегмената стварања слике о Југославији као нечему посебном и, углавном, самодовољном.

Још један важан тренд који се у југословенској штампи уочава односи се на слику Запада, али и на слику Југославије у западној штампи и историографији. Већ је речено да почетак промене слике о Западу почиње у пролеће 1949. године. У *Политици* је постојала рубрика „Кроз цео свет“ и управо ту проналазимо прве представе Запада које су више чудне и интересантне него лоше и мрачне. Њихова функција је била да амортизују нагли заокрет у ставу југословенске партије према Западу, мотивисан спекулацијама које су почеле да се појављују о економској подршци коју би Америка могла дати Југославији.⁷³ Те слике су тежиле да Запад прикажу као необичан свет, па се тако појављује чланак о екстравагантној Енглескињи која улицом шета патку, извештавано је и о такмичењу младих Американки у једењу шпагета, писано је о британском писцу који дневно напише 8.000 речи, али и о спектаклима лондонске берзе.

72 Изузетно је велики број чланака који се односи на ту тему, погледати на пример: *Borba*, 17. 9. 1949.

73 „Као један услов да би дошло до тога (америчког одобрења кредита Југославији – О. Д.), потребно је да се код вас не напада јавно мњење у савезничким државама, јер америчко јавно мњење игра веома важну улогу и зато треба односе са Америком тако уредити да она може почети преговоре о зајму [...] Југославија је у јавном мњењу Америке у последње време боље третирана. Ако се у Америци види да се у Југославији не говори више против Америке, против савезника, онда ће Југославија бити примљена много лепше [...] Што се тиче односа са Русијом, ми не тражимо да се ви одвајате од ње. Само, морају и савезници имати уверење да у вашој штампи неће бити нападани, јер би, ако би се супротно радило, то проузроковало убеђење да се не може сарађивати“. - АЈ, 836, I-2-а/46, Пријем италијанског индустријалца Камила Кастиљонеа код маршала Тита, Београд, 21. V 1949. Последњу оптужбу Запада (пре свега САД-а) за фашизам, у штампи проналазимо крајем децембра 1949. године у *Политици*, 25. 12. 1949, 1.

Интересантно је да почетком септембра *Борба* преноси низ позитивних цитата о Југославији преузетих из западне штампе.⁷⁴ После Кардељевог наступа на Генералној скупштини УН-а често је била навођена изјава канадског министра Лестера Пирсона, који је наводно егзалтирано ускликнуо: „Не верујем да ћу икада постати комуниста, али ако се то икада догоди, постаћу југословенски комуниста“.⁷⁵ Та изјава указује на перцепцију југословенског комунизма као другачијег од осталих и њено преношење у домаћој штампи појачавало је већ устаљени тренд изградње представе о Југославији која је после сукоба кренула „својим путем“. Потребно да се из политичких разлога промени слика о Западу је у децембру 1949. резултирала и формалном одлуком КПЈ да штампа о Западу почне да пише другачије него што је то била пракса до јесени те године.⁷⁶ У другој половини 1949. КПЈ је радила на придобијању европског јавног мњења, а почео је да излази и информативни лист *Yugoslav Review* за странце који су желели да сазнају нешто више о Југославији и њеном уређењу.⁷⁷

Закључак

Један од основних циљева овог истраживања је био да се укаже на порекло и узрок промене слике Запада и Истока у југословенској штампи 1948. и 1949. године и да се тиме скрене пажња са спонтаности на функционалност и организованост тог процеса. Анализа *Борбе* и *Политике* је показала да постоји директна веза између политичког контекста и садржаја текстова у штампи. Може се јасно увидети да се промена представе о Западу догађа у контексту Титовог политичког заокрета ка Западу и да се поклапа са америчком стратегијом познатом као „одржавање Тита на површини“. Због тога је закључак овог истраживања да постоји политичка функционалност извештавања југословенске штампе о Истоку и о Западу.

Потреба да се кроз штампу презентује нови поредак ствари после сукоба са ИБ-ом указује на чињеницу да је Тито путем дириговане штампе комуницирао на више нивоа: са Западом, са Истоком, али и са Југословенима. Ако у Југославији тих година није постојала слобода штампе, ако није постојало јавно мњење (па ни испитивање јавног мњења о спољној политици земље), ако није постојала опозиција и ако нису постојали избори, са киме у том случају Партија путем дириговане штампе комуницира?⁷⁸

74 Тачан датум од када се тај тренд може пратити је 4. септембар 1949. године: „Совјетска пропаганда лажно приказује одјек совјетских нота“, *Борба*, 4. 9. 1949.

75 Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu; odnosi s velikim silama 1949–1955*, (Zagreb: Globus, 1988), 85.

76 Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1956*, 133–134.

77 Исте године је лист *Jugoslavija–SSSR* престао да излази.

78 Последњи опозициони лист *Република*, који је био лист Југословенске републиканске странке, укинут је у децембру 1946. - Милан Весовић, „Штампа и публицистика КПЈ о СССР-у 1938–1948“, *Југословенско-совјетски сукоб 1948*, 318.

Има ли Партија потребе да своје политичке одлуке и потезе образлаже у држави коју потпуно контролише и пред народом чија јој подршка није потребна? Пред киме и због чега је било потребно ублажити представе о Западу и „разоткрити истину“ о Истоку?

Пре свега, сукоб КПЈ са КПСС-ом изазвао је велику кризу у тадашњој Југославији, тако да се, с обзиром на број и квалитет партијског кадра који се определио за Резолуцију ИБ-а, не може рећи да је Тито имао апсолутну контролу над Партијом, а то значи – ни над државом.⁷⁹ Тачније, основни стуб његове власти је био пољуљан, а евентуална победа ИБ-оваца, које су у остатку блока називали „здравим снагама“, значила би Титов политички пад, ако не и његову смрт. Због тога је у време кризе борба око сваког члана Партије била изузетно важна, а штампа је била један од начина да се они који се колебају придобију за Тита, односно да се изјасне против Резолуције.⁸⁰ Партијски кадар који је у сукобу остао уз Тита у Југославији је такође био називан „здравим снагама“, па је на тај начин ова синтагма добила потпуно супротно значење од оног које је имала у остатку Источног блока. Због тога се њена употреба у историографији мора користити у прецизно објашњење шта тачно значи и на кога се односи.

Читањем штампе из тог времена стиче се утисак као да је сукоб дошао изненада и нагло. Бројна је литература која описује степен потреса и неверице у главама партијског чланства, али и великог броја непартијаца. Док је, са једне стране, над нелојалним партијским члановима Титов систем спроводио висок степен репресије, са друге стране је покајницима и колебљивцима требало понудити неку алтернативу, гарант да ће све бити у реду чак и ако се две партије више никада не помире. Требало их је убедити да, без обзира на све – остану уз Тита. У том контексту, све интезивнија промоција Запада која се у штампи може пратити, служила је да убеди чланове партије да „Запад није толико црн“ да се и са њим не би могло сарађивати и да би се уз евентуалну његову помоћ сукоб могао преживети. Ублажавање негативне слике Запада у штампи је служило за легитимизацију будуће сарадње Југославије и западних сила.

79 Крајем 1948. године идентификовано је око 5.000 ибеоваца. - Лубурић, „Хладни рат и сукоб Стаљин–Тито“, 171. „Према подацима УДБ-е, насталим на основу анкете спроведене крајем 1963, бивших присталица резолуције ИБ-а према којима су примењиване законске санкције (...) било је укупно 30.113. (...) Партију је посебно погађало изјашњавање за ИБ учесника НОР-а и оних који су били на руководећим местима у партији и власти. Према непотпуним подацима за ИБ се изјаснило 17 362 учесника НОР-а који су углавном били на руководећим положајима“. - Mitrović, Selinić, „Jugoslovenska informbiroovska emigracija“, 32. „На четвртном пленуму у јуну 1951. године, Тито се правда да помоћ није раније тражена, јер је постојало страховање од реакције нижег партијског чланства.“ - Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1956*, 35.

80 Да Титу није битно мишљење народа већ Партије, види се из чињенице да се у документима анализира ИБ опозиција у партији, евентуално у војсци, а не у народу. Такође, да је штампа у социјалистичкој Југославији служила као извор информација о владајућем систему, његовим намерама, оценама, поступцима, али и као „основни услов преживљавања“, седамдесетих година двадесетог века је приметно и психолог Драган Крстић. Драган Крстић, *Психолошке белешке 1974–1975*, (Београд, 1992), 161.

Што се тиче комуникације коју је Тито успоставио са Западом после сукоба са СССР-ом, она се заснивала пре свега на његовим личним контактима са политичарима са Запада, други ниво комуникације је представљала његова дипломатија, док је трећи ниво комуникације била штампа, која је била синхронизована са личним контактима и дипломатијом. Побољшање представа о Западу у *Борби* и *Политици* је могло да буде знак Титове воље да прихвати сарадњу, пре свега финансијске аранжмане са Западом. Информације које су западни политичари од Тита добијали путем личног контакта и преко дипломатије почеле су се потврђивати и у штампи после септембра 1949. године и могле су бити знак да је Тито и Партију обавестио у којем правцу је био учињен заокрет.

Комуникација са Истоком је била нешто специфичнија, будући да, за разлику од комуникације са Западом, Тито у Источном блоку после сукоба више ни са ким није имао лични контакт, дипломатски односи су били сведени на најнижи ниво, а претила је и ратна опасност на границама са земљама „народне демократије“. Ако је и било жеље да се са Источним блоком комуницира, онда се то могло једино путем штампе. У том случају би све негативније писање о Истоку, а све афирмативније писање о Западу, на Истоку могло да остави утисак да Југославија има алтернативу и да се за њу у том тренутку и определила.

Промена слике Истока у штампи (као последица сукоба са ИБ-ом и политичког заокрета ка Западу) довела је до тензија у Партији и друштву: немогућност да прихвате чињеницу да је Стаљин преко ноћи постао оличење зла многи су платили робијом, а понеки и главом. Слика о југословенској посебности (пре свега о посебном путу у изградњи социјализма) произашла је из сукоба Тита са Стаљином, уобличујући се прво кроз штампу, а потом и кроз социјалистичку историографију. Комплекс историографских проблема везаних за сукоб са ИБ-ом, као и идеолошке недоумице (да ли је Југославија била посебна у односу на Источни блок) и геополитичке дилеме (коме је у политичком и културолошком смислу припадала више – Истоку или Западу) и данас представљају део напете дебате у науци и широј јавности, често условљене динамиком политичких промена на међународној и домаћој сцени.

Литература

Bajagić, Dušan. „List Politika o Atlantskom paktu (kvantitativna analiza)“. *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955*. Beograd, 2005.

Beller, Manfred. „Perception, Image, Imagology“. *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, edited by Manfred Beller, Joep Leerssen. New York, 2007.

Bekić, Darko. *Jugoslavija u Hladnom ratu; odnosi s velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus, 1988.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb, 1978.

Bogetić, Dragan. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*. Beograd, 2000.

Crimes comitted by totalitarian regimes, ur. Peter Jambrek. Bruxelles, 2008.

Dedijer, Vladimir. *Izgubljena bitka J. V. Staljina*. Sarajevo, 1969.

Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd, 1988.

Dobrivojević, Ivana i Aleksandar Miletić. „Sovjetska stvarnost u jugoslovenskim medijima (1945–1955). *Tokovi istorije* 1–2/2004.

Dragišić, Petar. *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd, 2007.

Dragišić, Petar. „Izveštavanje zapadnih medija o jugoslovenskom sukobu sa Kominformom u leto 1948. godine“. *Vojnoistorijski glasnik* 2/2012.

Đilas, Milovan. *Pad nove klase, povest o samorazaranju komunizma*. Beograd, 1994.

Đorđević, Milinko. „Titoizam i mit o ‘istorijskom ne’ Staljinu“. 1948. *Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije*. Beograd, 1998.

Glišić, Venceslav. „Otpor sukobu sa Informbiroom u vrhu KPJ“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*. Beograd, 1999.

Göttlich, Udo. „Mass Media“, *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, edited by Manfred Beller, Joep Leerssen. New York, 2007.

Gudac Dodić, Vera. „Kolektivizacija u Jugoslaviji: uzroci i posledice“ *Istraživanja* 19.

Jovanović, Miroslav. „Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza ustava FNRJ (1946) i ‘staljinskog’ ustava SSSR-a (1936)“. *Tokovi istorije* 1–2/2008.

Jovanović, Miroslav. „Staljinizam“. *Istorijski glasnik* 1–2/1993.

Kežić, Danijel. „Pisani mediji iz vremena socijalističke Jugoslavije u kontekstu istorijskih izvora 1945–1976“. *Tokovi istorije* 1/2013.

Krstić, Dragan. *Psihološke beleške 1974–1975*. Beograd, 1992.

Leerssen, Joep. „Image“. *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, edited by Manfred Beller, Joep Leerssen. New York, 2007.

Luburić, Radojica, „Hladni rat i sukob Staljin–Tito u sovjetskoj informbirovskoj i politemigrantskoj štampi“. *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955*. Beograd, 2005.

Marković, Predrag. „U potrazi za novim putem. Jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*. Beograd, 1999.

Marković, Predrag. *Beograd Između Istoka i Zapada 1948–1956*. Beograd, 1996.

Miloradović, Goran. „Trojanski konj imperijalizma’ preskače ‘Gvozdenu zavesu’: Jugoslavija kao totalitarna država i njena uloga u Hladnom ratu“. *Tokovi istorije* 1/2011.

Милорадовић, Горан. *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији (1945–1955)*. Београд, 2012.

Miljković, Mita. *Burne diplomatske godine; iz sofijskog dnevnika 1953–1956*. Beograd, 1995.

Mitrović, Momčilo i Slobodan Selinić, „Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropskim zemljama 1948–1964“. *Tokovi istorije* 1–2/2009.

Pavlović, Momčilo. „Radikalizovanje agrarne politike kao posledica sukoba sa IB-om“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*. Beograd, 1999.

Perišić, Miroslav. *Diplomatija i kultura. Jugoslavija: prelomna 1950. Jedno istorijsko iskustvo*. Beograd, 2013.

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru, Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1948–1958*. Beograd, 2008.

Petković, Ranko. „Jugoslovensko-ruski odnosi 1941–1948. Državni, partijski i lični razlozi koji su doveli do raskida Jugoslavije i SSSR 1948. 1948. Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije. Beograd, 1998.

Repe, Božo. „Informbiro u Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948. godine“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*. Beograd, 1999.

Rigney, Ann. „Representation“. *Imagology: The Cultural Construction and Literary representation of national characters*, edited by Manfred Beller, Joep Leerssen. New York, 2007.

Vesović, Milan. „Štampa i publicistika KPJ o SSSR-u 1938–1948“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*. Beograd, 1999.

Зундхаусен, Холм. *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд: Clio, 2009.

Summary

Olivera Dragišić
Institute for Recent History of Serbia

Perception of the East, West and Self-perception in the Yugoslav Press 1948–1949

Abstract: The paper examines change of East and West representation in Yugoslav daily newspapers *Politika* and *Borba* during the conflict between the Communist Party of Yugoslavia and Cominform 1948–1949. It researches the political functionality of the radical change in representing the image of the world and analyzes the roots of the Yugoslav self-perception of uniqueness of its own road to socialism.

Key words: East, West, Yugoslavia, representation, press

The paper examines the change of East and West representation in Yugoslav daily newspapers *Politika* and *Borba* during the conflict between the Communist Party of Yugoslavia and Cominform 1948–1949. It researches the political functionality of the radical change in presenting the image of the world and analyzes the roots of the Yugoslav self-perception of uniqueness of its own road to socialism.

The research problematizes the issue of the shift socialist Yugoslavia made from the Eastern bloc to the Western bloc after the conflict with Cominform (Informbiro). After WWII and the establishment of the communist regime, Yugoslavia became an integral part of the Eastern bloc. The conflict that took place between Tito and Stalin, due to Tito's ambitious policy on the Balkans created confusion in the perception of the Yugoslav place in the newly established Cold War division of the world into the East and West. Yugoslav rapprochement with the Western bloc at the beginning of the fifties created confusion in the interpretation of the character of the Yugoslav regime, first in the foreign press and then in historiography. The paper shows that all the more affirmative writing on the West after the Tito–Stalin conflict was not a reflection of the essential change in the value system of the new socialist state. One of the aims of the research was to draw attention to the fact that the positive representation of the West in the press that ensued after the conflict was not part of a spontaneous but organized process.

The function of the changed notions of the East and West in *Borba* and *Politika* was to amortize the sudden political shift and prepare the path for future cooperation with the West. It was also necessary to give the party cadres guidelines on the country's foreign policy course after the conflict with Stalin and so attract the irresolute party members (ibeovce – those party members who supported Cominform).

УДК 791.233:331.556.4(=163.3/.6)(4)"1970/1980"

791.4(497.1)"1970/1980"

314.15(=163.3/.6)(4)"1970/1980"

Оригиналан научни рад

Примљен: 28. 2. 2015.

Прихваћен: 30. 4. 2015.

Петар ДРАГИШИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

e-mail: petar.dragisic@gmail.com

**Гастарбајтер као филмски лик.
Феномен југословенске економске емиграције у
играним филмовима и серијама 70-их и 80-их година***

Апстракт: Чланак је базиран на истраживању приступа феномену економске емиграције из Југославије у играним филмовима и серијама снимљеним седамдесетих и осамдесетих година. Посебна пажња посвећена је начину на који је југословенска филмска индустрија конструисала лик гастарбајтера и како су на платну и екрану приказани кључни проблеми гастарбајтерског живота. Истраживање је засновано на хипотези да филмска уметност рефлектује не само индивидуалне ставове аутора већ и шире јавности, што објашњава потребу анализе овакве врсте извора.

Кључне речи: гастарбајтери, Југославија, емиграција, филм, серија

Политичка превирања у Југославији 60-их година била су праћена и успоравањем њеног привредног развоја, чије су се последице посебно уочавале на југословенском тржишту рада. Привредни развој све теже је издржавао снажан демографски притисак. Успоравање привредног раста поклопило се са снажним популационим бумом. За нешто више од две деценије, у периоду од 1948. до 1971, број Југословена се увећао за готово пет милиона (са 15,8 милиона 1948. на 20,5 милиона 1971. године). Осим тога, у наведеном периоду готово је удвостручен удео непољопривредног становништва у укупној популацији социјалистичке Југославије.¹

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, (Beograd, 1988), 1195–1200.

У документу Радне групе Савета Извршног већа Сабора СР Хрватске за односе са иностранством под насловом „Запошљавање наших грађана у иноземству“, из 1970, велики талас економски мотивисаног емигрирања из Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, започет 60-их година доведен је у везу са притиском на југословенско тржиште рада после привредне реформе из 1965. године. Са друге стране указано је и на велике потребе снажних западноевропских економија, где је и био запослен највећи део југословенских гастарбајтера, за допунским изворима радне снаге: „Послије Другог свјетског рата, од 1950. године, због снажног развоја привреде западно-европских земаља јављају се и потребе за страном радном снагом. У послератна миграциона кретања наша земља укључује се после 1960. године. Запошљавање наших грађана у иноземству у тим годинама карактеристика је традиционалних миграционих подручја Хрватске, Босне и Херцеговине и Словеније. До знатног повећања долази тек после мјера привредне и друштвене реформе, тако да 1965. и 1966. године та појава захваћа подручје цијеле републике (СР Хрватске – П. Д.), а постепено се шири и на подручје цијеле земље (СФРЈ – П. Д.). У 1969. години укупним европским миграцијама рада грађани СФРЈ учествују са 6%, али и са тенденцијом пораста. Одлазак наших грађана на привремени рад у иноземство није нека изузетна појава. Отвореност наше земље, прије свега привреде која претпоставља све слободније кретање роба, капитала, укључивање у свјетско тржиште – значи и слободније кретање радне снаге. (...) Притисак на запослење у земљи растао је са дјеловањем мјера привредне реформе, а временски се поклопио са улажењем изузетно великих скупина младих људи у радну доб.“²

Ипак, незапосленост није била једини разлог економског емигрирања из Југославије шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Потрага за вишим животним стандардом, односно за већом зарадом представљала је такође значајан мотив. У поменутом документу Радне групе Савета Извршног већа Сабора СР Хрватске за односе са иностранством наведени су резултати истраживања који сугеришу да је жеља за већом зарадом била примарни мотив економског исељавања: „Предвиђени пораст запослености ни у средњерочном плану од 1971–1975. године не осигурава запослење у земљи свим категоријама радно-способног становништва, које ће вршити притисак на запослење у друштвеном сектору привреде. Истина, за највећи број радника то није основни разлог одласка на привремени рад у иноземству. Досадашња истраживања, а посебно кретања у 1969. год. и 1970. год. указују да је основни мотив при доношењу одлуке о привременом запошљавању у иноземству економске природе, могућност веће зараде, а тек на другом мјесту да је разлог што нису имали запослења у земљи.“³

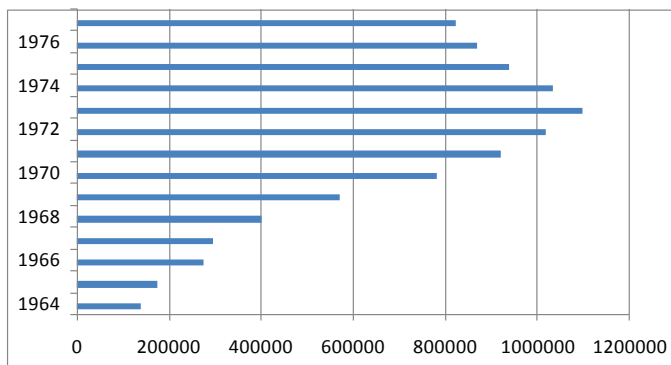
2 Архив Југославије (АЈ), Социјалистички савез радног народа Југославије – ССРН (142) – 475, Радна група Савјета Извршног вијећа Сабора за односе са иностранством, Запошљавање наших грађана у иноземству, Загреб, мај 1970.

3 Исто. Према Милени Приморац, потрага за већом зарадом није била једини покретачки

Потврду изнетих оцена о мотивима економског емигрирања из социјалистичке Југославије добијамо и из прве руке. У истраживању Драгане Антонијевић, Ане Банић Грубишић и Марије Крстић, једна од интервјуисаних гастарбајтерки овако је описала разлог свог одласка у иностранство: „Била су тешка времена. Било је имовине, али ето била је стара кућа. Стамбени простор, све је то било скучено. Све то за бољи живот, да створиш кућу није било довољно. Нисмо били гладни, голи, али за друго није било. Силом прилике се морало.“⁴

Врхунац таласа економског емигрирања из Југославије достигнут је почетком седамдесетих година, после чега се број Југословена на „привременом раду у иностранству“ благо смањιο. Док је 1973, према југословенским подацима, у иностранству био запослен 1,1 милион југословенских држављана, четири године касније број југословенских радника у иностранству био је за 200.000 мањи (825.000). Велики број југословенских гастарбајтера имигрирао је у земље Западне Европе. Убедљиво највећи број југословенских држављана населио се у Савезној Републици Немачкој (1977. године 350.000) и Аустрији (1977. године 120.000). Велике заједнице југословенских гастарбајтера формиране су и у Француској, Швајцарској и Шведској.⁵

Југословенски грађани на привременом раду у иностранству 1964–1977.⁶

фактор ондашњих емиграционих токова. Она подвлачи постојање „изразитих емиграционих подручја“ за које је карактеристична висока стопа незапослености. На тој чињеници Приморац базира тезу о снажној улози високе незапослености у подстицању емиграционих процеса. Milena Primorac, *Strani radnici. Sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije*, (Београд, 1980), 50.

4 Dragana Antonijević, Ana Banić Grubišić i Marija Krstić, „Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera“, *Etnoantropološki problemi* 4 (2011), 1035–1054.

5 АЈ, 142-740, Савезни комитет за рад и запошљавање, Извештај о остваривању политике запошљавања у иностранству и постепеног враћања југословенских грађана са привременог рада из иностранства у 1977. години (Аналитичко документациона основа), Београд, март 1978.

6 Исто.

Велики талас економског емигрирања из социјалистичке Југославије није представљао само значајан економски феномен већ је истовремено био и осетљива политичка појава. Одлазак великог броја Југословена умањео је притисак на југословенском тржишту рада. Осим тога, девизне дознаке гастарбајтера су за Југославију представљале значајан финансијски извор. Политичка проблематика гастарбајтерске емиграције проистицала је из чињенице да се стотине хиљада Југословена „преко ноћи“ обрело у земљама супротног идеолошког тabora, у којима је већ деловала снажна политичка емиграција, што је узнемиравало југословенски режим и изискивало „будност“ институција задужених за безбедност социјалистичког поретка.⁷

Феномен гастарбајтерске емиграције није, међутим, заокупљао само пажњу ондашњег режима већ и целокупне југословенске јавности. Проблем није игнорисала ни југословенска филмска индустрија. Отуда је тема економске емиграције била често екранизована, а имагинарни гастарбајтери били упечатљиве главне или споредне фигуре бројних филмова и серија југословенске продукције. Зачетке занимања југословенских филмација за тему економске емиграције примећујемо у раној фази масовног одласка на „привремени рад у иностранству“. У пионирске подухвате екранизовања гастарбајтерске проблематике убрајамо документарце Крсте Папића *Halo München* (1967) и *Специјални влакови* (1972), као и играни филм Милутуна Косовца *Сунце туђег неба* из 1968. године.⁸

Представе о гастарбајтерском богатству

У појединим филмовима и серијама снимљеним у Југославији седамдесетих и осамдесетих година наглашавано је богатство гастарбајтера. Богати гастарбајтери су елегантно обучени и радо показују своју финансијску моћ, коју демонстрирају и поклонима својим рођацима и пријатељима у Југославији. Клишеизираном представом богатог гастарбајтера доминира мерцедес, који је, како примећује Владимир Ивановић, „у гастарбајтерској свести представљао симбол новостеченог благостања“.⁹ Мерцедес је некад купљен, а некад рентиран. У сваком случају он је ту и јасно подвлачи богатство успешног гастарбајтера.

7 Опширније о проблематици економске емиграције из социјалистичке Југославије видети у: Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965–1973*, (Београд, 2012); Othmar Nikola Haberl, *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien*, (München, 1978); Владимир Ивановић, „Брантова источна политика и југословенска економска емиграција у СР Немачкој“, *1968 – четрдесет година после*, ур. Радмила Радић, (Београд, 2008), 275–292; Слободан Селинић, „Економска емиграција из Југославије шездесетих година XX века“, *1968 – четрдесет година после*, ур. Радмила Радић, (Београд, 2008), 549–573; Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem: odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977“, *Istorija 20. veka* 2 (2007): 89–100.

8 Ivanović, n. d., 309–311.

9 Исто, 312.

Боб је један од протагониста познате телевизијске серије Александра Ђорђевића (по сценарију Синише Павића и Љиљане Павић) *Врућ ветар*, из 1980. године. Боб (кога игра Бора Тодоровић) потиче из малог места у јужној Србији, а на високој нози живи у Франкфурту. Он није типичан гастарбајтер, који ради на „бауштели“, већ преварант и плејбој, који у Немачкој живи на рачун имућних старијих жена – комична верзија Шлесинџеровог *Поноћног каубоја*. У трећој епизоди серије Боб на кратко долази у свој завичај, где наговара свог познаника Шурду (Љубиша Самарџић) да емигрира. Елегантни Боб долази у великом стилу, наравно мерцедесом. Разбацује се новцем, изазивајући дивљење својих земљака. Бобово богатство чини се још упадљивијим у контрасту са рунираним кафаном у којој разговара са Шурдом. Шурда и сам одлучује да емигрира и одлази код Боба у Франкфурт. Тако добијамо прилику да Боба видимо и у његовом франкфуртском амбијенту. Сазнајемо да он живи у луксузном двоетажном стану који, истина, није његов, већ његове љубавнице, зубарке, која такође потиче из Србије.¹⁰

Вукица (игра је Цвијета Месић) је гастарбајтерка из филма Дејана Караклајића, *Љубавни живот Будимира Трајковића*, из 1977. године. Из Швајцарске долази у Београд у посету сестри и њеној породици. Попут Боба, и њена појава сугерише њено солидно имовно стање. Вукица носи бунду и вози мерцедес. Својим рођацима доноси поклоне.¹¹ Богатог гастарбајтера срећемо и у трећој и четвртој епизоди серије Здравка Шотре *Приче из радионице*, из 1981. године. Милорад Станковић долази у малу београдску радионицу да сервисира свој ауто – наравно мерцедес. Станковић је етаблирани гастарбајтер из Западне Немачке. Он је потпуно интегрисан. Има немачко држављанство и ожењен је Немцем. По сопственом признању, у Немачку је „отишао у опанцима“, па затим постао фабрикант. Станковић се пред власником радионице нападно хвалио својим богатством, показујући му фотографије своје фабрике и својих некретнина у Немачкој. У четвртој епизоди *Прича из радионице* појављује се још један гастарбајтер. Он је слабијег имовног стања од Милорада Станковића, али такође вози мерцедес. Његова прича најбоље открива значај мердецеса као гастарбајтерског статусног симбола. Он признаје да у Југославију није долазио све док није купио ауто: „Нисам хтео да дођем, док га нисам купио. Срамота ме брe да дођем без оваки паун... Возио сам га кроз цео срез. Док га сви нису видели“.¹²

Моторизоване гастарбајтере срећемо и у другим филмовима и серијама. Жика Павловић (Драгомир Бојанић-Гидра) је главни јунак серијала Зорана Чалића *Луде године*. Жика је гастарбајтер-повратник из Немачке. Вози мерцедес.¹³ Баш као и Бора из филма Милана Јелића *Мој тата на одређено време*, снимљеног 1982. године. Бора је у Немачкој стекао велики

10 *Врућ ветар* (1980).

11 *Љубавни живот Будимира Трајковића* (1977).

12 *Приче из радионице* (1981).

13 *Луде године* (1977–1992).

капитал и жели да инвестира свој новац у Југославији. Бора, кога у филму тумачи Борис Дворник, елегантно је обучен и вози мерцедес.¹⁴ Један од главних јунака филма Срђана Карановића *Јагоде у грлу*, меланхоличног епилога серије *Грлом у јагоде*, јесте Мики (Мики Манојловић), успешни гастарбајтер из Швајцарске. У Београд долази на кратко, ради прославе годишњице матуре. Он у Београд долази авионом, али клише није изостао ни овог пута. На аеродрому Мики рентира мерцедес, након што је претходно одбио Опелово и Ситроеново возило.¹⁵ Мерцедес се као гастарбајтерски статусни симбол појављује и у филму Горана Гајића из 1991. године *Видео јела зелен бор*. Радован, гастарбајтер у Немачкој, кога у филму тумачи Александар Берчек, хвали се родбини у Србији новим мерцедесом: „Није да се хвалим, али ово је најновији модел. Купили га само ја и пословођа. А и он је исто Југовић“.¹⁶

Слика 1: Вукица долази у Београд (*Љубавни живот Будимира Трајковића*)

Слика 2: Боб у кафани у Србији (*Врућ ветар*)

14 *Мој тата на одређено време* (1982).

15 *Јагоде у грлу* (1985).

16 *Видео јела зелен бор* (1991).

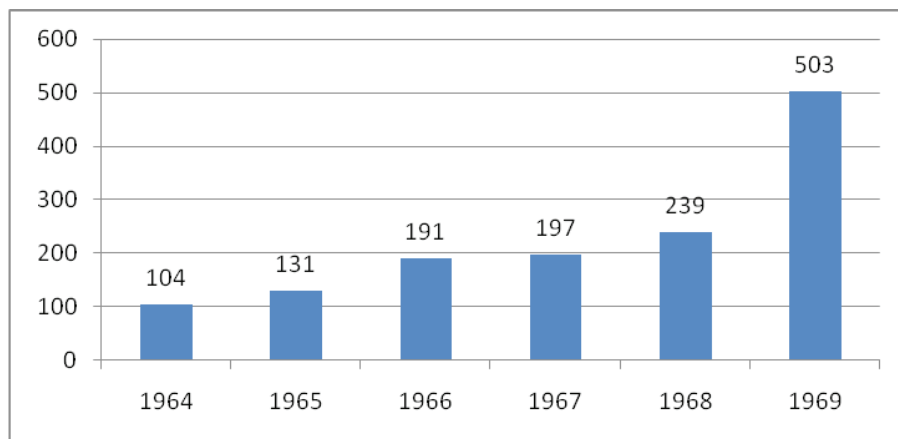
Представе Југословена о богатству њихових земљака на привременом раду у иностранству које срећемо у југословенским филмовима и серијама из седамдесетих и осамдесетих година нису биле у потпуности неосноване. Извори показују да су зараде југословенских гастарбајтера у Савезној Републици Немачкој, где је, како је већ наведено, био запослен највећи број југословенских печалбара, биле око три пута веће од зарада њихових колега у Југославији. Према подацима за 1968, југословенски радници у Савезној Републици Немачкој су месечно (за редовно радно време) просечно зарађивали 820 немачких марака бруто. Умањена за порезе и доприносе (око 24%) месечна (за редовно радно време) нето зарада Југословена на привременом раду у Савезној Републици Немачкој износила је око 630 немачких марака, односно око 2.000 југословенских динара. Просечна месечна нето зарада југословенских радника је 1968. године износила је око 710 динара. Према југословенским проценама, трошкови југословенских радника у Савезној Републици Немачкој за стан и храну износили су око 300 немачких марака месечно, што је значило да је просечни југословенски гастарбајтер у СР Немачкој био у могућности да од својих редовних месечних примања уштеди око 300 немачких марака. Осим тога, примања на основу прековременог рада повећавала су могућност уштеде. Солидан финансијски потенцијал југословенских гастарбајтера већ на самом почетку таласа економског емигрирања из Југославије потврђују и немачки подаци према којима су од 1964. до 1969. године југословенски радници запослени у СР Немачкој у Југославију „упумпали“ 1,365 милијарди немачких марака.¹⁷

Овome треба додати да је на представе о великом богатству гастарбајтера утицала и чињеница да је велики део њих потицао из неразвијених подручја Југославије, па је њихово имовно стање у очима сиромашних земљака у завичају свакако изгледало још импресивније него што је реално било. Осим тога, и сами гастарбајтери су, приликом посета Југославији, водили рачуна да се представе успешнијим него што реално јесу, па је и то допринело стварању мита о бајковитом богатству Југословена на привременом раду у иностранству. Пример оваквог саморекламирања југословенских гастарбајтера је већ поменути клијент Животине радионице, из четврте епизоде *Прича из радионице*, који није желео да дође у Југославију све док није купио ауто (мерцедес).¹⁸ Још драстичнији је случај Мата Перковића (Фабијан Шоваговић) из филма Богдана Жижића *Не нагињи се ван* (1977) који у своје село долази мерцедесом. На крају филма сазнајемо да је ауто био рентиран: „Ништа оно није било моје... Ништа ја немам“, признаје Мате на самрти.¹⁹

17 АЈ, 142-475, Савезни савет за рад/Стручна служба, Неки елементи политике запошљавања у иностранству, Београд, новембар 1970.

18 *Приче из радионице* (1981).

19 *Не нагињи се ван* (1977).

Дознаке југословенских радника у СР Немачкој 1964–1969. (у милионима ДМ)²⁰*Гастарбајтер – објект подсмеха*

Подсмевање гастарбајтерима је чест сегмент ове проблематике у југословенској кинематографији 70-их и 80-их година. Југословени на привременом раду у иностранству су често приказивани као особе нерафинисаних манира и испотпросечног образовања. Приметно је да је у југословенским филмовима и серијама као помоћно средство у осликавању ликова таквих гастарбајтера коришћен језик. Они углавном говоре простим и вулгарним језиком, зачињеним примесама наречја свог завичаја. Етаблирање стереотипа о необразованом гастарбајтеру базирано је на реалној образовној структури гастарбајтерске популације, у којој је тек незнатна мањина имала високо образовање. Према подацима из средине 1970. године, међу радницима на привременом раду у иностранству који су за последње пронашли посредством југословенске службе за запошљавање само 2% имало је средње, више или високо образовање.²¹

Најпопуларнији лик „сировог“ гастарбајтера у југословенском филму био је Жика Павловић (Драгомир Бојанић-Гидра), главни херој већ поменутог серијала Зорана Чалића. У сцени посете Павловића родитељима девојке његовог сина подвучен је контраст између Жике и његових култивисаних саговорника. Жикин речник је вулгаран, а вокабулар комично непрецизан у покушају да подигне регистар на ниво својих домаћина. При том Жика не примећује да је оставио лош утисак.²²

20 АЈ, 142-475, Савезни савет за рад/Стручна служба, Неки елементи политике запошљавања у иностранству, Београд, новембар 1970.

21 Исто.

22 *Дошло доба да се љубав проба* (1980); Ivanović, n. d., 311–312.

Лик тетка Вукице из филма *Љубавни живот Будимира Трајковића* такође изазива подсмех. Вукица је уображена и покушава да игра улогу светске даме. Посета породици њене сестре у Београду открива, међутим, шупљине у њеној едукацији. Вукица се, наиме, укључује у породичну расправу у вези са пресељењем своје сестре у Ирак, при чему се испоставља да она мисли да је Ирак афричка земља. На крају, Вукица се враћа на свој реални статус. Изненада излази из своје монденске роле и одлучује да остане у Југославији. Удаје се за Милорада, шофера ГСП-а из Сремчице, који машта о каријери у пољопривреди.²³

Неуке гастарбајтере проналазимо и у филму Горана Паскаљевића *Чувар плаже у зимском периоду*, из 1976. године. У завршној сцени филма, у купеу воза којим група југословенских радника креће у Шведску, један од њих (глуми га Владан Живковић) забавља сапутнике својим перцепцијама Швеђанки („То не мо'ш нигде да нађеш“), које су, како каже, и један од разлога због којих иде у Шведску.²⁴ Сличан лик гастарбајтера је и клијент мајстора Животе из четврте епизоде *Прича из радионице*. Аутор серије овог споредног хероја излаже подсмеху, не само публике већ и самог мајстора. Његов статус открива, поред начина говора, и неукусно одабрана гардероба.²⁵

Слика 3: Гастарбајтер из Немачке у Животиној радионици (*Приче из радионице*)

23 *Љубавни живот Будимира Трајковића* (1977).

24 *Чувар плаже у зимском периоду* (1976).

25 *Приче из радионице* (1981).

Слика 4: Југословенски радници одлазе у Шведску (*Чувар плаже у зимском периоду*)

Друга страна медаље

Негативне стране емиграције проблематизоване су у више југословенских филмова и серија снимљених седамдесетих и осамдесетих година. Кроз приказ суморног амбијента у којем живе и негативних искустава имагинарних гастарбајтера, југословенска кинаматографија дала је своје виђење наличја бајковитих представа о њиховом богатству. Јунаци ових мрачних прича не успевају да реализују оне циљеве који су их одвели у иностранство и нису срећни. За оне срећније епилог је повратак у земљу. За оне мање срећне прича се завршава трагичним крајем у иностранству. Чак ни остварено богатство није гарант среће. Муштерија мајстора Животе из серије *Приче из радионице*, Милорад Станковић (Марко Николић), остварио је пословне циљеве у Немачкој. Ипак, он није срећан и јада се Животи због неостварених породичних амбиција.²⁶ Специфичне фрустрације испољава и Мики из Карановићевог филма *Јагоде у грлу*. На крају филма Мики је на поду. И буквално.²⁷

Одлазак у емиграцију често је цепао југословенске породице, тако што су један или оба родитеља одлазила у иностранство а децу остављала у Југославији. У поменутом документу Радне групе Савета ИВ Сабора СР Хрватске за односе са иностранством наводи се пример општине Чаковец, у којој је

²⁶ Исто.

²⁷ *Јагоде у грлу* (1985).

регистровано чак 1.600 деце чија су оба родитеља била на раду у иностранству. У документу су сумирани и проблеми проистекли из одвојеног одрастања деце од родитеља-гастарбајтера: „Та дјеца у већини случајева налазе се код ближњих или даљних рођака, неки су код сусједа, а има доста оних који сами кухају и сами се брину о свом образовању и одгоју. Иако већина родитеља посјећује често дјецу, дио ријеђе, има и таквих који уопће не воде бригу о својој дјечи. Не пише, нити их посјећује, а нити шаље средства за њихово уздржавање. На исте појаве указују и анкете у неким загребачким школама.“²⁸

Овај негативни аспект гастарбајтеског живота налазимо у филму Јована Ранчића *Маховина на асфалту* (1983). На родитељском састанку у једној сеоској школи у Србији родитеља заправо и нема. Они су у иностранству, а њих на родитељском састанку одмењују бабе и деде. У обраћању „вршиоцима дужности“ родитеља сеоски учитељ (игра га Радош Бајић) критикује родитеље-гастарбајтере: „Деца о којој ви бринете нису показала најбоље резултате. То знате и сами. Ипак, вама ту не могу ништа да замерим. Ви чините оно што можете. Међутим, веома много бих имао да пребацим њиховим родитељима. Пазите, ја не желим да вас повредим, али они су морали добро да размисле пре него што су одлучили да оду, а вама децу оставе на чување. Овако, невољу имамо и ви, а и ја“. Критику на рачун родитеља на привременом раду у иностранству износе и бабе и деде: „Ко нас пита. Млади само одлуче, утрапе нам ону своју нејач и оду (...) Пишу писма, шаљу пакете, покоји и новац. Саберу мало пара, па купе ауто и зидају куће.“²⁹

Тамна страна југословенске емиграције је и извоз криминала у Западну Европу. У филму *Не нагињи се ван* видимо Југословене умешане у различите илегалне активности: рад на црно, џепарање, проституција. Још експлицитнији приказ југословенске емиграције „с оне стране закона“ проналазимо у филму Александра Бошковића *Последњи круг у Монци* (1989), у коме је кроз причу о маргиналном београдском криминалцу Уркету (Драган Николић), који после бекства из затвора у Југославији илегално прелази у Италију, испричана и прича о југословенском криминалном миљеу у Италији. Урке аванзује у тамошњем подземљу, а филм се завршава његовом смрћу на трци формуле 1 у Монци.³⁰ Југословенске власти су биле свесне таквих проблема, па је Савезни секретаријат за унутрашње послове још у почетној фази великог емиграционог таласа из Југославије указивао на потребу превенције, односно својеврсних припрема радника за одлазак у иностранство.³¹

28 АЈ, 142-475, Радна група Савјета Извршног вијећа Сабора за односе са иноземством, Запошљавање наших грађана у иноземству, Загреб, мај 1970.

29 *Маховина на асфалту* (1983).

30 *Последњи круг у Монци* (1989).

31 АЈ, Савезно извршно веће (130), 559-926, Савезни секретаријат за унутрашње послове, Информација о неким проблемима боравка наших грађана у иностранству, 21. 11. 1968; АЈ, 130-559-926, Савезни секретаријат за унутрашње послове, Информација о односу и мерама иностраних органа власти према нашим грађанима који бораве у иностранству и о злоупотребима са југословенским путним исправама, јун 1970.

У филмовима Богдана Жижића *Не нагињи се ван* и Александра Петковића *Тамо и натраг* (из 1978) видимо бедне услове у којима живе југословенски радници и њихове породице у Франкфурту и Паризу. Лоши станови и тешки послови су представљени као реалност гастарбајтерског живота. Новопридошлом гастарбајтеру Жики (кога тумачи Душан Јанићијевић), главном протагонисти филма *Тамо и натраг*, његов већ „етаблирани“ земљак у Француској (Бата Стојковић) открива које му је место у новом амбијенту: „Ти си овде странац и господин не можеш да будеш“.³²

Немогућност емигранта да остваре своје амбициозне печалбарске снове доводи до фрустрација и разочарања. У филму *Не нагињи се ван*, Мате на самрти метафорички говори о мотиву који га је одвео у емиграцију: „Хтео сам да јашем белог коња“.³³ Сличне циљеве имају и Филип (дебитантска улога Иве Грегуревића) из истог филма, Шурда у серији *Врућ ветар*, као и Жика у филму *Тамо и натраг*. Шурдин циљ је уопштен и амбициозан: „Дошао сам да постанем неко и нешто“. Убрзо следе разочарања. Шурда, који је у Југославији радио као фризер, налази посао фризера и у Немачкој. Али за псе. Он посао сматра понижавајућим, као и остале послове које му Боб налази.³⁴

Филипове илузије разбијене су, одмах по доласку Немачку, када је угледао обешену девојку у јефтином франкфуртском хотелу у коме је одсео. На сличан „пријем“ наишли су и Жика и његова породица (*Тамо и натраг*). Тек што је дошао, присуствовао је тучи југословенских емиграната са француском полицијом која је покушала да исели гастарбајтере из објекта у коме су живели. То није било једино Жижино негативно искуство у Паризу будући да је убрзо постао жртва преваре сународника са дужим емигрантским „стажом“.³⁵

Слика 5: Филип стиже у Франкфурт (*Не нагињи се ван*)

32 *Тамо и натраг* (1978).

33 *Не нагињи се ван* (1977).

34 *Врућ ветар* (1980).

35 *Тамо и натраг* (1978).

За разочаране гастарбајтере логичан излаз је повратак у Југославију. И Шурда и Филип одлучују да се врате. На крају Шурдине немачке авантуре Боб му сумира бруталну реалност гастарбајтерског живота. На Шурдину опаску да је у Немачку дошао да постане „неко и нешто“, Боб одговара: „Е то пријатељу може, ал’ само доле (у Југославији – П. Д.). Ја кад хоћу да будем неко и нешто ја отпућујем доле. Да се покажем. Шта ти овде и вреди да будеш неко и нешто ако те не виде сви наши.“ Шурда на крају симболично спаљује цедуље, добијене од Боба, са адресама несуђених послодаваца.³⁶ Филип и Шурда су успели да се врате. Жика (*Тамо и натраг*) и Мате Перковић (*Не нагињи се ван*) нису били те среће. На крају филмова обојица умиру. Жика у Француској, а Мате у Немачкој.³⁷

Често стављање акцента на „другу страну медаље“ у третману гастарбајтерске проблематике, као и исмевање гастарбајтера у југословенским играним филмовима и серијама седамдесетих и осамдесетих година показује прилично негативан став југословенске кинематографије о феномену југословенске економске емиграције. Чак и ретки финансијски остварени гастарбајтери приказани су као губитници на ширем плану. Хипотеза да филм открива дух епохе, а не само ставове творца, довољан је разлог да се производи филмске уметности третирају као релевантан историјски извор. Ако, дакле, играни филм посматрамо као продукт ширег друштвеног контекста, онда и критички став југословенских филмација према различитим аспектима тада актуелног економски мотивисаног емигрирања из социјалистичке Југославије можемо разумети и као тадашњи став бар једног дела јавности према феномену гастарбајтерске емиграције.

Извори и литература

Архив Југославије (АЈ), Социјалистички савез радног народа Југославије – ССРН (142) – 475, Радна група Савјета Извршног вијећа Сабора за односе са иностранством, Запошљавање наших грађана у иностранству, Загреб, мај 1970.

АЈ, 142-740, Савезни комитет за рад и запошљавање, Извештај о остваривању политике запошљавања у иностранству и постепеног враћања југословенских грађана са привременог рада из иностранства у 1977. години (Аналитичко документациона основа), Београд, март 1978.

АЈ, 142-475, Савезни савет за рад/Стручна служба, Неки елементи политике запошљавања у иностранству, Београд, новембар 1970.

АЈ, Савезно извршно веће (130), 559-926, Савезни секретаријат за унутрашње послове, Информација о неким проблемима боравка наших грађана у иностранству, 21. 11. 1968.

АЈ, 130-559-926, Савезни секретаријат за унутрашње послове, Информација о

36 Врућ ветар (1980).

37 Тамо и натраг (1978); Не нагињи се ван (1977).

односу и мерама иностраних органа власти према нашим грађанима који бораве у иностранству и о злоупотребама са југословенским путним исправама, јун 1970.

Antonijević, Dragana, Ana Banić Grubišić i Marija Krstić. „Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera“. *Etnoantropološki problemi* 4 (2011), 983–1011.

Brunnbauer, Ulf. „Jugoslawische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert)“. *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa. Festschrift für Holm Sundhaussen zum 65. Geburtstag*, ed. Ulf Brunnbauer, 111–132. München, 2007.

Dobrovojević, Ivana. „U potrazi za blagostanjem: odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960–1977“. *Istorija 20. veka* 2, (2007), 89–100.

Haberl, Othmar Nikola. *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien*. München, 1978.

Ivanović, Vladimir. *Geburtstag pišeš normalno: jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji: 1965–1973*. Beograd, 2012.

Ивановић, Владимир. „Брантова источна политика и југословенска економска емиграција у СР Немачкој“. 1968 – четрдесет година после, ур. Радмила Радић, 275–292. Београд, 2008.

Marković, Predrag J. „Gastarbeiters as the Factor of Modernization in Serbia“. *Istorija 20. veka* 2, (2005), 145–162.

Petranović, Branko, Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, 1988.

Primorac, Milena. *Strani radnici. Sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije*. Beograd, 1980.

Селинић, Слободан. „Економска емиграција из Југославије шездесетих година XX века“. 1968 – четрдесет година после, ур. Радмила Радић, 549–573. Београд, 2008.

Summary

Petar Dragišić

Institute for Recent History of Serbia

Guest Worker as a Film Character. Phenomenon of the Yugoslav Economic Emigration in Feature Films and Television Series in the 1970s and 1980s

Abstract: The paper researches the attitude Yugoslav feature films and television series had towards the phenomenon of economic emigrants from Yugoslavia for the period 1970–1980. Special attention was paid to the way the Yugoslav film industry constructed the character of the guest worker and how the key problems of the guest worker's life were depicted on film and in television series. The research is based on the hypothesis that film reflects not only the personal stance of its author but also the stance of the general public which justifies the need for this kind of sources to be analyzed.

Key words: guest workers (gastarbeiter), Yugoslavia, emigration, film, series

Hundreds of thousands of Yugoslavs emigrated to the West seeking employment and a higher standard of living in the 1960s and 1970s. Large-scale economic emigration reached its peak in the first half of the seventies when more than one million Yugoslav citizens worked abroad. Undoubtedly, the largest number of them found employment in the Federal Republic of Germany. Large communities of Yugoslav economic emigrants were also established in Austria, France, Switzerland and Sweden.

The intensity of economic emigration from socialist Yugoslavia forced the government to pay great attention to this demographic, economic and political phenomenon. However, emigration of guest workers was not only an issue the government and the Communist Party institutions dealt with. Numerous Yugoslav feature films and television series dealt with this issue and it became the central or minor theme of films.

The paper presents the results of a research on how the issue of guest workers was treated in Yugoslav feature films and television series in the 1970s and 1980s. The research based on the analyses of films and series showed that the dominant depiction of the Yugoslav guest workers was a negative one. Guest

workers in these films and series were often ridiculed and different negative aspects of life of the Yugoslavs “temporarily employed abroad” were presented. If we see the feature film as a product of a broader social context, then the critical attitude taken by the Yugoslav film makers towards different aspects of the then relevant economically motivated emigration from socialist Yugoslavia can be seen to reflect the attitude of at least a part of the public towards the phenomenon.

ПРИКАЗИ
Reviews

Милош Јагодић,
Нови крајеви Србије (1912–1915),
 Београд, 2013, 601 стр.

Монографија *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, настала из пера др Милоша Јагодића, представља резултат ауторовог вишегодишњег прегнућа да „испита, прикаже и анализира шта су и зашто власти Краљевине Србије планирале да ураде и шта су за три године заиста урадиле на плану уређења ослобођених области“. Овако дефинисани циљеви истраживања одредили су структуру књиге. Поред *Предговора* и *Закључка*, дело садржи осамнаест тематских целина: *Дипломатија и ратови*, *Правни оквир*, *Административна подела*, *Становништво*, *Полицијски чиновници*, *Општине*, *Судство*, *Војска*, *Изазови безбедности*, *Миграције*, *Аграрни односи*, *Саобраћај*, *Привреда*, *Царина*, *Порез*, *Цене*, *Просвета и култура*, *Верске организације*.

Прва три поглавља – *Дипломатија и ратови*, *Правни оквир*, *Административна подела* – нуде политичко-правни оквир, односно шири историјски контекст без кога се тешко могу разумети појаве и процеси на простору који је у српским изворима 19. века познат под називом Стара Србија. Након краћег прегледа ратне и дипломатске историје Краљевине Србије у периоду омеђеном Првим балканским ратом 1912. и повлачењем српске војске према Албанији поткрај 1915, поборожане су и подробно анализиране све уредбе и закони прокламовани између 27. децембра 1912. и 10. јула 1915. којима је Краљевина Србија настојала да трајно integriше новоослобођене области. Ову замисао власти су спроводиле у ванредним околностима, на турском подручју захваћеном оружаним сукобима и оптерећеном општом анархијом, сиромаштвом и верским и етничким анимозитетима наслеђеним из Османског царства и продубљеним у ратним годинама. Изузимајући краћи период у септембру 1913, може се рећи да су мирне прилике у новим крајевима владале нешто мање од девет месеци, од 5. новембра 1913. до 26. јула 1914.

У наредном поглављу – *Становништво* – приказана је национална, етничка, верска и полна структура становништва нових крајева. У бројним, добро организованим табелама аутор је, поред наведеног, представио густину насељености наведеног подручја, распоред становника по окрузима, варошима и селима. Судећи према попису становништва спроведеном у режији нових власти током фебруара и марта 1913, на површини од 39.309 km² живело је 1.666.178 душа. Док је полна структура становништва била уједначена на целом простору проширене државе, уочљиво је да је густина насељености у јужним окрузима одговарала најслабије насељеним окрузима на територији преткумановске Србије. Према наведеном попису, однос

сеоског становништва према варошком приближно је износио 3:1. Националну и етничку структуру нових крајева није могуће прецизно утврдити. Извори настали у периоду пре 1912. нису од велике користи, будући да је у Османском царству званично признавана једино подела житељства према верској припадности. С друге стране, не можемо се у потпуности ослонити ни на изворе из периода 1912–1915. Већина Албанаца на овој територији није имала развијену националну свест, нити је осећала привлачну моћ новостворене албанске државе. Тако су главари из Приштинског, Призренског и Дебарског округа, који су се након оружаног сукоба са српском војском почетком 1913. повукли у централну Албанију, захтевали да се уклони албанска застава и истакне турска. Муслимани у Пљеваљском (Пријепољском) и Новопазарском (Рашком) округу говорили су српским језиком и себе сматрали Турцима, али је тај појам означавао верски и државни идентитет, а не национални. У Брегалничком, Тиквешком, Битољском и Дебарском округу, који су се пре ослобођења 1912–1913. налазили под снажним утицајем Егзархије, узани слој варошана баштинио је бугарску националну свест, али је сеоско становништво остало неопредељено, мада са магловитим српским историјским сећањем. Национална, етничка и верска шароликост становништва нових крајева умногоме је отежавала њихову интеграцију у државни организам Србије. За нове власти затечени односи су били непознаница, будући да је преткумановска Србија била национално хомогена држава, са 95,4% српског становништва.

Три мања поглавља под називом *Полицијски чиновници, Општине и Судство* говоре о организацији, начину функционисања и искушењима управне, извршне и судске власти у новим крајевима. Извори показују да су државни чиновници, суочени са тешким условима живота и рада у новој средини и одвојени од својих породица, били веома незадовољни. Често је долазило до премештаја у друге округе, а забележено је неколико случајева проневере државног новца и неморалног понашања. Све то је неповољно утицало на квалитет службе. Након територијалног проширења 1912. Краљевина Србија није имала ни довољно полицијских чиновника, па су поједини срески начелници за одржавање мира и безбедности упошљавали мештане, тзв. „комите“, који су често злоупотребљавали новостечени положај. Нарочит проблем у функционисању нових власти представљала је језичка баријера. Свега трећина Албанаца је разумела српски или турски језик, док су Турци говорили само матерњим. Такође, општински часници, бирани најчешће међу учитељима, свештеницима и осталим угледним мештанима, нису познавали законе Краљевине Србије. Посебно су се тешко прилагођавали неписмени часници или они који нису говорили српским језиком. Процес ослобађања од свеприсутног турског наслеђа и раскид са традицијом обичајног права текао је веома споро. У јулу 1913. у Буштеричкој општини (Љума), где су сви општински часници

били Албанци, војне власти су затекле веће од 24 старца, који су, уместо председника општине, пресуђивали неку кривицу не по Кривичном закону Краљевине Србије већ по закону Леке Дукађина.

У осмом и деветом поглављу – *Војска и Изаови безбедности* – аутор је успешно приказао прилике у новим крајевима, проблеме у успостављању мира, утицај војног фактора, држање мештана према новим властима. Албанци су се први пут нашли у саставу регуларне војске, будући да су у Османском царству успешно избегавали ту праксу. Мада нису забележени већи инциденти, међу старешинским кадром у српској војсци владало је неповерење према обвезницима муслиманима, који су први пут регрутовани 31. децембра 1914. С друге стране, лојалност обвезника хришћана према Краљевини Србији опадала је правцем север–југ. Према сазнањима војних власти, око 30.000 нових грађана Србије је избегло војну обавезу. Након бугарског напада у октобру 1915. обвезници из нових крајева су се у масама предавали или бежали својим кућама, што је умногоме допринело брзом продирању бугарске војске. Основни предуслов за очување реда и безбедности представљало је разоружање становништва, које су власти вршиле 1912. и 1913. Оружје је одузимао од Албанаца и Турака, али и од Срба у појединим срезovima. Изузев у Љуми, разоружање је текло без инцидената, мада су војне власти у априлу 1915. закључиле да су резултати акције били врло скромни. Нарочите тешкоће у пацификацији нових крајева представљали су упади албанских качака и бугарских комита током јесени 1913. и пролећа 1915.

Исељавање муслиманског становништва и насељавање нових крајева српским живљем представљено је у поглављу *Миграције*. На основу увида у изворе првог реда, аутор је закључио да власти Краљевине Србије нису предузимале никакве мере како би смањиле удео муслиманске популације у овој области. Ипак, више хиљада муслимана је у току 1912. и 1913. напустило територију Србије и отишло у Турску и Албанију, не желећи да прихвате статус поданика у једној хришћанској држави. Процес насељавања нових крајева започет је у пролеће 1914. Мада су уважаване молбе Срба из дијаспоре, колонизација је пре свега имала унутрашњи карактер. Власти Краљевине Србије нису разматрале молбе српских интересената из Аустроугарске, сматрајући несврсисходним јачање српског националног елемента у новим крајевима на рачун пречанских. Насељавање Срба из старих граница Србије је истовремено било уклопљено у процес решавања аграрног питања, будући да је на тај начин, с једне стране, додељивана земља беземљашима, а с друге, умањивана аграрна пренасељеност на северу државе. Аутор је у наредном поглављу – *Аграрни односи* – показао да су чифчије једино у периоду између 11. новембра 1913. и 28. јула 1914. могле откупљивати имања која су обрађивале. Током ратова 1912–1913. власти нису желеле да дирају у затечене аграрне односе, а са почетком Првог светског рата уведен је мораторијум на промет

некретнина. Тако је процес решавања аграрног питања у новим крајевима прекинут у самом зачетку.

Пет мањих поглавља – *Саобраћај, Привреда, Царина, Порез, Цене* – чине природну целину у којој су представљени резултати привредне и економске политике Краљевине Србије у новим крајевима. На овом простору држава се након Првог балканског рата суочила са бројним изазовима. Лоши и запуштени путеви, слабо развијена железничка мрежа, одсуство телефонског саобраћаја и др. отежавали су суштинско повезивање северних и јужних крајева проширене земље. С друге стране, аутор је закључио да је повећање цена пољопривредних производа, уз пореску политику Краљевине Србије, допринело побољшању материјалног положаја сељака, а да истовремено тиме нису били погођени остали слојеви становништва, изузев оних који су живели искључиво од плате. Имајући у виду прилике у старим границама Србије, надлежни органи су 1913. констатовали да се у новим крајевима налази двоструко мање обрадивих површина, те да је начин обраде земље застарео, сточни фонд слаб, док се о воћарству у бившем Косовском вилајету готово није ни могло говорити. По питању индустријске производње на југу земље 1912–1915. аутор је с правом закључио да „Србија нити је урадила, нити је могла ишта конкретно да уради“.

Културна политика власти Краљевине Србије у новим крајевима представљена је у поглављу *Просвета и култура*. Нове власти су наследили разгранату основношколску мрежу, коју су чиниле турске државне, егзархијске, српске и грчке школе. Аутономни статус су уживале католичке, куцовлашке школе, те француска и америчка протестантска школа у Битољу. Поред научног рада, учитељима је препоручивано да међу ученицима, без обзира на њихово национално и верско опредељење, развијају осећај припадности и лојалности Краљевини Србији.

Уставом Краљевине Србије и уредбама о уређењу нових крајева из 1912. и 1913. гарантована је слобода вероисповести, док је прозелитизам забрањен. У вези с тим, аутор је у последњем поглављу – *Верске организације* – закључио да се држава придржавала прокламованих начела. О томе, поред осталог, сведочи мали број забележених случајева личних конверзија и збрињавање неколико хиљада Албанаца који су у марту и априлу 1913. напуштали црногорску територију због насилног покрштавања. По питању организације и деловања Српске православне цркве у новим крајевима, установљено је да су део њених добара насилно отуђили Албанци мештани, па су надлежни органи предузели одговарајуће мере. Албанци су земљу морали да врате, али им је дозвољено да остану на њој као чифчије.

На крају књиге налазе се закључак, резиме на енглеском језику, списак извора и литературе, карте, фотографије, именски и географски регистар.

Монографија др Милоша Јагодића *Нови крајеви Србије (1912–1915)* нуди свеобухватну историју једног подручја у кратком периоду великих промена са далекосежним последицама. Дугорочни планови у вези са уређењем нових крајева нису могли бити спроведени током три ратне године, нити је њихова интеграција у Краљевину Србију могла бити у потпуности завршена. Наглим прекидом овог процеса у јесен 1915. настао је дисконтинуитет који није окончан поновним ослобођењем ове области 1918. Она је у потоњим годинама интегрисана у нови државни организам, југословенску заједницу, у околностима знатно измењеним у односу на предратне. Отуда се можемо сагласити са ауторовим мишљењем, изреченим у предговору, према коме књига „представља историју започетог и прекинутог развоја, па у том смислу понекад и наговештава могуће обресе српске повести која се није догодила“. Дело обилује новим сазнањима, заснованим на дубокој анализи архивских, у првом реду необјављених извора српског порекла, посебно у области унутрашњег уређења, управе, привредних и културних прилика у новим крајевима након ослобођења 1912. Ауторов стил писања је језгровит, прецизан, неоптерећен тешком терминологијом, што у многome олакшава кретање кроз мноштво података везаних за наведене проблеме. Овоме, такође, доприносе бројне добро организоване и прегледне табеле и графикони. Све наведено говори нам да је реч о књизи велике научне вредности, свакако незаобилазној у покушају разумевања свеукупних прилика на једном по много чему специфичном простору.

Душан БОЈКОВИЋ

Момчило Исић,
Угашен, а да није засијао:
Институт за изучавање села САН 1947–1954,
Београд, 2014, 266 стр.

Већ годинама уназад др Исић представља незаобилазни ауторитет на пољима историје школства и историје села из периода између два светска рата. Ова два поља истраживања преплитала су се и преламала кроз личност Сретена Вукосављевића, социолога и редовног професора Београдског универзитета. Вукосављевић је био учитељ, управник српских основних школа у Османском царству, особа са огромним искуством, али и утицајем у спровођењу аграрних реформи у обе Југославије. Такође, оба пута је смењен са државних функција због неслагања са надређенима око вођења политике. Због значаја личности директора и институције која је током првог петогодишњег плана требало да дâ смернице развиту села у претежно аграрном друштву ова тема представља логичан след у дугогодишњим Исићевим истраживањима.

Прве кораке у правцу разумевања ове важне личности, Исић је начинио кроз објављивање неколико чланака, а затим и монографије под насловом *С народом, за народ, о народу: Сретен Вукосављевић 1881–1960*. Након две године уследила је и нова књига, у којој аутор обрађује један од апсеката Вукосављевићевог деловања. За разлику од биографије, нова књига представља историју институције коју је основао и којом је руководио Вукосављевић током, скоро целог периода њеног постојања.

Књига посвећена Институту за изучавање села је подељена на неколико мањих поглавља, која почињу оснивањем самог института, где се анализирају разлози и значај стварања овако важне установе, непосредно након рата, у склопу првог петогодишњег плана. Тадашњи председник академије САН, професор Александар Белић је цео подухват назвао „научним покретом“ чији циљ је био обнова порушене земље и њена убрзана модернизација. У том процесу, научне установе, међу којима и новоосновани институт за изучавање села, имале су кључну улогу.

Дело нам даје важан увид у могућности и услове рада научноистраживачких институција које су са универзитетима и другим државним и одговорним телима имале за циљ да оптимизују, а тиме и убрзају развита нове југословенске државе са скромним средствима којима је она располагала, у тешким условима блоковске поделе. Настојало се да се запосленима обезбеди минимум средстава за живот и за рад, како би се могли у потпуности посветити научном послу, али су она често била испод сваке границе. На овој микро слици аутор је сликовито представио капацитете којима је тадашња држава располагала приликом израде сложеног система централно-планске привреде.

Изучавање историје институције никако не искључује људе који су у њој радили и били заправо њени главни носиоци. Највећи изазов овог института био је у томе што није имао кадрове, већ је морао да их створи у врло кратком времену како би могао екфикасно да извршава своје задатке. Захваљујући личном утицају Сретена Вукосављевића, као и његовим познанствима са људима од струке Институт је полако почео да прима новозапослене.

Увођење самоуправљања донело је нове изазове и за Вукосављевића. Институт за изучавање села је добио већу самосталност, али и одговорност да сам обезбеди средства тако што ће израђивати елаборате за владу или друге државне институције. Више није добијао загарантована средства из буџета. Међутим, она ни раније нису била довољна за нормално функционисање ове значајне институције.

Главни пројекат Института био је зборник посвећен развоју села Јасика, које је требало да служи као модел развоја у новом систему у коме је и пољопривреда била интегрисана у планску привреду, а социјалистичка газдинства у друштвеној својини њена својинска основа. Ипак, студија о селу Јасика, коју су наручиле државне институције никада није искоришћена на начин којем су се надали њени творци. Судбина Института и његових радова може послужити и као метафора развоја тог времена, када је оптимизма и полета било у изобиљу, а свега осталог у оскудици.

Монографија обилује примарном грађом, списковима запослених, њиховим задужењима, пројектима, личним дохоцима, материјалним трошковима. Од велике важности је попис средстава које је Вукосављевић потраживао за рад Института и колико је добијао. Праћењем средстава може се видети материјално стање државе након најразорнијег рата на тим просторима, али и како је Институт за изучавање села, па и сам Вукосављевић био позициониран у друштвеној хијерархији и у систему који се трудио да једнако распореди средства, за којима је увек владала јагма јер су била оскудна.

Књига Момчила Исића представља ново дело у правцу изучавања мирко тема из области историје сељаштава и школства. Историјат једне институције, уз претходну темељно обрађену биографију њеног идејног творца и руководиоца, сигурно ће бити од значаја истраживачима обнове научне делатности на овим просторима у првим послератним годинама. Такође, сама личност Вукосављевића може нам доста рећи о односу власти спрам институција које је она основала. Важност је утолико већа што је Вукосављевић деловао на научном и политичком плану у два потпуно различита система у истој држави и њеној престоници.

Милан ПИЉАК

Радмила Радић, Момчило Исић
Српска црква у Великом рату 1914–1918.
Филип Вишњић – СПКД „Просвјета“, Београд–Гацко, 2014, 613 стр.

У 2014. години српска држава и друштво су обележили стогодишњицу од почетка Првог светског рата односно агресије Аустроугарске на Краљевину Србију и Краљевину Црну Гору. Тим поводом код нас је објављено неколико важних научних дела којима је српска историографија дала значајан допринос новом осветљавању оновремених догађаја и постављању границе савременим покушајима ревизионизма.

Велику пажњу изазвало је дело научних саветника Института за новију историју Србије др Радмиле Радић и др Момчила Исића *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Реч је о првој свеобухватној историографској студији о страдању Српске цркве у Првом светском рату, која је писана на основу богато истражене грађе Архива Југославије (фонд Министарство вера Краљевине Југославије), Архива Српске академије наука и уметности (фонд Стеве Димитријевића), Архива Србије (фонд Војни генерални гувернман), Архива Српске православне цркве, затим углавном црквене али и световне штампе и периодике, научне и стручне литературе. Објављивање књиге је благословио српски патријарх Иринеј Гавриловић.

Књига Радмиле Радић и Момчила Исића је подељена на две целине. Прву целину чини студија од четири поглавља (стр. 11–150) која осветљава живот, делатност и страдање помесних српских цркава, епископата, свештенства и монаштва, од праскозорја светске катастрофе до ослобођења земље (1914–1918). Поглавља носе наслове: „Црквена организација пред Први светски рат“, „Стање у помесним црквама током рата“, „Разарање и пустошење српских цркава и манастира“ и „Свештенство и монаштво у Првом светском рату“ (које је подељено на четири потпоглавља: „У првој фази рата до јесени 1915. године“, „Окупација“, „Избеглиштво“, „Жртве рата међу свештенством и монаштвом“). Другу целину чини „Лексикон свештенства и монаштва у Великом рату“ (стр. 151–599). Читаоце у књигу уводи предговор (стр. 5–9), а закључује је списак извора и литературе (стр. 601–613).

Када је реч о првој целини, она најпре говори о односу српског епископата према странама у ратном сукобу, с једне стране Аустроугарске а с друге стране Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе, о ставовима које су српске владике у све три државе имале према наметнутим горућим питањима. Аутори затим прелазе на приказивање слике о страдању српских цркава, манастира и верника које је починио аустроугарски и бугарски непријатељ (1914–1918). Аутори су – где је било могуће, од епархије до епархије, каткад од цркве до цркве, од манастира до манастира, од насеља до насеља – реконструисали степен девастације српских

црквених добара: уништења, оштећења и крађе. Тиме нам је по први пут на једном месту приказано каква је духовна пошаст снашла српски народ на читавом етничком простору. Радмила Радић и Момчило Исић су потом представили напоре српског епископата, свештенства и монаштва да, колико је било у њиховој моћи, очувају духовни живот Срба у тешком времену окупације, интернације и избеглиштва.

На основу изнетих чињеница не може се измерити ком делу српског народа је било теже: оном који је био изложен „духовној рестрикцији“ аустроугарског окупатора у Србији и Црној Гори по моделу већ успостављеном 1878. у Босни и Херцеговини, оном којем је у источној Србији бугарски окупатор наметнуо „духовни изгон“, оном који је интерниран чамио у аустроугарским логорима или оном који је прошао албанску голготу и далеко од завичаја се опорављао како би доцније добио прилику да ослободи своју земљу и породицу. На основу доступне грађе и прикупљених података Радмила Радић и Момчило Исић су дошли до процене да је 51% српског свештенства и монаштва страдало у Првом светском рату (око 1.900 људи): убијено, умрло у интернацији или од последица интернације, умрло од заразних болести или од других тегоба, патило као затвореници или таоци. Судбина српског свештенства и монаштва, од особе до особе, дата је у „Лексикону свештенства и монаштва у Великом рату“ за чак 3.326 особа.

Књига *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, дакле, веома јасно приказује скалу страдања српских помесних цркава и српског свештенства и монаштва у Првом светском рату од аустроугарског и бугарског непријатеља. После овог дела више не говоримо о претпоставкама о страдању Српске цркве у Првом светском рату, јер су у њему објављене чињенице којима је доказано да је српско свештенство и монаштво у ратним страдањима преполовљено и да степен материјалног страдања српске црквене имовине улази у поље духовног геноцида.

Због изузетних достигнућа, књига Радмиле Радић и Момчила Исића *Српска црква у Великом рату 1914–1918* добила је Награду Ђурђа И. Јеленића за 2014, коју у Архиву Србије – за научни рад из области архивистике и историографије писан претежно на основу архивске грађе која се чува у архивима у Републици Србији – додељује Задужбина Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић.

Александар РАКОВИЋ

Бранко Надовеза,
*Хрватско, македонско и црногорско питање:
алтернативни предлози преуређења Краљевине Југославије,*
Институт за новију историју Србије – Центар за митолошке
студије Србије, Београд, 2014, 217 стр.

Ово научно дело др Бранка Надовезе баца умногоме ново светло на нека од кључних дешавања у новијој политичкој историји ових простора. Тиме свакако постају јаснија и питања и проблеми који су последњих деценија довели до драматичних и трагичних збивања на просторима бивше Југославије и Балкана. У сенци крупних геополитичких промена које је донео Први светски рат, упоредо са званичним прокламацијама о југословенству и жељи за уједињењем Јужних Словена дешавају се и потпуно супротне тежње и процеси, и то ће обележити читав период између два светска рата на овим просторима. Хрватски народ је, насупрот увреженом мишљењу у делу јавности, још на првим послератним изборима 1920. практично гласао против заједништва са осталим јужнословенским народима а посебно са Србима. Иза фасаде федерализма, за који се формално залаже Хрватска пучка сељачка странка, стоји отворени сепаратизам.

Истовремено са хрватским сепаратизмом на делу је и пројекат остварења Велике Хрватске, која поред осталих територија укључује и Војводину. Усташка и фашистичка НДХ само је на терену и у приликама доминације нацизма и фашизма реализовала већ зацртане циљеве значајног дела политичког корпуса Хрвата. У томе учествују готово сви релевантни политички чиниоци хрватског народа, а на свој бољшевички начин, дакле насилан, и комунисти. Књига Бранка Надовезе не занемарује ни процесе који у свом појавном облику на политичкој сцени на аутентичан начин представљају и Хрвате који су за уједињење Јужних Словена, али је јасно да су на маргинама и без стварног утицаја, пре свега када је реч о илиризму. Чињенице које разоткрива ова књига прикриване су деценијама у званичној комунистичкој историографији после Другог светског рата.

Насупрот оваквом стању у хрватском народном корпусу, сви релевантни политички чиниоци у Србији, укључујући и краља Александра, наивно верују да је југословенски, као и словенски фактор уопште, јачи од ових разарајућих стремљења. Уједињење са Србијом и Србима за Хрвате је само политичко средство за њихово уједињење у једну хрватску државу. У појавном облику то је борба за федерализам у оквиру Краљевине Југославије као први корак у стварању НДХ. Збирка докумената коју је Бранко Надовеза понудио, и на основу којих се виде сви ови процеси, есенцијална је и необорива чињеница за непристрасне аналитичаре дешавања током 19. и 20. века поводом такозваног хрватског националног питања. Заблуде и грешке српских политичара су увод у трагедију и

геноцид који је извршен над Србима у НДХ. Један од најконкретнијих примера, ако не и најтипичнијих је Југословенска радикална заједница, створена са циљем да буде алтернатива сепаратистичким тенденцијама, пре свега Хрвата, трагична заблуда пре свега Милана Стојадиновића, једног од највећих политичара које је српски народ имао у овом периоду.

Македонско питање се у овој књизи третира као посебно сложено с обзиром на све околности које су постојале почетком 20. века на територији данашње Македоније. После ослобођења од турске окупације становништво које је тамо живело није имало своје политичке организације, углавном су политички простор заузеле странке из Србије. Насупрот томе, врло су активне терористичке групе из Бугарске. Уз знање бугарске владе, оне чине све да Вардарску Македонију припоје Бугарској. Тврдње да су Македонци у ствари Бугари наилазе на врло оштар одговор политичке и уопште културне јавности у Србији, јер је пробугарска струја изразито антисрпска. У томе предњачи терористичка ВМРО, која посебно добро сарађује са хрватским усташама. Македонски националисти виде решење свог националног питања у стварању Македоније, која укључује и Егејску Македонију у саставу Грчке, и као крајњи циљ има уједињење са Бугарском. Македонско национално питање је у овом периоду заправо бугарско државно питање и средство за стварање Велике Бугарске.

Посебно утицајан фактор у Македонији између два светска рата је Мусолинијева фашистичка Италија, указује Бранко Надовеза. Она је, из сопствених разлога, противник Југославије још од њеног стварања Версајским уговором. Ситуацију компликује, како указује аутор, и настојање Албанаца и Румуна да остваре своје интересе. У покушају да заштите српске интересе, поред политичких организација и званичне државне политике, на простору Македоније веома су активни и српски четници, као одговор на терористичке акте према српској популацији и као пандан бугарским комитама који изводе најстрашније злочине над Србима. Ипак неоспорно је да је ревизионистичка и великобугарска политика владе Бугарске била највећа опасност за мир на овом делу Балкана, уз нескривену помоћ сила Осовине.

Из ове монографије може се закључити да црногорско национално питање настаје као посебно тек са уједињењем Црне Горе са Србијом. Црногорски федералисти, односно *зеленаши* имају снажан утицај, а као илустрација се могу узети резултати које они остварују на изборима између два светска рата, када успевају да придобију између петине и четвртине бирачког тела у Црној Гори. Као посебно интересантна се може издвојити теза Бранка Надовезе да је погрешна констатација да су комунисти одговорни за стварање црногорске нације. И поводом ових питања аутор приказује обиље докумената који су права драгоценост за историографију ових наших простора. Ти документи су заправо и чињенице које осветљавају много шире и дубље политичке и друге прилике у овом периоду постојања

народа који овде живе, али и европске прилике и дешавања. Разумевање тих процеса је, чини се, посебан допринос аутора.

Страшне последице Другог светског рата, у коме српски народ страда као ниједан други на Балкану и шире, само су сублимирани израз патолошке мржње која се развија у свим могућим антисрпским савезима, па и у сарадњи црногорских сепаратиста са усташама. Комунистичка идеологија и организација, у периоду Другог светског рата посебно, само баштини ове процесе и користи их за разбијање Србије, и рекло би се, посебно тешко идеолошко тровање свих народа који улазе у састав комунистичке Југославије, па и српског народа. Деловање комуниста на распиривању мржње против „великосрпске хегемоније“ је посебно опасна игра која је свој епилог добила крајем 20. и почетком 21. века крвавим распадом Југославије. Они као партија користе, мање-више као и усташе, ВМРО, црногорски *зеленаши* и други антисрпски покрети, све супротности на Балкану. Чињеница да игром великих сила током Другог светског рата, договорима на Јалти и у Техерану комунистима практично бива отворен пут за долазак на власт, као и упућивањем свеколике војне и политичке подршке у ту сврху, говори много више о несрећним околностима у којима се нашао српски народ него о снази комуниста и њихове идеологије. На основу овог дела Бранка Надовезе се може закључити да у историјским архивима још увек има материјала да се у историји открије нешто ново. Ова се књига уосталом и заснива само на архивским документима, а не на препричавању догађаја које су претходни историчари већ обрађивали.

Никола МАРКОВИЋ

Dejan Zec, Filip Baljkas, Miloš Paunović,
Sport pamti: srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata/
Sport remembers: Serbian-British Sporting Contacts
During the First World War,
 Centar za sportsko nasleđe Jugoistočne Evrope, Beograd, 2015, 211 str.

Почетком 2015. године у Београду је објављено прво издање недавно основаног Центра за спортско наслеђе Југоисточне Европе: монографија посвећена српско-британским спортским односима у Првом светском рату, написана на српском и на енглеском језику. Аутори ове значајне и по много чему иновативне публикације су Дејан Зеџ (1983), сарадник Института за новију историју Србије, докторанд Филозофског факултета у Београду и председник Центра за спортско наслеђе Југоисточне Европе, Филип Баљкас (1983), историчар и политиколог, и мр Милош Пауновић, докторанд Филозофског факултета у Београду чија су основна истраживачка интересовања везана за српско-британске односе у првој половини 20. века. Њихова монографија *Sport pamti: srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata* анализира спорт у Краљевини Србији, те истиче огроман утицај који је на његов развој имао контакт са британском цивилизацијом, посебно интензиван у току Великог рата. Изворну основу истраживања углавном су чинили архивски и мемоарски извори српског порекла, као и велики број различитих периодичних публикација и новина из Србије и Велике Британије. Аутори су користили и велики број историографских и публицистичких дела, а одређена сазнања добили су и од еминентних британских стручних сарадника. Рецензенти монографије били су др Ијан Кристофер Адамс (Iain Christopher Adams) са Универзитета Централног Ланкашира, др Данило Шаренац, сарадник Института за савремену историју, и мр Иван Цветковић, новинар *Политике* и један од највећих познавалаца историје српског и југословенског спорта.

Монографија *Sport pamti: srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata* састоји се од предговора и четири тематски заокружена поглавља. Двојезичност публикације условила је особен и иновативан дизајн књиге, чије су главне одлике (за историографски наратив) нестандардни формат публикације, као и истовремено излагање садржаја на оба језика (на левој страни је текст на српском, а на десној на енглеском језику).

Прво тематско поглавље *Српско-британски спортски односи до 1914. године* (стр. 14–61) представља аналитички увод у основни предмет истраживања. Оно доноси кратку историју Србије у 19. и почетком 20. века, са посебним освртом на њен друштвени сегмент, као и на дипломатске и културне односе са Великом Британијом. Србија се у наведеном периоду углавном налазила разапета између империјалних

интереса Аустро-Угарске, Османског царства и Русије, те је навећим делом била упућена на контакте са становништвом ових држава. И поред тога, превасходно захваљујући малобројним Србима школованим у Енглеској, развила се посебна перцепција о Великој Британији и Британцима у којој је спорт имао доминантну улогу. Према речима аутора, ондашњи Срби перципирали су Британце као *par excellence* спортску нацију, а спорт као један од основних идентитетских, националних и васпитних елемената на Острву. Због тога се, већ крајем 19. века, у Србији развио специфичан стереотип о британском спорту, спортским реквизитима, правилима игре и различитим спортским тактикама као нечему племенитом, врхунском и у великој мери недостижном. Управо је у том периоду почело и постепено ширење британског спортског утицаја, који је долазио посредно, преко спортских манифестација британских морнара на Јадрану или утакмица британских фабричких радника, које су фасцинирале локално становништво и будиле живо интересовање најмлађих за спорт (стр. 34).

На развој српског спорта крајем 19. и почетком 20. века значајно је утицао и централноевропски модел, који је подразумевао извесну милитаристичку примесу организовању спортских активности. Већина српских фудбалера из тог периода у контакт са овом игром дошла је на студијама у Швајцарској или Аустро-Угарској, али је у нормативном смислу у српском фудбалу превладао британски утицај, понајвише захваљујући Милану Бајићу (1889–1955), оснивачу и играчу београдског ФК „Соко“. Он се школовао у Британији и сматрао британски спорт за неприкосновен, а његова „Правила лоптања“ објављена у Београду 1913. године била су компилација превода британских спортских правила и убрзо су постала доминантна широм југословенског простора. Захваљујући Бајићу у српском језику и данас доминирају енглески спортски термини (стр. 42).

Друго тематски заокружено поглавље *Спорт у рату* (стр. 62–145) представља исцрпну анализу спортских дешавања у којима су учествовали Срби током трајања Великог рата. Иако је рат по својој природи и обиму разарања неспорно био стравичан и остављао ужасавајући утисак на савременике, живот није стајао ни у таквим околностима, а међу српском омладином, посебно оном из градова, спорт је већ 1914. био важан сегмент свакодневнице. Због тога и не треба да чуди што су београдски дечаци, премлади да би били мобилисани у српску војску, јурили за лоптом и поред константних бомбардовања аустроугарских монитора и артиљерије. Долазак више британских инжењера и артиљераца, чија је мисија била да поспеше одбрану престонице почетком 1915. године, само је додатно допринео популарисању спорта, јер су се ови савезнички војници опуштали „играјући се лоптом око својих топова“. Кулминација спортског живота у Београду пре окупације биле су две фудбалске утакмице које је комбиновани тим омладинаца београдских клубова одиграо против „тима

странаца“, састављеног од припадника савезничких војних и медицинских мисија у Србији. Међутим, утакмице се нису играле само у престоници: у историјским изворима остало је забележено и постојање озбиљних спортских (превасходно фудбалских) манифестација и у Крагујевцу и Крушевцу, у коме се избегли београдски фудбалери ширили љубав према лопти и вештину баратања њоме.

Након трауматичног повлачења српске војске преко Албаније, нов елан развоју српског спорта дали су контакти српских војника на Крфу и у Бизерти са припадницима других савезничких трупа. Ови сусрети имали су цивилизацијски значај: српски сеоски младићи нашли су се у друштву британских, француских и колонијалних војника, са којима су живели, радовали се и туговали, размењивали војничка обележија и опрему, певали народне популарне песме и проводили се у кафанама. У Бизерти је спорт постао једна од главних активности у српском војничком логору, српски младићи учествовали су у атлетским такмичењима савезничке војске, а фудбалски тим играо је пријатељске утакмице по Северној Африци. На Крфу се отишло и корак даље, највише захваљујући Љубомиру Љуби Јовановићу, министру унутрашњих дела и покровитељу српског спорта. Тамо је формиран „српски тим“ од војника и избеглица фудбалера, који је, према доживљају савременика, представљао неформалну репрезентацију Србије. Ови младићи, свега неколико месеци након преласка Албаније, победили су грчки и француски тим, задивљујући присутне снагом свог духа и залагањем на тренинзима и терену. Сличан успех остварили су и фудбалери Дринске пекарске чете током боравка у Зејтинлику, а њихову интернационалну спортску каријеру зауставила је српска врховна команда, из страха да би њихово даље бављење спортом угрозило снабдевање храном дела српске војске.

Спорт је постао интегрални део свакодневице српске војске и на Солунском фронту, јер су официри закључили да веома повољно делује на морал војске, која се при дужем задржавању ван борбе углавном картала и упадала у депресију бринући за судбину породице и рођака осталих у окупираној отаџбини. У околини Солуна било је формирано више српских спортских секција, које су се успешно надметале са савезничким војницима. Спортom су се, осим српских војника, током Великог рата интензивно бавили и српски ђаци и студенти које је влада послала на школовање у иностранство. Српски ђачки фудбалски клубови постојали су и надметали се широм Европе, од Солуна и Корзике, преко Марсеја и Бордоа до Рима. У Француској је, иако веома млад, спортску афирмацију стекао студент-фудбалер Јован Ружић, који је током рата бранио боје и престижних клубова „Сент Етјен“ и „АСФ“, а први интернационални трофеј српском фудбалу донела је избегличка екипа „Соко про Рома“, која је у лето 1918. освојила трофеј града Рима у конкуренцији од двадесетак тимова. Недуго након овог успеха, Ружић је тријумфовао и на престижном

атлетском такмичењу у Паризу (у дисциплини 100 м спринт), а награду је примио од француског министра просвете.

Треће поглавље монографије *Sport pamti: srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata* бави се Србима у Великој Британији у време Великог рата (стр. 146–191). Влада Уједињеног Краљевства показивала је, на почетку рата, веома мало интересовања за Србију и, штавише, била спремна да тргује њеним интересима па и територијама са циљем да српске суседе приволи на улазак у рат на страни Антанте. Британско јавно мњење испрва није имало превише сазнања о малој балканској краљевини, а још увек је релативно снажан негативни одјек имало убиство краља Александра Обреновића из 1903. године. Ипак, захваљујући циновским ратним напорима и жртвама српске војске, као и несебичним залагањем британских и јужнословенских интелектуалаца и јавних посленика, британско јавно мњење постепено је развијало симпатије за Србију и њене ратне циљеве. Још од септембра 1914. осниване су хуманитарне организације за помоћ Србима, од којих је најзначајнија и најутицајнија свакако била „Српски потпорни фонд“. За јавну промоцију српског народа највише је била заслужна леди Пеџет, која је организовала „Одбор за прославу Косовског дана“, који је српску историју и борбу у Великом рату приближио милионима младих Британаца, како путем „Српског часа“, тако и током три централне прославе које су одржане у периоду 1916–1918. године. Становници Енглеске организовали су и низ спортских дешавања, чији је приход уплаћиван српским хуманитарним организацијама, а можда највећи догађај ове врсте приредио је фудбалски клуб Ливерпул у августу 1915.

Током рата је у Британији боравило и око 450 српских ученика, од којих је највећи део издржавао „Српски потпорни фонд“, а бригу о њима водио професор Универзитета у Београду Павле Поповић. Они су били распоређени у школе и на универзитете широм Енглеске, Шкотске и Велса, а једна од главних активности у њиховом школовању и животу на Острву био је управо спорт. На српске младиће посебно је снажно утицала спортска организација на универзитетима Оксфорд и Кембриџ, те значајно место које су спортске активности имале у раду ових престижних просветних установа. Многи од њих су током студија по први пут у животу гледали, а потом и учествовали у тениским, рагби и крикет надметањима, а посебно дубок траг оставило је искуство британског фудбала. Боровоје Марковић, после рата спортски новинар и члан управе ФК „Соко“, управо је, вођен искуством са студија, у међуратном периоду улагао велике напоре у циљу професионализације спорта и постизања његове финансијске одрживости, што је у великој мери утицало на југословенски фудбал. Боравак српских ђака у Британији, тачније у Шкотској, створио је српски рагби: ученици који су посредством „Српског потпорног фонда“ били распоређени у „Џорџ Хериот“ школу у Единбургу за непуне две године у

потпуности су овладали овом игром и формирали рагби репрезентацију Србије. Пред 30.000 гледалаца у Единбургу, успели су 1918. да победе тим студената из Доминиона.

Четврто тематско поглавље *Значај британско-српских контаката за даљи развој српског и југословенског спорта* (стр. 192–201) представља својеврсни епилог приче о српско-британским спортским контактима из времена Великог рата. Према закључцима аутора, контакт са Британцима и њиховим спортом омогућио је бројним српским младићима да науче правила и по први пут се опробају у различитим спортовима, од којих се за многе у Србији до рата није ни знало, као и да одмере снаге са иностраним тимовима у оним спортовима који су Србима били познати и пре 1914. године. Још већи је, међутим, био индиректни утицај ових контаката. Досадашња историографска истраживања недвосмислено су показала да је контакт који су српска војска, ученици и студенти остварили са савезничким народима имао велики утицај на међуратни развој српског/југословенског друштва и културе. Боравак ђака и студената у Британији снажно је утицао на формирање њихових личности, стварајући једну англофилску друштвену елиту, која је у младости усвојила симпатије за британски начин живота, културу и друштвени систем вредности. Неки од њих оснивали су фудбалске и рагби тимове широм територије Краљевине СХС/Југославије, а готово сви су учествовали у великом узлету и масовљавању југословенског спорта у међуратном периоду.

Осим тематски заокружених поглавља и предговора, монографија *Sport pamti: srpsko-britanski sportski kontakti u vreme Prvog svetskog rata* садржи и списак коришћених извора и литературе, као и кратку белешку о ауторима. Књига је илустрована великим бројем квалитетних фотографија, од којих су многе по први пут објављене у српској историографији.

Истраживање које су спровели и објавили Зеџ, Баљкас и Пауновић доноси прегршт нових сазнања из области историје српског спорта. Истовремено, оно на непретенциозан и методолошки иновативан начин допуњује постојећи историографски наратив о Првом светском рату, теми која је у Европи већ неколико година доминантна у истраживању прошлости. Ова монографија својим садржајем и закључцима аутора потврђује неопходност дубљег и свеобухватнијег истраживања спорта, као интегралног сегмента друштвене историје и као феномена који често представља верно огледало стања у друштву. Она ће свакако постати незаобилазна литература у проучавању историје српског спорта и српско-британских односа, а атрактивност теме и висок естетски доживљај који књига оставља свакако ће допринети да она буде интересантна и за ширу читалачку публику.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Милан Гулић,
Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату,
Херцег Нови, 2015, 310 стр.

Оливера Доклестић, представник српског просветног и културног друштва „Просвјета“ из Херцег Новог, позвала је Милана Гулића, научног сарадника Института за савремену историју у Београду, да напише монографију о учешћу Бокеља на страни Србије током Првог светског рата. И сам Србин Далматинац из плодних Равних котара кршне Далмације, Милан Гулић одазвао се позиву да напише једну историју својих земљака, истина оних најјужнијих, у периоду када је бити Србин на просторима Балкана, Европе и света (уосталом као и данас, само у различитим околностима) било најмање пробитачно национално осећање и одређење. Пошто је успешно одбранио докторски рад о улози и месту Дунава у социјалистичкој Југославији од 1944. до 1953. године, Милан Гулић је постао познат српској и југословенској историографији научним чланцима из теме на којој је докторирао. При том је успешно проширио своју област научног истраживања обрађујући теме из прошлости свог завичаја (Далмације) током балканских и Првог светског рата. После лепог успеха у српској и југословенској јавности монографије *Краљевина Југославија и Дунав 1918–1944*, Милан Гулић је августа 2015. године читалачкој публици подарио монографију *Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату*.

Структуру ове монографије чине *Уводна ријеч*, *Предговор*, шеснаест тематско-хронолошких насловљених поглавља, неколико мањих потпоглавља, поименични списак бокељских добровољаца (њих 1.049), списак извора и литературе и регистар личних имена.

Пре него што је приступио обради теме, Милан Гулић је у *Предговору*, поштујући и примењујући методологију историјске науке, дао критички преглед главних извора и литературе на основу којих је написао монографију. Указао је на проблем недостатка изворних докумената због сложених ратних прилика, слома српске и југословенске државе, уништења архива током Првог и Другог светског рата, као и непостојања живих сведока. Архивски извори, иако делимично сачувани, представљали су најзначајнији део истраживања. Током истраживања прегледао је пет архивских фондова Војног архива у Београду (пописника 3а, 4, 6, 7 и 10), личне фондове, збирке и заоставштине: Мирка Комненовића и Шпира Познановића у Архивском одсеку Херцег Нови Државног архива Црне Горе; Јована Јовановића Пиждона и Милана Стојадиновића у Архиву Југославије; Мирослава Спалајковића у Архиву Србије; Радослава Јовановића и Тома Крстова Поповића у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду; те заоставштину др Александра Митровића у Архивском одсеку Историјског архива Котора Државног архива Црне Горе. Аутор је током

истраживања у знатној мери ишчитао и оновремену штампу – прегледао је укупно двадесет три листа и часописа. Поред приказа извора, Милан Гулић је дао попис најважније литературе којом се руководио током писања монографије. У том смислу незаобилазни су били радови Николе Б. Поповића, Богумила Храбка, Милана Мицића, Владе Гојнића, Љубомира Антића, Јова Влаховића.

Бока Которска налазила се током Првог светског рата у оквиру Хабзбуршке монархије већ цео век, као саставни део аустријске круновине Краљевине Далмације. Иако дуго под аустријском влашћу, она није изгубила свест о свом, српском националном пореклу. Балкански ратови, истиче аутор, утицали су на опште буђење српске националне свести у Далмацији, нарочито у Боки Которској. Тројчинданске демонстрације 7. јуна 1914. године увериле су Аустро-Угарску да је поред српске националне идеје била успешно ухватила корена међу Далматинцима (те и Бокељима) и југословенска идеја. Стога су на самом почетку Првог светског рата сви Бокељи који су аустроугарским властима били сумњиви због свога српства и југословенства позатварани или интернирани, те је бокељски срез, према сећању Бокеља Мирка Комненовића, био „један велики концентрациони логор, заокружен и начичкан на границама а унутар форовима и касарнама“. Аутор је утврдио да се на основу имена и порекла затвараних може закључити да се није радило само о Србима, већ да су хапшени и Хрвати, уколико је било установљено да су били пројугословенски оријентисани.

Анализирајући и приказујући учешће Бокеља као добровољаца на страни Србије и Црне Горе током рата, аутор је у оквиру монографије обрадио добровољачко питање уопште код ових двеју српских држава. Тако је успео да бокељске добровољце стави у шири контекст српског и југословенског добровољачког покрета током Великог рата. Указао је на учешће Бокеља и на страни других савезника двеју држава, у првом реду Сједињених Америчких Држава, одакле је највећи број Бокеља изван Боке и дошао да се бори у србијанској и црногорској војсци. У србијанској војсци до њеног повлачења преко Албаније 1915/16. године Бокељи су као добровољци били сврстани у неке од четничких одреда (Руднички, Златиборски, Јадарски или Горњачки). Управо је први Бокељ добровољац Петар Џамоња погинуо почетком августа 1914. као борац Рудничког четничког одреда током борби по Јадру и Рађевини у западној Србији.

Душан П. Стефановић, ондашњи министар војни Краљевине Србије, издао је с јесени 1914. „Упут за формирање добровољачких одреда“, чиме је одредио да се добровољачком питању плански приступа. Милан Гулић је указао да је оваква правна регулатива била преко потребна, с обзиром на то да се по међународним војним конвенцијама нису смели користити држављани супротстављених страна ни у ком облику, осим као војни заробљеници. У супротном, Аустро-Угарска је могла са њима да поступа

као са издајницима и стреља их, што је она у већини случајева и чинила. У том смислу је и црногорски краљ Никола Петровић саветовао Бокељима у црногорској војсци (њих око хиљаду) да се повуку са србијанском војском преко Албаније 1916. године, у време слома црногорске државе, говорећи им да аустроугарске власти неће имати милости према њима као пребезима у црногорској војсци.

Аутор је, пратећи развој добровољачког питања код Србије и Црне Горе током Великог рата, обрадио и приказао и учешће Бокеља, истакнутих појединаца, на овом важном задатку. Поред тога што су ратовали, Бокељи су добровољно радили на прикупљању добровољаца и њиховом слању у српску војску. После пропасти Црне Горе и избеглиштва србијанског државног врха и војске 1915/16, те стационирања опорављене српске војске на Солунском фронту од јесени 1916. године у оквиру снага Антанте, питање попуне проређених српских војних ефектива наметало се као једно од најважнијих питања србијанске владе и врховне команде. Сваки добровољац био је битан, због чега је српска краљевска влада Николе Пашића образовала низ мисија за прикупљање добровољаца међу српским и југословенским заробљеницима у Русији, те српском и југословенском исељеничком популацијом широм света.

Милан Гулић је кроз биографије истакнутих Бокеља успешно повезао историјске личности и догађаје, показујући да је историјске процесе немогуће замислити и тумачити без осврта на људе који су у њима учествовали, давали им смисао и остављали траг – све оно без чега једна историјска епоха не би могла да постоји, и још битније, да се код потомака протумачи и разуме. У Русији је на прикупљању добровољаца делао, између осталих, и Бокељ Мирко Комненовић, који се истакао у врбовању угледних људи југословенског порекла (Ивана Донаја, Луја Ловрића). Када се вратио из рата, приређен му је „изванредан дочек“, као ниједном Бокељу пре њега. У Краљевини СХС/Југославији био је присталица Народне радикалне странке Николе Пашића, потом и владе Милана Стојадиновића, у којој је био министар физичког васпитања. Иако у власти, није затварао очи пред ружном стварношћу – тако је 1935. известио министра председника Милана Стојадиновића да је у Далмацији и Дубровнику било „очајно стање“, те да је владало велико нерасположење према „мртвome и живome краљу, Двору и Србима“. Исте године је поднео оставку у влади, пропао на изборима 1938. као кандидат Удружене опозиције и потом се повукао из политичког живота. Без обзира на политички пораз, уживао је велики углед у Боки Которској. Умро је 28. марта 1941, оставивши у тестаменту и одредбу: „Српски барјак који се налази у реченој мојој стојној кући, нека свакако у њој остане на вечита времена и то као и сада на видном месту“.

Поред мисије Мирка Комненовића, аутор је такође обрадио и деловање Бокеља Шпира Познановића у Јужној Америци, који је успео да на Солунски фронт пошаље неколико стотина добровољаца. Шпиро

Познановић је био чувен у југословенској јавности двадесетих година прошлога века и по томе што је поверене му новце за слање добровољаца вратио у већем износу од оног који је добио, о чему је писала и београдска *Политика*. Љубо Леонтић је записао 1940. године да је „Шпиро Познановић увијек једнако скроман и повучен умро у Загребу непознат и скоро неиспраћен“.

Посебну пажњу у монографији привлачи ратни пут бокелске браће Мештровића – Митра, Павла и Јока. Први и трећи су се истакли у борбама у савезничкој америчкој војсци. Најмлађи од њих, Јоко је за исказано јунаштво на бојном пољу добио низ највиших одликовања. Погинуо је 4. новембра 1918. од експлозије мине. Посмртно му је додељено највише америчко војно одликовање Конгресна медаља части (током Великог рата добило ју је 78 људи), која је уручена његовој мајци 1924. године.

Током аустроугарске владавине Црном Гором 1916–1918. далматински намесник Атемс је известио у Беч да су Бокели, упркос поразу српских војски 1915, остали отворено непријатељски расположени према Монархији, а као склоног Србима и њиховог заштитника означио је которског бискупа Франа Ућеминија. Аутор је такође обрадио побуну морнара у Боки фебруара 1918, чиме је друга по важности аустроугарска поморска база на Јадрану била увелико онеспособљена за нека озбиљнија дејства све до краја рата.

Монографија Милана Гулића *Бокели на страни Србије у Првом светском рату* писана је јасним, разложним и лепим стилем. Читљива, она се даје „савладати“ за један дан; научноистраживачки утемељена, о њој се може мислити и расправљати данима. Свакако, леп је прилог историји добровољачког питања у два српским војскама током Првог светског рата. Такође, Бока Которска постала је богатија, и формом и суштином, за једну књигу више о својој прошлости.

Александар ЛУКИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Момчило ИСИЋ, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Бојан СИМИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Раде РИСТАНОВИЋ, историчар
Београд

Никола БАКОВИЋ, историчар
Међуопштински историјски архив у Чачку

Срђан МИЛОШЕВИЋ, истраживач сарадник
Институт за новију историју, Београд

Момир НИНКОВИЋ, истраживач стипендиста
Институт за савремену историју, Београд

Оливера ДРАГИШИЋ, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Петар ДРАГИШИЋ, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Душан БОЈКОВИЋ, докторанд
Филозофски факултет, Београд

Милан ПИЉАК, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Александар РАКОВИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Никола МАРКОВИЋ, политиколог
Београд

Др Александар СТОЈАНОВИЋ, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Александар ЛУКИЋ, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, ћиричним писмом, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.
- Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.
- Сви текстови морају бити праћени апстрактот који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.
- Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.
- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табака (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.
- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.
- Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

Прилоге слати на адресу:
Институт за новију историју Србије
Редакција Токова историје
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд

и електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com

- Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.
- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.
- Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.
- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА И ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ (The Chicago Manual of Style)

I Структура чланка

Насловна страна чланка треба да садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и електронску пошту
- наслов рада
- иза наслова рада треба да стоји звездица која упућује на напомену у којој су дати подаци о чланку: у оквиру ког пројекта и у оквиру које институције је настао, ко га финансира (и евентуално захвалнице)
- апстракт
- кључне речи

ОСНОВНИ ТЕКСТ може да има поглавља и потпоглавља са кратким поднасловима

Иза основног текста рада треба да стоје:

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наведени по азбучном/абecedном реду. Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени (у штампаном и електронском облику)
- РЕЗИМЕ, у оквиру којег стоје име и презиме аутора, наслов рада, апстракт, кључне речи и сам текст резимеа

II Библиографски подаци у фуснотама и литератури

Библиографски подаци у фуснотама треба да садрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
- број стране са које је цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у литератури треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Упутство за писање фуснота

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

A) Архивска грађа

Архив Србије (АС), Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова (ЦК СКС – СКК), к. 4, Транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитера СКС за Косово и Метохију дана 23. 1. 1968.

Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), II-1/175, Посета Источној Србији, 20-22. IX 1969, Информативни материјал.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије

(ДАМСПРС), 1973, Политичка архива (ПА), САД, ф-124, 445 570, Изјава председника Форда у вези делатности и задатака Централне обавештајне агенције.

АЈ, КПР, I-1/1121, Порука председника Републике Јосипа Броза Тита председнику САД-а Џералду Р. Форду, 6. септембар 1974.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora, јул 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петар Петровић, и-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ

А) један аутор

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 54–67.

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1997), I/235.

Димић, н. д., II/112.

Б) два аутора

Радмила Радић и Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, (Београд: Филип Вишњић, 2014), 215.

В) више аутора

Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Prosveta, 2007), 189–201.

Исто, 190.

Г) уредник, приређивач или преводилац књиге

Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, (Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995), 55.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије, *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*, (Београд, 2008), 21.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену“, у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

Бјелајац, „Драгиша Пандуровић“, 33.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), datum pristupa 8. 6. 2015, <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Massimo Bucarelli, „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“, *Токови историје* 3/2012, 23.

Bucarelli, „A Late Friendship“, 17.

J. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао* VI, 1–2, (Београд, 1940), 9.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Leszeck Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515, datum pristupa 28. 8. 2015, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Vesna Dimitrijević, „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“, *Balkanica* XLII (2011), 117–132, datum pristupa 28. 8. 2015, DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“, *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Lin Biao, „Renmin zhanzheng shengli wansui“, *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Татјана Цвјетићанин, „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“, *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, (Београд: Народни музеј, 2011), 147–149.

Искра Баева, „1968 година – повратна за Источна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, (Београд: ИНИС, 2008), 35.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Mehmet Celik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007, 87–89, datum pristupa 8. 6. 2015, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.

Dokument 510. Париз, 16. XI – Талијански министар S. Sonino – Председнику владе V. Orlandu, *Грађа о стварању југословенске државе (1. I – 20. XII 1918)*, приредили др Драгослав Јанковић и др Богдан Кризман, Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке, Серија III – Грађа, (Београд, 1964).

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), приређивач Живко Аврамовски, преводилац Ненад Фејић, (Београд: Архив Југославије, Загреб: Globus, 1986).

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

Т. Кић, „Екмећић, Милорад“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Е-Нрв, (Загреб: Југославенски лексикografsки завод „Миролaв Крлежа“, 1986), 9.

„Јосип Броз Тито“, *Encyclopaedia Britannica Online*, datum pristupa 12. 6. 2015, <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Проф. Станоје Станојевић, „Влајко Коцић“, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I, (Загреб, 1928), 385.

РЕЧНИЦИ

Иван Клајн и Милан Шипка, „ревизионизам“, *Велики речник страних речи и израза*, (Нови Сад: Прометеј, 2006).

Merriam-Webster, „oral history“, *Dictionary and Thesaurus*, datum pristupa 2. 9. 2014, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje, Jugoslovenska kinoteka, id#JK-EFG115, 1927, datum pristupa 31. 8. 2015, http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novoootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013, Predratni radio govori, Beograd~Njujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac, datum pristupa 28. 8. 2015, <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

П. Марјановић, З. Цветковић, *Прокупље за сећање*, (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013).

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Дарко Жарић и Драган Лекић, *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*, (Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010).

Jelica Milojković, „Milena Pavlović Barilli“, *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, (Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999), 5–8.

IV Упутство за састављање *Извора и литературе*

Састављање списка извора и литературе унеколико се разликује од навођења у фуснотама. Обавезно је навести најпре презиме па затим име аутора (уколико их је више, то се односи само на првог аутора).

Уколико се у списку литературе наводи више дела објављених ћириличним писмом, саставити списак по азбучном реду. Уколико је на њему више радова који су објављени на страним језицима тј. латиничним писмом, требало би списак саставити по абecedном реду.

Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

А) Архивска грађа

Архив Србије. Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова.

Архив Југославије. Фонд 837, Кабинет председника Републике.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1973, Политичка архива (ПА), САД.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora. Jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петровић Петар. И-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

КЊИГЕ

А) један аутор

Митровић, Андреј. *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, I–III*. Београд: Стубови културе, 1997.

Б) два аутора

Радић, Радмила и Момчило Исић. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

В) више аутора

Božić, Ivan i drugi. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 2007.

Г) уредник, преводилац или приређивач књиге

Пашић, Никола П. *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије. *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*. Београд, 2008.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Бјелајац, Миле С. „Драгиша Пандуровић у свом времену“. У: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац, 19–90. Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://m.friendfeed-media.com/1d4fdaf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Bucarelli, Massimo. „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“. *Токови историје* 3/2012, 13–35.

Јовановић, Ј. „Породица и њен васпитни значај“. *Хришћанска мисао* VI, 1–2, 9. Београд, 1940.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Kuk, Leszeck. „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515. Datum pristupa 28. 8. 2015. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Dimitrijević, Vesna. „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“. *Balkanica* XLII (2011), 117–132. Datum pristupa 28. 8. 2015. DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“. *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Biao, Lin. „Renmin zhanzheng shengli wansui“. *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Цвјетићанин, Татјана. „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“. *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, 147–171. Београд: Народни музеј, 2011.

Баева, Искра. „1968 година – повратна за Источна Европа“. *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, 27–49. Београд: ИНИС, 2008.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Celik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић. Београд: ИНИС, 2012.

Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918), priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa. Beograd, 1964.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić. Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

Т. Кић. „Екмећић, Милорад“. *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Е–Нрв, 9. Загреб: Југославенски лексикографски завод „Миролас Крлежа“, 1986.

„Јосип Броз Тито“. *Encyclopaedia Britannica Online*. Datum pristupa 12. 6. 2015. <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Станојевић, проф. Станоје. *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I–IV. Загреб, 1928, 1929.

РЕЧНИЦИ

Клајн, Иван и Милан Шипка. „ревизионизам“. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Merriam-Webster. „oral history“. *Dictionary and Thesaurus*. datum pristupa 2. 9. 2014. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje. Jugoslovenska kinoteka, id#JK-EFG115, 1927. Datum pristupa 31. 8. 2015. http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013. Predratni radio govori, Beograd~Njujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac. Datum pristupa 28. 8. 2015. <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

Марјановић, П. Цветковић, З. *Прокупље за сећање*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013.

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Жарић, Дарко и Драган Лекић. *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*. Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010.

Milojković, Jelica. „Milena Pavlović Barilli“. *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, 5–8. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999.

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Прелом и штампа:
Colorgrafx, Београд

Тираж:
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института
за новију историју Србије = Currents of
history : journal of the Institute for Recent
History of Serbia / главни и одговорни
уредник Гордана Кривокапић Јовић. -
1993, бр. 1/2- . - Београд : Институт за
новију историју Србије, 1993- (Београд :
Colorgrafx). - 30 cm

Је наставак: Токови (Београд) = ISSN
0354-1223
ISSN 0354-6497 = Токови историје
COBISS.SR-ID 44343042

